

שובו אלי

ואשובה אליכם

(מלאכי ג, ז)

הדרכה לתיקון המדות
בארבעים יום שבין ראש חודש אלול ליום הכפורים
לפי דברי קדמונינו גדולי התורה

ובסוף הספר

ארבעים ושמונה מדות

פירוש קצר לדברים שהתורה נקנית בהם (אבות, פרק ששי)
לפי פירושי קדמונינו גדולי התורה
ללימוד בימי ספירת העומר לפני "קבלת התורה"

ערוך ומסודר בעזרת הקב"ה החונן לאדם דעת

ע"י משה צוריאל

בני ברק שנת תשע"ב

כל מה שיש בספר בסוגריים (עגולות או מרובעות)
הוא תוספת דברים ממני המלקט

כתובת המלקט:
רחוב בית הלל 13
בני ברק 51533
טלפון: 03-5799499

לוח תוכן

5	מבוא
7	אונאת דברים
9	ברכות
11	בטחון בה'
12	גבורת נפש, אומץ
14	דאגה
16	הכרת טובה
18	ויתור, ותרנות
20	זכות, ללמד זכות על הזולת
22	זמן, ניצול הזמן
23	חילול השם
25	טוב-לב
27	יראת העונש ויראת הרוממות
29	כעס
31	לימוד תורה
33	מחלוקת ומדת השלום
35	ניצוח, נקמה ונטירה
37	סובלנות לקבוצות אחרות של נאמני התורה
40	עוז לדברים שבקדושה
42	פשטות החיים, הסתפקות במה שיש לו
44	צניעות, והצנע לכת עם אלהיך
46	קנאה
48	רגש ורוממות רוח, שמחה
52	שנאת הבריות
54	תפלה בכוונה
	-
57	רחמנים
59	ביישנים
60	גומלי חסדים, בגוף ובממון ובסבר פנים יפות אח"כ שלש עשרה ימים (לפי סדר ספר "חשבון הנפש", של הרב מנדל לאפיאן)
62	מנוחת הנפש
64	סבלנות
65	סדר - לתת מקום לכל חפץ, ויש שעה הראויה לכל ענין
67	חריצות, מעשיך יהיו ע"פ שיקול הדעת תחילה. אח"כ קום ועשה ואל תרף
68	שתיקה - לדבר רק דיבור שיש בו תועלת, לך או לזולתך
70	ענוה - להכיר כי מעלותיך הן מה הקב"ה חנן אותך. להכיר חסרונותיך
73	צדק - לא לעשות עוול

75.....	קימוץ - חסכוניות, כלומר לא לבזבז ממון שלא לצורך
77.....	זריזות - לא לבטל רגע, ולעשות מה שנחוץ ולא לדחותו לזמן מאוחר יותר
79.....	נקיות - בגוף ובדירה (להכיר מעמדך כעבד הקב"ה, נושא את שמו בעולם)
81.....	ניחותא - הרחק מהקיצוניות (דברי חכמים בנחת נשמעים)
84.....	אמת - לא להוציא מן הפה דבר שאין הלב מעיד על אמיתתו
86.....	פרישות - לא לאכול עד כדי סיאוב, להפסיק מחשבתך מהרהורי זימה
88.....	אהבה ודבקות
91.....	ספר ארבעים ושמונה מדות
157	מפתחות עיניים

בספרנו זה החלפנו סדר הדברים מדברי ספר "חשבון הנפש", כי קבענו "שתיקה" ביום א' ראש השנה, והעברנו "נקיות" ליום ו' תשרי.

מבוא

"שובו אלי ואשובה אליכם"

(מלאכי ג, ז)

דורות רבים נקבע בישראל המנהג שמתחילת ראש חודש אלול מתכוננים הם ליום סליחה וכפרה ביום הכפורים. אלו הם ארבעים ימי רצון, כי משה רבנו עלה בראש חודש אלול להר סיני לקבל לוחות השניים, וירד ביום הכפורים. כך כתב "משנה ברורה" (בתחילת סי' תקפא) "והוא עת רצון ומה שנהגו מראש חודש, שאז עלה משה בהר סיני לקבל לוחות אחרונות וכו' וכו'. ואיכא אסמכתא מ[ה]מקרא 'אני לדודי ודודי לי' (שיר השירים ו, ג) ראשי תיבות אלול, וסופי תיבות מ' כנגד ארבעים יום מראש חודש אלול עד יום הכפורים. כי באלו ארבעים יום התשובה מקובלת, להיות לבו קרוב אל דודו בתשובה, ואז דודו קרוב לו לקבל תשובתו מאהבה. ועוד סמך מ[ה]מקרא 'ומל' ה' אלהיך את לבבך' (דברים ל, ו) ראשי תיבות אלול" עכ"ל משנה ברורה. יש להדגיש ע"פ רמז זה כי תחילה עלינו לתקן את עצמנו, ורק אח"כ הקב"ה מוחל לנו על קלקולינו וחסרונו. "אני לדודי ודודי לי", זה הסדר הראוי שבתחילה ננקה את עצמנו.

ראינו שיש חשיבות בכל יום ויום לתקן מדה נפרדת. כך כותב מהר"ל לענין ימי ספירת העומר, שיש לתקן בהם בכל יום ויום מדה נפרדת. כך לשונו שם: "מפני כי הדבר הראשון וקודם כל הצריך אל התורה בעצם וראשונה הוא החדש [כלומר מצוות הבאת העומר, כי עד אז אסור לאכול מן ה"חדש"] שהוא הפרנסה. ואחרי כן ידועים לנו מ"ח דברים שהתורה נקנית בהם ממאמרם ז"ל באבות (פרק ששי), לכן הוגבלה הספירה במ"ט יום שיספרו ביום הראשון הוא יום החדש בעצמו נגד היתר החדש והפרנסה, שהוא דבר ראשון הכרחי ועצמי לתורה קודם כל. נוסף עליו יספרו אחריו מ"ח יום נגד מ"ח דברים להכין את עצמם בכל הדברים שהתורה נקנית בהם ואז יקבלו ביום מתן תורה". עכ"ל.

משמעות דבריו היא שבכל יום ויום יתקנו מדה אחת. וכך כתב תלמידו המובהק של ר' ישראל סלנטר, ר' שמחה זיסל (קלם) בספרו "חכמה ומוסר" (ח"א מאמר רלא, עמ' תכז) וכן כתב הגה"צ ר' אליהו לאפיאן (לב אליהו, על פרשת יתרו, מאמר "ידיעת התורה וקנינה", עמ' קטז) שגדולי המוסר בכל יום ויום בספירת העומר, היו קובעים עצמם ללימוד מדה נפרדת, לשם תיקונה. וכך נאמר גם אנו, כי בארבעים יום הללו החל ראש חודש אלול

ועד יום הכפורים, בכל יום נשתדל לתקן מדה אחת (אם לטובה, להתחזק בה; ואם לרעה להתגבר עליה).

בחודש הרחמים והסליחות (אלול) נקח לנו אמצעי זה ותחבולה זו. בכל יום ויום יקרא יהודי שני עמודים. בבחינת "תפשת מרובה לא תפשת. תפשת מועט, תפשת" (ראש השנה ד ע"ב). אנו נקבע תחילת-כל לפי סדר כ"ב אותיות אלף-בית, יום ראשון "אונאת דברים", יום ב' "בטחון", יום ג' "גבורה" וכו'. ואחרי כ"ב יום עלינו לתקן לפי שלש מדות יסודיות שיש בגזע היהודי: רחמנים, ביישנים, גומלי חסדים (יבמות עט ע"א). נותרו שלש-עשרה ימים, אותם נתקן לפי רשימה שהכין גאון-המוסר הרב מנחם מנדל לאפיאן בספרו "חשבון הנפש" (עמ' קנ"ה). רב זה חי בשנות תקט-תקסו (1749-1826) ומהדורה ראשונה של הספר היתה בשנת תקס"ט. ההוצאה השלישית של הספר היתה בהמלצת הגאון ר' ישראל סלנטר, בשנת תר"ה. ובכך גם הרשימה דלהלן קיבלה מדבריו אישור, לעבודה עצמית של כל ירא שמים ומבקש השלימות. נשתמש בזה גם אנחנו למען הקניית ערכים רוחניים אלו בימים אלו.

"וחפץ ה' בידו יצלח" (ישעיה נג, י). בכל מדה יקרה אנו מתקרבים להקב"ה, והוא שופע עלינו מלוא עומסו ברכה ושפע כל-טוב. ובזה אנו דבקים ממש בהקב"ה, הרי כך לשון הרמב"ם (הל' תשובה פ"ז ה"ו):

"גדולה תשובה שמקרבת את האדם לשכינה שנאמר 'שובה ישראל עד ה' אלהיך' (הושע יד, ב) ונאמר 'ולא שבתם עדי נאם ה'.' (עמוס ד, ו) ונאמר 'אם תשוב ישראל נאם ה' אלי תשוב' (ירמיה ד, א). כלומר אם תחזור בתשובה, בי תדבק. התשובה מקרבת את הרחוקים. אמש היה זה שנאווי לפני המקום, משוקץ ומרוחק ותועבה. והיום הוא אהוב ונחמד קרוב וידיד. וכן אתה מוצא, שבלשון שהקב"ה מרחיק החוטאים, בה מקרב את השבים, בין יחיד בין רבים שנאמר 'והיה במקום אשר יאמר להם לא עמי אתם, יאמר להם בני אל חי' (הושע ב, א).

משה צוריאל

יום א' אלול - אונאת דברים (הלבנת פנים)

בדורנו נעשה איסור זה קל בעיני הבריות. אבל באמת הוא חמור שבחמורות. התבטאו חז"ל "נוח לו לאדם שימסור עצמו לתוך כבשן האש ואל ילכין פני חברו ברבים" (כתובות סז ע"ב). מניין להם ביטוי חריף זה? אלא ממעשה תמר ויהודה. כאשר היא נחשדה בניאוף ציוה יהודה "הוציאוה ותשרף". אז ענתה "לאיש אשר אלה לו אנכי הרה" (בראשית לח, כה) ואם יהודה לא היה מודה, היתה נשרפת ומתה כדי לא לבייש אותו, וכמו שהוא עצמו הודה "תקח לה, פן נהיה לבוז" (בראשית לח, כג).

אמנם יש לתמוה, כלום לומדים אנו ממה שאירע לפני מתן תורה? (ירושלמי, מועד קטן פ"ג ה"ה) אלא יש לנו ללמוד ממה שהיה אחרי מתן תורה, והוא המעשה שאירע למר עוקבא. רגיל היה לתת צדקה לעני אחד בשכונתו כל יום ויום, והיה משליך את המטבעות דרך נקב שבמפתן הדלת שבבית העני. כך קיים "נותן, ואין העני יודע ממי קבל". יום אחד התעכב מר עוקבא בלימודים בבית המדרש, וכיון שהיו לו כמה עניים שלהם היה מחלק, בקש מאשתו שתתלווה אותו בדרך כדי להקל עליו עבודת החלוקה. אותו היום החליט העני שברצונו לברר מי הוא זה שמטיב אתו בכל יום ויום? וכאשר ראה צל מתקרב לפתח דלתו, הוא קפץ החוצה. אמנם מר עוקבא ידע שאם יתברר לאותו עני שהדיין הגדול (מר עוקבא, שנקרא "רישא דרישך", שבת נה ע"א עיין שם רש"י) הוא זה שטורח להטיב לו, היה העני מתבייש. אי לכן ברח מר עוקבא ולא מצאו מקום בו להסתתר כי אם בתנור אפיה שמישהו שגר וכבר פינו משם את הגחלים. [עיין שם המשך הסיפור]. ואם לא היה הנס, בזכות צדקותה של אשתו של מר עוקבא, היה נכוה, ושמה גם היה מת בייסורי כויה (שידוע שהם קשים מאד). הרי לפנינו שכדי להנצל מאיסור זה ראוי לו לאדם למות, ולא לבייש.

שמה תאמר שמר עוקבא נהג חסידות, ואין זה חובת כל אדם? אבל הרי רמב"ם פוסק "כל מי שנאמר בו יעבור ואל ייהרג, ונהרג ולא עבר, הרי זה מתחייב בנפשו" (הל' יסודי התורה פ"ה ה"ד).

אמנם יש מהאחרונים הסבורים כי לשון זו של "נוח לו לאדם שימסור עצמו לתוך כבשן האש" היא גוזמא, ואין להבינה כפשוטה. אבל שנים מגדולי הראשונים סותרים הנחה זו. האחד הוא תוספות (סוטה י ע"ב) השואלים מפני מה שגור בדברי חז"ל שעל שלש עבירות גדולות יש למסור נפש, עבודה זרה, שפיכת דמים וגלוי עריות, והרי יש לנו עבירה רביעית, הלבנת פנים? ועונים התוספות שחז"ל אמרו שלשה שהם מפורשים בתורה [או ע"י יג מדות שהתורה נדרשת בהם], אבל על הלבנת פנים אינו מפורש, לא דרך היקש ולא דרך גזירה שוה.

גדול-עולם נוסף המלמדנו שלשון חז"ל הוא כפשוטו הוא רבנו יונה, בביאורו לפרקי

אבות (פ"ג משנה יא) "והמלביץ פני חברו אין לו חלק לעולם הבא" כותב הרב: "זהו תולדות הדברים שיהרג בהם ואל יעבור וכו' וכו' ותולדות שפיכת דמים [היא] המלביץ פני חברו ברבים, שדמו בורח מפני הבושה" [והוא מחויר].

כמה גדול איסור זה שהוא דוחה חיוב תוכחה לחברו. כתוב "הוכח תוכיח את עמיתך, ולא תשא עליו חטא" (ויקרא יט, יז). מה הקשר בין שני דברים אלו? מפרש רש"י שגם במצות התוכחה, תזהר שלא יהיה לך חטא אם תביישהו ברבים.

בכל חיי קבוצה, גם בחיי משפחה איש ואשתו, והורה עם ילדיו, יש לפעמים שהאדם מתבטא ביטוי של גנאי או זלזול המבייש את השני. עלינו לחזור בתשובה שלימה ולהזהר מכאן ולהבא כיצד אנו מדברים עם אדם אחר.

ספר "ראשית חכמה" (שער היראה, פרק יב, דף ל"ה) מביא מדרש קדמון בשם "חיבוט הקבר". שם (פרק ד) מלמדנו סגולה נפלאה כיצד להנצל מצער המיתה. מלאך המות שואל את האדם "כלום עסקת בתורה ובגמילות חסדים? והמלכת לקונך בשחרית וערבית [ע"י אמירת פרשת שמע], והמלכת את חברך בנחת רוח? אם יש בו דברים הללו, זורק אותה טיפה לתוך פיו ויוצאת נשמתו בלא צער" עכ"ל. מה היא לשון "המלכת את חברך"? אלא פסוק הוא במשלי (כב, יא) "אוהב טהר לב, חן שפתיו [כי] רעהו מלך". על כל ישראל נאמר "בני מלכים הם" (שבת סז ע"א) ויש להתנהג עמהם בהתאם. "רעהו מלך", לכן "חן שפתיו".

ה"חפץ חיים" מצא לנכון לפרסם בסוף ספרו "אהבת חסד" קובץ "מרגניתא טבא" לר' יהונתן. וכך כותב שם בפסקא י': "לדבר בנחת עם הבריות, ולהזהר מאד מן הכעס ואפילו לדבר מצוה. ואף בשעת תוכחה יוכיח בדברים רכים ובנחת כאילו מוכיח את רבו כי מעשי בני אדם סתומים, ואפשר שהוא גדול ממנו במעשים טובים" עכ"ל.

יום ב' אלול - ברכות

מאיזה טעם נצטוינו על פי חז"ל לברך על כל מצוה, על כל שבח, ועל כל הנאה שיש לנו מהעולם? ענה על כך הרמב"ם (הל' ברכות פ"א ה"ד) זו לשונו: "כל הברכות כולן שלשה מינים, ברכות הנאה, וברכות מצוות, וברכות הודאה שהן דרך שבח והודיה ובקשה, כדי לזכור את הבורא תמיד וליראה ממנו". כלומר יש כאן תכסיס של חז"ל כדי שניזכר בכל פעם לפני מי אנו עומדים, שהרי אנו מנסחים את הברכה "ברוך אתה", אנו נצבים לפני בורא-כל פנים אל פנים ואומרים "אתה". ומפני זה עצמו נבוא לידי יראה ממנו (לשון הרמב"ם הנ"ל) שהרי הוא לא רחוק מאתנו "אי שם", אלא הוא קרוב ביותר, ולא זו מאתנו, שומר ומשגיח, מפקח ודן על כל דבר שנעשה, על כל דיבור שנדבר. וזה מביא אותנו ליראה, אם יראת העונש או יראת הרוממות.

חז"ל ראו חשיבות גדולה לתקנה זו של ברכות וחייבו אותנו לברך מאה ברכות בכל יום ויום (מנחות מג ע"ב). כיצד הוא החשבון? יש שלש פעמים ביום תפילת עמידה (בכל אחת 19 ברכות, הרי סך 57). ויש 18 ברכות השחר [כולל על נטילת ידים, והמחזיר נשמות]. ועוד 3 ברכות על התורה. ועוד שלש סעודות ביום, שבכל אחת שתי ברכות (על נטילת ידיים והמוציא) ועוד 4 ברכות בברכת המזון, הרי עוד 18 ברכות. ויש 3 ברכות קריאת שמע בשחרית, ועוד 4 ברכות בק"ש של ערבית. ועוד ברכת טלית ותפילין (הרי 3). ועוד ברוך שאמר וישתבח (2) וברכת המפיל (1). הרי יש מעל ומעבר למאה ברכות.

אבל יש בעיה בשבתות, כיצד נגיע למאה ברכות? אלא יש ארבע תפילות עמידה, כל אחת מהן 7 ברכות, הרי 28. ועוד 18 ברכות השחר. ועוד 3 ברכות על התורה. ועוד שלש סעודות הן 18 ברכות (כנ"ל). אבל יוסיף בסוף כל סעודה לאכול מנה אחרונה המחייבת ברכת הנהנין (3). ועוד ברכת הטלית, ברוך שאמר וישתבח ושבע ברכות ק"ש (הנ"ל) וברכת המפיל (הרי 11). קידוש בלילה וקידוש בבקר הרי עוד 3. ואם אדם עושה צרכיו לפני השינה, ובקומו בבקר ועוד לפחות פעם ביום (הרי 3). עד כאן יש רק 87 בלבד. אלא יש לנהוג מנהג טוב, לאכול "ענג שבת" בנפרד מהסעודה, גם בלילה, גם בבקר אחרי סעודה שניה, וגם לפני סעודה שלישית. ובכל אחד מהם יאכל פרוסת עוגה, פרי העץ ופרי האדמה, ועם שתי הברכות האחרונות הרי יש עוד 15 ברכות נוספות (3 פעם חמש). ואם אינו בר הכי, ישתה מים או משקה אחר מפעם לפעם. או יברך ברכות הריח.

אמנם באמירת הברכה כשלעצמה אין בכך די. צריך האדם לכוון את המלים ועל זה אמרו חז"ל "ולא יזרוק ברכה מפיו" (ברכות מז ע"א). ומפרש רש"י: "במהירות, שדומה עליו כמשא, אלא ש[היא] חוק קבוע הוא לו".

הרמב"ם (הל' ברכות פ"ח ה"א) קבע כי בעת שהמברך אומר עיקר הברכה ("ברוך אתה

ה' אלהינו מלך העולם" עליו לדעת על מה הוא מברך, עליו לחשוב באלו מלים הוא יסיים. "היו לפניו פירות הארץ והתחיל הברכה על מנת לברך בורא פרי האדמה, וטעה ואמר בורא פרי העץ אין מחזירין אותו". כי בשעת עיקר הברכה ידע על מה הוא מברך.

למדנו מדבריו כי בשעת אמירת שם ה' ואמירה שהוא מלך העולם [שהם עיקר הברכה] יחשוב על איזה דבר מסוים הוא מודה ומשבח להקב"ה. כדי לקיים כך עלינו לקיים עצת ספר "חיי אדם" (סוף כלל סח, שלפני הל' שבת) "מחויב כשירצה לעשות איזו מצוה, לא יעשה אותה בחפזון ובפתאום רק שישמור וימתין ויתיישב בדבר היטב איך יעשה. וכו' וכו'. וכבר בחנתי בנסיון שכאשר עשיתי מצוה בפתאום, לא קיימתיה כראוי. לכן צריך ליזהר בזה".

גם תועלת גדולה למען לעורר כוונה בעת אמירת הברכה ("ולא יזרוק ברכה מפיו", ברכות מז ע"א) שיתבונן לרגע קט מה היה אילו אין בידי החפץ ההוא שעליו מברך. אם שותה מים, יחשוב מה היה מצבו אילו היה נשאר צמא כי אין מים בהישג ידו. אם מברך "פוקח עיורים" יתבונן מה היה מצבו אם היה עיור. וכן בשאר כל ברכות הנהנין. ובברכת המצוות יתבונן, מה מצבו אילו לא היה יכול לברך על תפילין כי אין לו, או כל מצוה אחרת. וכן בברכת השבת, אם לא היה ירח להאיר בלילה, אם לא היה לפניו נוף מרהיב וכיו"ב.

ועוד ענין חשוב. יש להקפיד לברך בקול, ולא די בתנועת שפתיים. לכתחילה צריך שישמענו אזניו מה שהוא מוציא מפיו. הקול מעורר את הכוונה (קיצור שו"ע לר' שלמה גנצפריד, סי' ו ס"ק א)..

בטחון בהקב"ה -

הגר"א (על משלי כב, יט) כתב "ועיקר נתינת התורה לישראל [היא] כדי שישומו בטחונם בה' וכו' והוא כלל כל המצוות". [והביא שם ראיה מהמקרא]. קדם אותו בזה רבנו בחיי (על דברים ח, ה) הכותב "ותגדל נפשך במדת הבטחון שהוא עיקר המצוות כולן".

נסיון קשה הוא לאדם כאשר אחרי השתדלות רבה למען בריאותו, או למען פרנסתו או כל צורך אחר, עליו להאמין שהוא רק עושה את המוטל עליו, אבל הקב"ה הוא בלבד הקובע את ההצלחה. וזה היה החטא של אסא המלך שלא הביין זאת. "וגם בחליו לא דרש את ה' כי ברופאים" (דברי הימים-ב טז, יב) ומפרש "מצודות" "שם בטחוננו ברופאים לבדם". אבל הפונה לרופא וסומך על ה', עושה כדין.

על הפסוק "כה אמר ה', ארור הגבר אשר יבטח באדם ושם בשר זרועו, ומן ה' יסור לבו" (ירמיה יז, ה) כתב רד"ק "כי אם לא יסור לבו מה' אינו רע אם יבטח באדם שיעזרהו, ותהיה כוונתו כי בעזרת האל יוכל האדם לעזור, לא זולתו". ובכיוון זה כתב רש"י (על ישעיה כב, יא) וכן עקידת יצחק (וישלה, שער כו).

יום ג' אלול - גבורה

"יהודה בן תימא אומר הוי עז כנמר וקל כנשר רץ כצבי וגיבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים" (אבות, ה). הטור (או"ח סי' א) כתב ענין נפרד לכל אחת מהתכונות הללו. ומה פירוש "גיבור כארי"? כתב "כנגד הלב, כי הגבורה בעבודת הבורא הוא בלב, תחזק לבך בעבודתו". מהר"ל (דרך חיים, עמ' רסח) חולק על פירוש זה, אפשר מפני שרוצה שיהיה ענין משותף לכל ארבע המדות הללו. ומפרש שבתחילה על האדם להיות "עז כנמר", שלא יהיה מתבייש לקיים את המצוה. יחליט בדעתו כי עליו לקיימה. "קל כנשר" מתאר השלב שיתחיל לבצע המצוה ולא ישתהה ולא יתעכב. "רץ כצבי" מלמד שלא יעשה הפסקות, אלא יתמיד במעשהו. "גיבור כארי" ענינו לגמור את המעשה, להביא את המצוה לשלימותה.

ויש ראיה שכך הוא ענין גבורת הארי. הפסוק מעיד על הקב"ה "כי כה אמר ה' אלי, כאשר יהגה האריה והכפיר על טרפו, אשר ייקרא עליו מלוא רועים, מקולם לא ייחת, ומהמונם לא יענה, כן ירד ה' צבאות לצבוא על הר ציון ועל גבעתה" (ישעיה לא, ד). זאת אומרת האריה שגרר את טרפו, אפילו אם יתחברו נגדו כמה וכמה בני אדם להוציא בולעו מפיו, הוא אינו נרתע מהם אלא משלים פעולתו. ולפי מהר"ל, זו היא גולת הכותרת של מעשה המצוה, לא להרפות ממנה ולא להיחלש באמצע פעילותו, עד שיביאנה להשלמה.

חז"ל הטיפו מוסר. "כל העושה דבר ולא גמרו וכו' אף מורידין אותו מגדולתו וכו' רבי שמואל בר נחמני אמר אף קובר אשתו ובניו" (סוטה יג ע"ב). חז"ל הביאו לדוגמא את יהודה, שהתחיל בהצלתו של אחיו יוסף, אבל לא השלים. הוציא אותו מהבור, אבל לא הביא אותו חזרה לאביו אלא התפשר (עיין סנהדרין ו ע"ב "כל המברך את הבוצע") ומכרו את יוסף להיות עבד במצרים.

גם הוכיחו חז"ל נגד אלו שמתחילים ללמוד מסכת ואינם גומרים לימוד כל המסכת. "לא תסמכו לנא לא מחמיסין ולא מטורמוסין" (סנהדרין יד ע"א) ופירש הערוך (ערך: חמס ב) אלו הם שמצליחים לסיים רק חמישית מהמסכת. כלומר עדיף להקיף כל המסכת, אפילו באופן שטחי יותר, מאשר לשקוע בעיון בחלק מועט של המסכת וע"י זה להפסיד השלמת כל המסכת. ולכן הזהירו "יגרוס איניש ואח"כ יהגה" (ע"ז יט ע"א). ומפני בעיה זו היה נוהג אב"י, שהיה ראש ישיבה, להכין סעודה גדולה לכל בני הישיבה כאשר אחד מהם סיים מסכת (שבת ק"ט-קכ, עיין שם רש"י). כידוע אב"י היה עני גדול (שבת לג ע"א) ואעפ"כ טרח והוציא הוצאות בענין זה, כי הוא חשוב ביותר.

יש ואנו מתחילים במצוה במלוא המרץ, החדוה וההתעוררות. אבל הרבה מאיתנו פוסקים באמצע מפני סיבוכים ובעיות המטרידות. כבר כתב ר' צדוק הכהן ("פרי צדיק",

פרשת שקלים, אות י) "והענין על פי מה שנאמר בספר [הקדמון] "הרוקח" [בתחילת ההקדמה לספר, פסקא א] 'אין חוזק מן החסידות בתחילתו'. ואמרו בשם ר' בונם זצוק"ל שעל זה נאמר (קהלת ז, י) 'אל תאמר מה היה, שהימים הראשונים היו טובים מאלה? כי לא מחכמה שאלת על זה'. והיינו דחוזק החסידות לא מחכמה שלך בא, רק על ידי שאלה והלוואה מהשם יתברך [בא]. ואחר כך מסלקו כדי שישגי [האדם] ביגיעתו "עכ"ל ר' בונם המובא ע"י ר' צדוק. כלומר תחילת עלייתו של האדם ברוחניות היא מתנה מאת ה', דחיפה הראשונה. אח"כ באה תקופת שפל, והאדם רואה סביבו חשך ואין אונים. "ערום וחסר כל עד שממשש בחושך" (ר' צדוק, קומץ המנחה, ח"ב סוף אות ע'). והוא חייב בכוחות עצמו להמשיך בעלייה.

לכן צריכים אנו להיזכר בכמה וכמה דברים טובים, בהם התחלנו בעבר ולא השלמנו. עלינו להצטער על שהפסקנו באמצע הדרך. גם צריכים לזכור כמה ספרים טובים התחלנו ללמוד בהם, ומשום מה הפסקנו ולא המשכנו [עלינו ללמוד מוסר מפעולתו של אביי הנ"ל לעודד להשלים מסכת, וממה שאמרו על עונשו של יהודה שהפסיק באמצע המצוה]. עלינו לפתח בקרבנו מדת ההתמדה, מדת העקשות, מדת ההמשכיות. "גיבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים" (אבות, סוף פרק ה). החיזוק נובע מההכרה שאם הדבר הוא טוב וראוי, ודאי אסור לנו להרפות ממנו מפני איזו שהיא סיבה חלושה ובלתי הגיונית. דבר טוב לא נוטשים לפני שמסיימים אותו בהצלחה. שמא הפסקנו מפני העצלות? או מפני שלא הערכנו כראוי גודל פעולת המצוות?

יום ד' אלול - דאגה

"דאגה בלב איש ישחנה" (משלי יב, כה). מה שהאדם הוא מוטרד בדאגות שונות מזיק לו לבריאות, וגם מזיק לו בעבודתו של הקב"ה. האדם איננו יכול להתרכז בלימודו, וגם מתרשל מעשיית המצוות. כלל הנחו אותנו חז"ל: "אל תצר צרת מחר, כי לא תדע מה ילד יום, שמא מחר בא ואיננו, ונמצא דואג על עולם שאינו שלו" (חגיגה יג ע"א). אמנם נוסף לנימוק של בן סירא כאן, יש נימוק שאפשר שצרה זו לא תתממש. כי מכל מיני סיבות היא תתבטל, ונמצא דואג לשוא. כמו שלהיזכר במה שאירע לו לאדם בעבר, היא מחשבה בטלה; כך ההתעסקות בדמיונות על מה יהיה בעתידו, הוא הרהור שוא. ודאי שדברים מעשיים שיכול האדם לעשות, לתקן את מצבו בעתיד הנראה לעין, עליו לעשות. אבל לדאגה מה זו עושה?

הפתרון לחטא זה הוא מצות הבטחון בהקב"ה. "חובות הלבבות" (שער הבטחון, פרק ב) סידר שבעה עיקרים יסודיים, עליהם אנו להרגיע את לבנו ולהיות בשלווה נפשית. [א] שהקב"ה מרחם חומל ואוהב אותנו, ובוה יש לנו לסמוך עליו. [ב] עלינו לדעת כי הקב"ה איננו מתעלם מעמנו אפילו לרגע קט [ג] לדעת כי הקב"ה חזק מה שלא ישוער ולא נמדד, ואין מי שיכול למנוע ממנו ביצוע הבטחותיו [ד] נוסף על הנ"ל, הוא יודע ביותר מה הם אופני תועלתנו. העצות המועילות ביותר, הן בידיו. [ה] ואם יחשוב החושב, שמא נולדנו מתוך מצב מקולקל, וכעת משקעי העבר מעכבים על הטבת מצבנו? על זה עונה כי הקב"ה משגיח עלינו מראשית הווייתנו, וגם בגיל ינקות ונערות ובחרות וגיל העמידה ושיבתנו עד סוף חיינו. אין מעכב בידו לפעול שמירתו [ו] ואין עניינו מסור לשום גורם אחר; אין שיתוף. אלא הקב"ה בלבד הוא ורק הוא המטפל בכל עניינו [ז] מה שהוזכר בתחילת הרשימה שמרחם על המסכנים והסובלים, בנוסף לכך הקב"ה אוהב להטיב גם למי שראוי וגם למי שאינו ראוי.

אחרי שהאדם הבין ושוכנע שכל שבעה הדברים הנ"ל הם נכונים ואמתיים, ודאי כל דאגה שלא כתורה היא חטא ועון. רבנו בחיי (השני, בעל הפירוש על התורה) בספרו "כד הקמח" (ערך: בטחון, עמ' עה) על הפסוק "חרדת אדם יתן מוקש" (משלי כט, כד) כתב "החרדה שיחרד מן האדם [השונא אותו] הוא חטא לנפשו, ונותנת מוקש ומגברת האויב עליו. כי ראוי לו לאדם שלא יירא מזרוע בשר ודם. "ובוטח בה' ישוגב" (משלי כט, כד) וכו' כי הירא מזרוע בשר ודם בשפלות הנפש הוא, והירא מן האדם הוא שוכח השי"ת" עכ"ל (ודבריו לקוחים מפירוש רבנו יונה על משלי ג, כו).

באמת מקור להנ"ל הוא בברכות (ס ע"א) על יהודה בן נתן שהיה הולך אחרי רב המנונא, והוא נאנח. הגיב לו הרב: "יסורין אתה רוצה להביא על עצמך? שכתוב 'כי פחד פחדתי, ויאתיני; ואשר יגורתי, יבוא לי'" (איוב ג, כה). כלומר עצם הפחד הוא המביא מימוש הצרה. וזה מפני שהאדם צריך לבטוח בקונו. ואין בזה סתירה למצוות

ההשתדלות, שמוטל על האדם לעשות ככל שהוא יכול להציל את עצמו מכל צרה, וכדברי רבנו בחיי (תחילת פרשת שלח).

עלינו ללמוד מדברי "מסילת ישרים" (פרק ט):

"ולא יירא מתולדות הזמן ופגעיו. שמא תאמר הרי מצינו שחייבו חכמים בכל מקום שישמור האדם את עצמו שמירה מעולה ולא ישים עצמו בסכנה אפילו הוא צדיק ובעל מעשים, ואמרו (כתובות ל) 'הכל בידי שמים חוץ מצינים פחים', ומקרא כתוב (דברים ד) 'ונשמרתם מאד לנפשותיכם', הרי שאין להחליט הבטחון הזה על כל פנים. והתם (עיי' פסחים ח ע"ב) אמרו 'ואפילו לדבר מצוה'.

[ממשיך רמח"ל] דע כי יש יראה ויש יראה. יש יראה ראויה ויש יראה שוטה, יש בטחון ויש הוללות. כי הנה האדון ברוך הוא עשה את האדם בעל שכל נכון וסברא נכוחה לשינהג עצמו על דרך טוב וישמר מן הדברים המזיקים אשר נבראו לענוש את הרשעים. ומי שירצה שלא ינהג עצמו בדרך החכמה ויפקיר עצמו לסכנות, הנה אין זה בטחון, אלא הוללות. והנה הוא חוטא במה שהוא נגד רצון הבורא יתברך שמו, שרוצה שישמור האדם את עצמו. ונמצא שמלבד הסכנה המוטבעת בדבר אשר הוא עלול אליה מפני חסרון שמירתו, הנה עוד הוא מתחייב בנפשו ב'קום עשה' בחטא אשר הוא חוטא, ונמצא החטא עצמו מביאו ליענש. ואולם השמירה הזאת, וזאת היראה המיוסדת על הנהגת החכמה והשכל היא הראויה, שעליה נאמר (משלי כב, א): 'ערום ראה רעה ונסתר ופתיים עברו ונענשו'. אך היראה השוטה היא, שיהיה האדם רוצה להוסיף שמירות על שמירות ויראה על יראה, ועושה משמרת למשמרתו באופן שיגיע מזה ביטול לתורה ולעבודה.

והכלל להבחין בין שתי היראות הוא מה שחלקו חכמים ז"ל באמרם (פסחים ח): היכא דשכיח היזיקא שאני. כי מקום שההיזק מצוי ונודע, יש להשמר. אך מקום שאין ההיזק נודע, אין לירא. ועל כיוצא בזה נאמר (חולין מו) 'ריעותא דלא חזינן לא מחזקינן, ואין לו לחכם אלא מה שעניו ראות'. עכ"ל רמח"ל.

דאגה בלב האדם מרחיקה אותו מעבודת ה', ויש למנוע אותה.

יום ה' אלול - הכרת טובה

אמרו חז"ל במדרש "משנת רבי אלעזר" (פרשה שביעית) "אין לך קשה מלפני הקב"ה יותר מכפיית הטובה וכו' וכו'. לא נטרד אדם הראשון מגן עדן אלא על כפיית הטובה שנאמר (בראשית ג, יב) 'האשה אשר נתת עמדי, היא נתנה לי מן העץ'. אף אבותינו במדבר, לא כעס עליהם הקב"ה אלא על כפיית הטובה" [ומאריך בזה].

[אח"כ המדרש ממק] "מפני מה ענש הכתוב ביותר לכפויי טובה? מפני שהוא כענין כפירה בהקב"ה. אף הכופר בהקב"ה כופר [ב]טוב הוא. האדם הזה הוא כופר טובתו של חברו, למחר הוא כופר טובתו של הקב"ה. [והביא ראייה מפרעה, שכתחילה אמר (שמות א, ח) "אשר לא ידע את יוסף", כלומר התעלם מכל הטוב שהביא יוסף למצרים במה שאגר להם מזון בשבע שנות שובע עבור שבע שנות רעב שיהיו אח"כ, ובזה הציל את חייהם של מצריים רבים. ואח"כ ענה פרעה 'לא ידעתי את ה' (שמות ה, ב). וממשיך המדרש:] וכן יהושע אומר לישראל, אם כפיתם הטובה הזאת, לא תוכלו לעבוד את ה' (יהושע כד, ט) והם משיבים לו (יהושע כד, יז) 'כי ה' אלהינו הוא המעלה אותנו', אין אנו כופים טובתו" עכ"ל.

מכאן למדנו כי ראש כל החטאים הוא במה שאין האדם מכיר ומודה על טובות אין מספר שהוא מקבל מאשתו, משכניו, מחבריו, ובאמת כמעט בכל מי שהוא בא בסביבתו. אפילו אדם שיש לו אשה המציקה לו בדיבוריה, ומסרבת לו למלאות בקשותיו, על האדם לזכור תמיד כי מפני אשתו יש לו בנים ובנות. עליו לזכור שמפני אשתו הוא ניצול מהרהורים רעים (יבמות סג ע"א). ירכז מחשבותיו על התועלת שיש לו ממנה, ודי בהם לחפות על הרע שסובל. וגם אותן הרעות, שמא זה לכפרת עוונותיו המרובים שעשה בצעירותו? ושמא רעות אלו הן למען הנסיון אם יעמוד בהם, ואז יתרבו זכויותיו? ושמא רעות אלו נוצרו מפני יחס לא-תקין שיש לו עמה, והוא במחדליו גרם לאשתו להקשות עמדותיה?

וכן על האדם תמיד להתבונן בטובות שיש לו מאנשים אחרים. גם אם יש לו מעביד הגוער בו, או מעמיד לו תנאים לא-נוחים בעבודתו, על האדם להתבונן הרי יש לו פרנסה ממנו, בזכות המעביד הרי העובד אינו עני ואינו זקוק לבקש נדבות מבני אדם, לסכול חרפת אנוש. גם תלמידים הלומדים אצל רב אחד, אם לא מתקבצים יחד סך מסויים של תלמידים, הרב לא יגיד שיעור, ובזה אותו תלמיד היה מפסיד חכמה. אם לא היו עוד נוסעים הממתינים לאוטובוס, לא היה שרות הסעות, כי בעבור אדם בודד לא ישלחו אוטובוס להסיעו למקומו. לכן על האדם להכיר טובה לשאר הנוסעים. וכיוצא בזה בכל דבר ודבר, כמו בין תושבי העיר, איש איש לשאר אזרחי העיר.

היסוד הגדול הזה, כי מכפיית טובה איש לרעהו מגיע האדם לכפור בטובות

אין-מספר שקיבל מהקב"ה, למדנו גם אצל יוסף הצדיק. כאשר מיאן להישמע לפיתויי אשתו של פוטיפר, אמר פסוקים ארוכים "הן אדוני לא ידע אתי מה בבית, וכל אשר יש לו נתן בידי. איננו גדול בבית הזה ממני וכו' וכו' ואיך אעשה הרעה הגדולה הזאת? וחטאתי לאלהים" (בראשית לט, ח-ט). לימד אותנו המלבי"ם כי דרך דיבורו של האדם שאומר חידוש קטן ואח"כ אומר חידוש גדול ממנו. כי אין הגיון שאחרי שיאמר חידוש גדול יוסיף חידוש מועט, ומה יועיל? אם הטיעון "וחטאתי לאלהים" היא טענה מכרעת, מדוע לא צמצם לומר לה אך ורק זאת? מדוע להאריך בדיבורים? הרי כל שיחה איתה היא חשיפה לסכנת נסיון הפיתוי? אלא בא ללמד כי עצם כפיית הטובה לאדונו פוטיפר, היא עצמה תביא לחטא עצום, כפיית טובה לאלהים. מפני הנאמר בתחילת הפסוק, יחטא בנאמר בסוף הפסוק.

הגר"א (על משלי ל, י) כתב "כפוי טובה, לפי שכלנו הוא איש עוול אשר כמוהו אין בנמצא". לכן עלינו לחזור בתשובה על הקלקול הזה. למרות כל טענות ומענות שיש לנו נגד אחרים, בכל זאת צריכים לעורר את הסניגוריא, את הנקודות הטובות שקבלנו מהם. ובזה גם נגיע לעבודתו של הקב"ה כמו שהקדים יהושע לומר לעם, עת שכרתו אמנה עם ה', בכניסתם לארץ ישראל.

האריך בזה "מסילת ישרים" (סוף פרק ח) כמה כל אחד ואחד חייב להכיר טובתו של הקב"ה. גם עני חייב להכיר שהקב"ה בכל זאת ממציא לו פרנסתו דרך נס ופלא. גם החולה, הקב"ה מחזיק אותו שלא ימות. וכיו"ב.

ע"י מדה זו יתחזק האדם לקיים מצות כבוד אב ואם. כך לשון ספר החינוך (מצוה

ל"ג):

"משרשי מצוה זו, שראוי לו לאדם שיכיר ויגמול חסד למי שעשה עמו טובה, ולא יהיה נבל ומתנכר וכפוי טובה, שזו מידה רעה ומאוסה בתכלית לפני אלהים ואנשים. ושיתן אל לבו כי האב והאם הם סיבת היותו בעולם, ועל כן באמת ראוי לו לעשות להם כל כבוד וכל תועלת שיוכל, כי הם הביאוהו לעולם, גם יגעו בו כמה יגיעות בקטנותו. וכשיקבע זאת המדה בנפשו יעלה ממנה להכיר טובת האל ברוך הוא, שהוא סיבתו וסיבת כל אבותיו עד אדם הראשון, ושהוציאו לאויר העולם וסיפק צרכו כל ימיו, והעמידו על מתכונתו ושלימות אבריו, ונתן בו נפש יודעת ומשכלת, שאלולי הנפש שחננו האל יהיה כסוס בפרד אין הבין, ויערוך במחשבתו כמה וכמה ראוי לו להזהר בעבודתו ברוך הוא".

יום ו' אלול - ויתור, עובר על פשע

מסופר בגמרא (תענית כה ע"ב) כי בשנת בצורת, ר' אליעזר בן הורקנוס עבר לפני התיבה כש"ץ והרבה בתחנונים, ולא נענה. אח"כ עבר תלמידו ר' עקיבא ואמר "אבנו מלכנו" וכו' וירדו גשמים. תמהו החכמים, מי מהם גדול ממי? והרי בבבא מציעא (נט ע"ב) נאמר שיצתה בת קול ואמרה "מה לכם אצל ר"א שהלכה כמותו בכל מקום!". אלא גם כאן יצתה בת קול והכריזה "לא מפני שזה גדול מזה [בחכמה], אלא שזה מעביר על מדותיו, וזה אינו מעביר על מדותיו".

מה היתה מעלתו של ר' עקיבא? הוא לא נעלב כאשר ביזו אותו, ועבר הלאה כאילו לא קרה שום דבר. מעשה שאמר לו יונתן (מתלמידי בית שמאי) "אתה הוא עקיבא ששמך הולך מסוף העולם ועד סופו? אשריך שזכית לשם, ועדיין לא הגעת לרועי בקר" [כלומר מבוזה אותו שהוא בור גמור]. אמר לו רבי עקיבא "ואפילו לרועי צאן" [לא הגעתי להיות] [יבמות טז ע"א].

מענה זה דומה למאמר חז"ל: "חברך קרייך חמרא, אוכפא לגבך מוש" (בבא קמא צב ע"ב) כלומר, גם אם חבר שלך קרא אותך "חמור" מפרש רש"י קח עול אוכף של חמור ושים עליך. כלומר הודה לדבריו ואל תענהו. עכת"ד

כמה גדולה זכותו של המעלים עין ממה שחברו ציער אותו או ביזה אותו בדיבוריו! כתוב "נושא עון ועובר על פשע" (מיכה ז, יח). אמרו חז"ל (ראש השנה יז ע"א) על כך "כל המעביר על מדותיו מעבירין לו על כל פשעיו שנאמר 'נושא עון ועובר על פשע', למי נושא עון? למי שעובר על פשע". כלומר הקב"ה נוהג עם האדם מדה כנגד מדה. מי שמוחל לחברו שפשע נגדו, אף הקב"ה יסלח לאותו המוחל על עוונתו. והנה הגר"א [הגהה שם בגמרא] שינה נוסח הגמרא וגרס: "למי נושא פשע? למי שעובר על עון". וצ"ע מניין לו לשנות? אלא "פשע" הוא שם למי שחשב להכעיס אותו, "עון" הוא סתם מזיד, לתאבון בלבד. כך אמרו ביומא (לו ע"ב). לפי הנוסח הישן אין כאן צדק ולא מדה כנגד מדה. האדם הזה מחל לחברו על פשע שלו נגדו, והקב"ה גומל לו בצמצום, לסלוח רק על עון, ולא על פשע? אלא להיפך, אפילו שהאדם רק מחל לחברו על עון [במזיד] שעשה לו רע, הקב"ה יגמול לו ברכה בכפליים שאפילו על הפשעים [להכעיס] שעשה המוחל זה, הקב"ה יעבור על מדותיו ולא יענישנו. כך משמעות שינוי הגר"א.

ומה כחו של מדה זו להביא גשם והפסקת הבצורת? אלא הדור נידון לפי רובו (קידושין מ ע"ב). כאשר מצטברים חטאים רבים, מגיע עונש כללי לדור. אלא הודיע לנו "מסילת ישרים" (סוף פרק יט) "חסידי ישראל מזכים ומכפרים על כל שאר מדרגות שבהם". וכדבריו (בסוף פרק יג) "כי יש בעם מדרגות מדרגות איש לפי שכלו. הנה לפחות,

יחידי סגולה ימצאו אשר יכינו את עצמם הכנה גמורה, ועל ידי המוכנים, יזכו גם הבלתי מוכנים אל אהבתו יתברך והשראת שכינתו". ולכן אותו איש דגול שהוא מעביר על מדותיו, זכותו כה רבה שהוא מכריע את הכף של כל חטאי ישראל, של כל המעשים הרעים שגרמו עונש לדור. צא וראה כמה נפלאה המדריגה הזאת של ויתור.

כל כך נפלא הענין הזה, שכאשר ר' חיים ויטאל דן בזה ("שערי קדושה", ח"א סוף שער ו) הוא מתלהב "ואם עיני שכל לך, היה לך לבקש מי שיצערך, כי חיים אתה מבקש לך". רעיון זה קבל ממורו ורבו רמ"ק (תומר דבורה, פ"ב פסקא ג) "שיחשוב על עונותיו תמיד, וירצה בטהרה וכו' ויאמר 'מה הם היסורין היותר טובים שבעולם? [שיכפרו עלי]. אין חביב מכולם מאלו שיחפרוהו ויבזוהו ויגדפוהו, שהרי לא ימנעו ממנו כחו בחולאים וכו' ולא ימנעו חייו וחיי בניו במיתה" עכ"ל.

ועוד יש לו לאדם להתבונן. הרי רבים הם חטאיו שעשה בימי נעוריו, בין שציער אביו ואמו, או חטאת נעורים. באותו הזמן ה' לא תבע ממנו תשלום. והנה עכשיו שהאחר לועג לו ומבזה לו, אמנם על הנושא המסויים של הלעג אין הצר צודק, אבל בחשבון הכללי מגיע למעונה צער ככפרה על מה שעשה בעבר הרחוק. ובזה יותר על כבודו, לא יענה ולא יכעס. "ושב ורפא לו".

יש עוד פנים לפרש מדת הוותרנות. אמרו חז"ל (מדרש במדבר רבה, תחילת פרשה ט) "לימדה תורה שתהיה וותרן בתוך ביתך. נשפך היין? הוי וותרן להנחיל אוהבי יש'. וכן [נשפך] שמנך, ואוצרותיהם אמלא'. נקרעה כסותך? 'ימלא ה' כל משאלותיך'.

כלומר כאשר בעל הבית רואה שאשתו גרמה נזק בביתו, או שהילדים שברו איזה כלי, אל יגיב בשצף קצף. ויש לפרסם פירוש יפה של הט"ז (על שו"ע או"ח סי' רצו, ס"ק א). יש הרבה בזמננו הנוהגים כשממלאים כוס יין של הבדלה במוצאי שבת, למלאות הכוס עד שנשפך היין מסביב, וטוענים שיש בזה סימן ברכה מפני מאמר חז"ל (עירובין סה ע"א) "כל שאין יין נשפך בתוך ביתו כמים אינו בכלל ברכה". טוען הט"ז שיש בזה איסור בל תשחית. "למה אמר לשון דיעבד דהיינו 'נשפך' ולא אמר 'כל בית שאין שופכין בו' כו'? אלא דנתכוונו לומר שלא יתרגז אדם בביתו אפילו אם יארע לו היזק דהיינו שכבר נשפך יין בשוגג ע"י שום אחד מבני הבית, ודרכם של בני אדם להתרגז בשביל זה. על כן אמר 'כל בית שאין היין נשפך', שנשפך בשוגג נחשב לו כאלו היה מים, אלא אדרבא מתרגז, אז אין בו סימן ברכה. דאמרינן בפ"ק דסוטה ג ע"ב תוקפא בביתא) דכל בית שיש בו רוגז הוא סימן עניות ח"ו וא"כ אין ראיה מכאן לשפוך יין לאיבוד אע"ג שמתכוין לסימן ברכה".

יום ז' אלול - זכות, ללמד זכות על הזולת

ציוו חכמים "והוי דן את כל האדם לכף זכות" (אבות, א). בגמרא (שבועות ל ע"א) סמכו זה על המקרא "בצדק תשפוט עמיתך" (ויקרא יט, טו). וכיון שלמדונו חז"ל שם כי "עמיתך" הוא מי שעמך בתורה ובמצוות, יש לחלק כאן שלש חלוקות, כפי דברי הרמב"ם בפירושו לאבות. [א] כי אם מדובר באדם שידוע שהוא צדיק, אפילו אם ראית אצלו מעשה שכל צדדיו מורים שהוא מעשה רע ואי אפשר לדונו לכף זכות אלא בדוחק גדול ובאפשרות רחוקה, חובה עליך לפרשו לטובה ואסור לחשוד אותו. על זה אמרו 'כל החושד בכשרים, לוקה בגופו' (שבת צז ע"א). [ב] ואם מדובר באדם שהוא מפורסם שהוא רשע, וראית אצלו מעשה שכל צדדיו נראים לטובה ויש בו צד אחד נוטה לרע, תזהר ממנו ואל תאמין בו טוב. [ג] ואדם שלישי הוא הבינוני, אם המעשה שעשה נוטה לשני הצדדים, לזכות ולחובה, מהחסידות [בפרקי אבות, שהם דברי חסידות, בבא קמא ל ע"א] היא לדונו לכף זכות. עד כאן תוכן דברי רמב"ם. ומדויק מדברי רמב"ם שבאדם בינוני אם עשה המעשה נוטה לרע, אין אפילו חסידות לדון אותו לכף זכות, כי הרמב"ם טרח לבאר שזה נאמר רק כשהצדדים שקולים.

אבל לא כן פסק החפץ חיים (הל' לשון הרע, כלל ג פסקא ז, ודבריו מבוססים על לשונו של רבנו יונה, שערי תשובה, ח"ג פסקא ריח). אם האיש שמדובר בו הוא ירא אלוהים עלינו לדון אותו לכף זכות אפילו אם הדעת נוטה יותר לכף חובה יותר מלזכות. ואם הוא מהבינוניים אשר יזהרו מן החטא ורק לפעמים נכשל בו, אם הספק הוא שקול צריך להטות הספק לכף זכות [רק עד כאן הדברים תואמים לדברי רמב"ם הנ"ל. ובהמשך חולק על דברי רמב"ם]. ואפילו אם הדבר נוטה יותר לכף חובה "נכון מאד שיהיה הדבר אצל הרואה כמו ספק ואל יכריעהו לכף חובה" עכ"ל.

ולמה פסק כמו רבנו יונה ולא כמו משמעות הרמב"ם? ראשית, מפני שפשוטו של הגמרא (שבועות ל ע"א) משמע כי כל שיש אפשרות לפרש המעשה שלו לטוב, אפילו באופן רחוק ודחוק, כל שהוא עמיתך בתורה ובמצוות חובה לעשות כן. והגמרא אינה "חסידות" כמו פרקי אבות, אלא חובה על כל ישראל. ועוד כיון שמדובר באיסור מהתורה (רמב"ם, ספר המצוות, מצוה קעג) יש להכריע פסק ההלכה לחומרא, ולפסוק כדברי רבנו יונה.

ואף אם אדם רואה חטא גמור שנכשל בו איזה תלמיד חכם, חובה על הרואה להחליט שעד למחר ודאי אותו ת"ח חזר בתשובה על המעשה שעשה, או על הדיבור רע שדיבר (ברכות יט ע"א).

אם אין האדם דן לכף זכות, הוא מסתכן בעונש של "לוקה בגופו" (שבת צז ע"א). יתרה מזאת, אמרו במסכת שבת (קכו ע"ב) "כשם שדנתני לזכות, המקום ידין אותך לזכות". אין זה רק ברכה ואיחולים, אלא הודעת מצב שהאדם זוכה בשכר מדה כנגד

מדה, והקב"ה ידון גם אותו לכף זכות. ומי לא צריך למדת חנינה כזו? כתב "חפץ חיים" (שמירת הלשון, שער התבונה, סוף פרק ד) "והנה מה מאד צריך האדם להתחזק את עצמו במדה זו כי ע"י מדה זו או להיפך [לדון לחובה] נקל לאדם להעלות על עצמו שם 'צדיק' או 'רשע' לעולם. וכו' וכו'. והנה ידוע הוא דבענין הזכיות שיש ביד האדם, אף אם כחול ירבון אם הקב"ה יתנהג עמו במדת הדין הגמורים, לא יישאר בידו כי אם מעט מזער. כי כמה וכמה מהם לא השלים לעשות אותן בכל פרטיהם ואופניהם; ואפילו אותן שהשלימן כדין לא היה באהבה וביראה ובשמחה הראוי לעשיית המצוה. כללו של דבר אם ידקדק הקב"ה ח"ו אחר עשיית מצוותיו ימצאו רובן בעלי מומין, והמצוות שישארו בידו יהיה מיעוטא דמיעוטא נגד העונות, וייקרא עבור זה שם 'רשע'. אבל אם הקב"ה יתנהג עמו במדת הרחמים ויחפש עליו זכות בכל עניניו ישארו זכויותיו על מניינם. ויותר מזה, שאפילו אם נמצא לו רוב עונות, אם הקב"ה יתנהג עמו במדת הרחמים יתמעטו מניינם; כי בודאי כמה וכמה מהם אפשר לחפות עליו שעשה אותם בשוגג או סיבה אחרת. וכו' וכו'. וכל זה תלוי לפי ההנהגה שהנהיג את עצמו בימי חייו עם הבריות. אם דרכו היה לדון אותם לכף זכות, דנים גם אותו לכף זכות (שבת קכו ע"ב) ואם דרכו היה ללמד חובה על הבריות, גם מלאכי השרת מדברים עליו רע למעלה, כדאיתא במדרש משלי" עכ"ל.

מעשה שהיה כך היה. הצדיק המפורסם ר' אריה לויין השתתף פעם בהלוויית המת, ערב שבת קרוב לחצות היום. קהל גדול התאסף ברחוב ליד בית חולים ביקור חולים (ירושלים), שם נפטר ת"ח אחד ממחלה מדבקת. נערכו שם ברחוב העיר הספדים. בסוף הספד אחד, עת שמספיד שני עלה לדרוש, עזב ר' אריה את הקהל ונכנס לחנות פרחים, הממוקמת שם בקרבת מקום. ראש ישיבה אחד ששם לב להליכתו של ר' אריה, חרה לו על כך. כעבור שבועיים ופגש שוב את ר' אריה, פנה אליו באדיבות שברצונו להוכיח אותו על מעשהו. כי אמנם זה היה בערב שבת והזמן טרוד בהכנות לשבת, אבל בכל זאת לא היה ראוי שיפסיק מצוות ההלווייה וילך לקנות אגרטל פרחים לכבוד שבת. ענה לו ר' אריה בחיוך שהוא שמח מאד על שהשואל פונה אליו לחקור דבר. אבל האמת היא שהמת שהוא מת ממחלה מדבקת. ונזכר ר' אריה שמנהג שמירת הבריאות הוא שאנשי בית החולים שורפים ומשמידים כל בגדיו של הנפטר, כולל גם תפילין שהניח. כיון שזה בזיון, פנה בטלפון למנהל בית החולים ושאל אותו אם ירשה לקבור את התפילין יחד עם הנפטר. ענה המנהל שהוא מסכים, אלא יקנה אגרטל להניח בו התפילין לבל יגעו בו ידי אדם, ויעשה כן מיד לפני הקבורה. לכן הזדרז ר' אריה אפילו באמצע ההלווייה.

מה לנו יותר נראה חשוד ופגום ממעשהו של ר' אריה? ואעפ"כ יש תמיד חובה לדון לכף זכות, אפילו באפשרות רחוקה. נלמד אנו מהמעשה ההוא (וכמו מעשים נוספים, הובאו במסכת שבת קכו ע"ב).

זמן, ניצול הזמן

נכס היקר ביותר שיש בידינו, ואין לו מחיר, הוא הזמן. רגע מהחיים שהתבזבז בלא כלום, אין לו תקנה. בצעירותו של האדם הוא מבזבז זמן לריק, כי חושב שהזמן שברשותו היא ללא גבול. וככל שהאדם מתבגר ומזדקן, הוא מבין ששעון החול אוזל, והוא מתקרב אל הסוף. מי שהוא פקח משתמש עם הזמן הנמצא לרשותו כדי לעשות דברים בעלי ערך של קיימא. "ואברהם זקן בא בימים". הוא הגיע לזיקנה בהיותו מחזיק בעושר של ימים רבים אותם ניצל לתועלת וחכמה.

נוסף על כך, כל יום ויום בחיי האדם יש לו תיקון נפרד. מצוה שהחיוב לקיים אותה היום, אי אפשר לקיימה למחרת. למשל, תפילה כיון שעבר זמנו, "בטל קרבנו". מה שהאדם מתפלל למחרת, אפילו היא מלה במלה זהה לתפילה של אתמול, אינה מתקנת ההפסד של אתמול (וגם מבואר הסוד שבדבר בהתחלת "פרי עץ חיים" לאריז"ל). כך שאפילו אם האדם ילמד תורה למחר, אין בכך תיקון למה שהפסיד אתמול שלא למד בו. והוא הדין מי שמפסיד רגע מהחיים שלו, איו לו תשלומים. רואים אנו שמחללים שבת כדי להציל נפש, אפילו בשביל חיי שעה בלבד [אף שידועים שימות תוך דקות מספר]. אפילו בשביל חיים של רגע אחד. וכן אסור לקרב מיתתו של גוסס, אפילו לעצום לו העינים, בשביל חשיבות של רגע אחד מהחיים. ואנו, מפני רוב שפע "רגעים" שיש בחיינו אנו מזלזלים בעושר הרגעים שלנו. חלילה ניתן על כך את הדין על עון "ביטול זמן". מה שהאדם צריך לעשות, למען פרנסתו, למען בריאותו, למען משפחתו וכיו"ב אין בזה עון. אבל בילוי הזמן לשוא, על זה יש "דין וחשבון" על מה שהקב"ה העניק לו מתנה יקרה, והאדם בזבז אותה לשוא.

ברשימת מ"ח דברים שהתורה נקנית בהן, אחד מהם הוא "מיעוט שיחה". כתב ר' יעקב עמדין בביאורו על אבות "אף בדברים ההכרחיים שאי אפשר בלעדם ואינה שיחה בטלה, יתפוש במועט ויקצר כל האפשר. לפי שהזמן יקר המציאות ולפיכך אפילו בדבורי תורה הזהירו 'לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה' (פסחים ג ע"ב). קל וחומר לדברי הרשות שלא יאבד זמן בדברים יתרים ויפסיד תורה הרבה שהיה יכול ללמוד בתוך כך".

יום ח' אלול - חילול השם

חטא זה חמור מכל. עליו אמרו "כל המחלל שם שמים בסתר נפרעין ממנו בגלוי, אחד שוגג ואחד מזיד בחילול השם" (אבות, ד). הרי כאן עונש גדוש, שלא משלמים מדה כנגד מדה אלא בתוספת מרובה על העיקר, יהיה מבוזה לעיני כל למרות שעשה מעשיו בסתר. ועוד אמרו כאן שאין לו התנצלות שהיה בשוגג, אלא יענש במלוא חומרת המזיד. עיין מהר"ל (דרך חיים, עמ' קסז-קסט) הטעם לזה. כי במעשה הנלוז נהיה שמו של הקב"ה זול ח"ו.

ומה הוא חילול השם? אמרו חז"ל (יומא פו ע"א) כדתניא 'ואהבת את ה' אלהיך' (דברים ו, ה) שיהא שם שמים מתאהב על ידך. שיהא קורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים ויהא משאו ומתנו בנחת עם הבריות. מה הבריות אומרות עליו? אשרי אביו שלימדו תורה, אשרי רבו שלימדו תורה. אוי להם לבריות שלא למדו תורה. פלוני שלמד תורה ראו כמה נאים דרכיו, כמה מתוקנים מעשיו. עליו הכתוב אומר 'ויאמר לי עבדי אתה, ישראל אשר בך אתפאר'. אבל מי שקורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים ואין משאו ומתנו באמונה, ואין דבורו בנחת עם הבריות, מה הבריות אומרות עליו? אוי לו לפלוני שלמד תורה. אוי לו לאביו שלימדו תורה. אוי לו לרבו שלימדו תורה. פלוני שלמד תורה ראו כמה מקולקלין מעשיו, וכמה מכוערין דרכיו" [עוד עיין סגנון הרמב"ם, הל' יסודי התורה, סוף פרק חמישי].

יש לשאול, מדוע אוי לו לאביו שלימדו תורה? ומדוע אוי לו לרבו שלימדו תורה? כמה הם אשמים? אלא אינו דומה מעשה מכוער של אדם ריק מתורה וכולם יודעים שיש לו הצטדקות מדוע מעשיו מקולקלים. אבל מה נאמר כאשר מדובר בבן אדם שכן יודע תורה ואעפ"כ מעשיו מכוערים, יאמרו הבריות מה היא התועלת של לימוד תורה? מה היא הברכה בלימוד התורה? ובזה יתרחקו עוד יותר מלימוד התורה ויש כאן נזק ציבורי שקשה ביותר לתקן. ומדוע אשמים בזה אביו ורבו? אלא בזמן שהעניקו לו חכמת התורה, לא הדריכו אותו בדרך ארץ, בהליכות טובות של "דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום". כיון שהם העבירו לו מידע התורה, ולא רוח התורה, הרי הם אשמים ואוי להם ביום הדין.

כבר מהר"ל בדורו מצטער ומתאונן על כך שנותנים תואר "רב" לכל מי שיש לו קצת ידיעה בתורה. "ובשביל זה ראוי היה שלא לסמוך לקרוא בשם רב רק מי שיהיה שם שמים מתאהב על ידו, לא מי שיתחלל שם כבודו על ידו. יותר על זה ש[נהקרא לו רב] נותן כבוד התורה למי שאין ראוי לה" (דרך חיים, עמ' קע). וממשיך: "ועתה בעונותינו בדור הזה לא די לנו בזה שאותם אשר הם נקראים בשם 'רב' הם בעונש הזה של חילול השם, אבל הם מוסיפין לסמוך ולקרוא בשם 'רב וחבר' בני אדם אשר לא ראו אור התורה ולא זרח עליהם נר מצוה, רק הם שועלים קטנים וכו' וכו'. עד שהדבר הזה

הוא סבה להשפיל כבוד התורה עד עפר ולהגדיל חילול השם ע"י בני אדם כמו אלו. והיה ראוי בדור הזה מפני כבוד שמו יתברך ותורתו, שלא יקרא בשם 'רב' רק המופלג בחכמה ובזקנה, למעט חילול השם שלא יאמרו מעשה רב הוא, וסומכים לקרא בשם 'רב' כל אשר ימלא ידו, רק שהתחיל לצפצף בקול בתלמוד" (שם, עמ' קצא).

דוגמאות רבות יש לחילול השם ע"י אדם הנקרא בשם "רב" (ואפילו אינו רב אלא מעוטר בזקן, וציציותיו בחוץ וכו'). אם עומדים בתור לעלות לאוטובוס והוא דוחף דרכו להכנס ולתפוש מקום ישיבה לפני אחרים שעמדו בתור אתו והיו שם לפניו. וכן אם נכנס לנסוע באוטובוס כאשר יודע שאין מקומות ישיבה, אלא לעומדים בעמידה לבד, ויודע כי מפני זקן לבן שבו יקום אחד ויתן לו את מקומו לשבת, ובנה על כך מראש כשנכנס לאוטובוס. וכן אם הוא משוחח עם חברו בבית הכנסת בזמן חזרת הש"ץ או קריאת התורה. או אם הוא כועס בנוכחותם של אחרים. כל דבר שמביא ללזות שפתיים, והבריות מרננים אחריו, הרי זה מחלל שם שמים.

מה העונש? ענו על כך חז"ל כי ארבעה חלוקי כפרה יש. עבר על מצות עשה ושב, מוחלין לו מיד. עבר על לאו רגיל ושב, יום הכפורים מוחל לו. עבור על לאו שיש בו עונש כרת או מיתה, אין די בתשובה ויום הכפורים, אלא הוא זקוק שהקב"ה יביא עליו יסורין. אבל אם עבר על חילול השם, אין די לא בתשובה ולא ביום הכפורים ואף לא ביסורין, אלא רק במיתתו יתכפר לו (יומא פו ע"א).

אמנם יש סגולה כיצד להנצל מעונש חמור זה. אם האדם עושה מעשים יפים הגורמים לבני אדם להלל את התורה, כלומר הוא מקדש שם שמים כדברי חז"ל (יומא פו ע"א וכן רמב"ם יסודי התורה, סוף פרק ה) בזה הוא מהפך את הקלקול שבצע ובזה יכופר לו (רבנו יונה, שערי תשובה, ח"ד פסקא ה; וכן כתב רבנו בחיי, על שמות לב, כז). שמא יש למצוא סמך לזה בדברי חז"ל "גדול הוא קדוש השם מחילול השם" (ירושלמי, קידושין פ"ד ה"א; במדבר רבה ח).

ויש לדעת כי חילול השם הוא גם מול מה יאמרו אומות העולם (תוספתא בבא קמא, י). וגם קידוש השם הוא מול מה יאמרו הגוים (ירושלמי בבא מציעא פ"ב ה"ה מעשה של שמעון בן שטח).

יום ט' אלול - טוב במעשה, טוב לב

מה היא ההגדרה של "טוב"? ענו חז"ל (קידושין מ ע"א) "אימרו צדיק כי טוב כי פרי מעלליהם יאכלו" (ישעיה ג, י) וכי יש צדיק טוב, ויש צדיק שאינו טוב? אלא טוב לשמים ולבריות, זהו צדיק טוב. טוב לשמים ורע לבריות, זהו צדיק שאינו טוב. כיוצא בדבר אתה אומר 'אוי לרשע רע, כי גמול ידיו יעשה לו' (ישעיה ג, יא) וכי יש רשע רע ויש שאינו רע? אלא רע לשמים ורע לבריות, הוא רשע רע. רע לשמים ואינו רע לבריות, זהו רשע שאינו רע"ל. הרי מפורש מדבריהם ש"טוב" הוא היחס שבין אדם לחברו.

וכך גם מודגש בדברי הרא"ש (על משנה ראשונה של מסכת פאה) שאחרי שהביא דברי הגמרא הנ"ל מוסיף "כי הקב"ה חפץ יותר במצוות שיעשה בהם גם רצון הבריות, מבמצוות שבין אדם לקונו" עכ"ל.

וזה שלא כדרכיהם של כמה מבני אדם בזמנינו, שבמצוות שבין אדם למקום כמו תפילין מהודרים, או כשרות מהודרות, או שמירת שבת, הם מקפידים בכל החומרות. ובנוגע למצוות בין אדם לחברו, כמו לא לדבר לשון הרע, לא לכעוס, או לא להקשיח את הלב מלעזור לאחרים בממון או במעשה, בזה הם נוהגים לפי כל קולא אפשרית ואינם מדקדקים במצוות.

כיצד מגדירים "טוב"? הנה ר' יוחנן בן זכאי שאל לתלמידיו "צאו וראו איזה דרך ישרה שידבק בה האדם?" וענה בחירי החכמים ר' אליעזר בן הורקנוס "עין טובה". ומפרש "תפארת ישראל" "מסתפק במעט שיש לו, ושמח בהצלחת חברו ואינו מקנאו, ואינו דואג ואינו כועס". ותלמידו האחר, גם הוא מופלא, ר' אלעזר בן ערך ענה "לב טוב". מה היא? מפרש "תפארת ישראל": "שלבנו תמיד שמח, ומזומן להיטיב לכל". ולדברי ר' יוחנן בן זכאי ששיבח דברי ר"א בן ערך שבכלל דבריו דבריו, ביאר "תפארת ישראל": "כשהלב שוקט ושמח ישקיף על כל אדם לטובה, וירבו אוהביו בחבר טוב ושכן טוב [שהזכירו שאר תלמידי ר' יוחנן בן זכאי] וגם במנוחת נפשו יוכל להשקיף את הנולד, ויאהב את ה' בכל לבבו ונפשו" [ובזה נכללו גם דברי ר' שמעון, כאן, ובסוף הפרק "הוי זהיר בקריאת שמע" וכו' שם נצטוינו "ואהבת את ה' וכו' בכל לבבך ובכל נפשך"].

הרי שאדם הזוכה להיות "טוב" לבריות, הוא כולל בקרבו כל המעלות. ועל זה כל אדם צריך להתאונן ולהצטער, כי היו בעבר כמה וכמה פעמים שהיה מי שבקש ממנו לעשות עמו טובה, וסירב או התעצל, או התנצל שאין לו זמן או יכולת לזה [בזמן שבאמת כן היה יכול לעזור לו]. ובזה נכשלנו שלא קיימנו מצות "ואהבת לרעך כמוך".

הגדרה של עם ישראל הוא שהם נקראו "טובים". כך אמרו חז"ל (מנחות נג ע"ב) "יבא טוב [זה משה] ויקבל טוב [זו תורה] מטוב [זה הקב"ה] לטובים אלו ישראל, דכתיב 'הטיבה ה' לטובים' (תהלים קכה, ד) עכ"ל. מדוע נקראו ישראל "טובים"? כי הם אוהבי חסד.

מסופר שכאשר אחאב מלך ישראל ניצח את הדרד מלך ארם, והכה באויבי ישראל מאה אלף איש ביום אחד (מלכים-א כ, כט) ונסו הגוים לעיר אפקה, ושם נפלה החומה על עשרים ושבע אלף הנותרים, ובא בן הדרד חדר בחדר להחבא (כ, ל). אז אמרו לו יועציו ועבדיו: "הנה נא שמענו כי מלכי בית ישראל מלכי חסד הם. נשימה נא שקים במתנינו, וחבלים בראשנו, ונצא אל מלך ישראל. אולי יחיה נפשך" (כ, לא). וכך היה, ואחאב חמל עליו והחיה את נפשו של אויבו שרצה להרוג אותו. ואמנם ברור שזה היה חטא של אחאב לעשות כן, כמבואר ע"י הנביא בהמשך הפרק (כ, לה-מג) אבל אין להכחיש שזה נבע ממדה ישראלית, שהיה מפורסם גם אצל הגוים, שמלכי ישראל הם מלכי חסד. נכון שבאותו המצב חטא אחאב. "שכל המרחם על אכזרי, סופו להתאכזר על הרחמנים" (מדרש תהלים, מזמור ז) ואין להטיב למי שבא להרוג אותנו. אבל על ישראל הכשרים, פשיטא שעלינו להיות רחמנים. במצב שהתורה מצוה אותנו לעשות חסד ולהיות טובים. אם האדם מכחיש תכונה זו ונמנע מלהטיב, הוא בוגד בטבע היהודי, ואין זה אלא שנכשל ע"י יצרו הרע.

וכך ביאר "מסילת ישרים" (תחילת פרק יט) הגדרת החסידות:

"במה שבין אדם לחבירו, ענינו גודל ההטבה שיהיה האדם לעולם מטיב לבריות ולא מריע להם, וזה בגוף, בממון, ובנפש. [א] בגוף, שיהיה משתדל לעזור כל אדם במה שיוכל ויקל משאם מעליהם, והוא מה ששנינו (אבות פ"ו) 'ונושא בעול עם חבירו'. ואם מגיע לחבירו איזה נזק בגופו, והוא יוכל למנוע אותו או להסירו, יטרח כדי לעשותו. [ב] בממון, לסייעו באשר תשיג ידו, ולמנוע ממנו הנזקין בכל מה שיוכל. כל שכן שירחיק הוא כל מיני נזקין שיכולים לבוא מחמתו, בין ליחיד בין לרבים, ואפילו שעתה מיד אין היזקן מצוי כיון שיכול לבוא לידי כך יסירם ויעבירם, ואמרו ז"ל (אבות פ"ב) 'יהי ממון חבירך חביב עליך כשלך'. [ג] בנפש, שישתדל לעשות לחבירו כל קורת רוח שיש בידו, בין בעניני הכבוד, בין בכל שאר הענינים, כל מה שהוא יודע שאם יעשהו לחבירו הוא מקבל נחת רוח ממנו, מצות חסידות הוא לעשותו; כל שכן שלא יצערנו בשום מיני צער כלל, יהיה באיזה אופן שיהיה. וכלל כל זה הוא גמילות חסדים אשר הפליגו חז"ל בשבחה ובחובתינו בה. ובכלל זה רדיפת השלום שהוא ההטבה הכללית בין כל אדם לחבירו" עכ"ל.

אחר כך רמח"ל מביא ראיות רבות לכל הדברים הללו.

יום י' אלול - יראת העונש, יראת הרוממות

"ועתה ישראל, מה ה' אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה את ה' אלהיך, ללכת בכל דרכיו, ולאהבה אותו, ולעבוד את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך. לשמור את מצוות ה' ואת חוקותיו אשר אנכי מצוך היום לטוב לך" (דברים י, יב-ג). פסוקים אלו צריכים פירוש. התחיל בלשון המעטה "מה ה' שואל מעמך כי אם" זאת אומרת רק דבר אחד, וקל לקיים. ואח"כ המשיך בעוד חמשה דברים שהם כבדים ומרובים מאד. ובכן מדוע התחיל בלשון המעטה?

אלא אם האדם משיג "יראה", פשוט הדבר שבדרך שרשרת ישיג גם כל שאר המדרגות זו אחר זו. הרי שתחילת הכל צריכים לקנות מדת היראה. וזה נרמז במלה ראשונה של התורה "בראשית" שהיא אותיות "שביראת". ומפני זה נברא כל העולם כמ"ש (קהלת רבה ג, יח) "גדולה היא היראה ששמים וארץ לא נבראו אלא בזכות היראה. הדא הוא דכתיב 'והאלהים עשה שייראו מלפניו' (קהלת ג, יד).

ולכן פסיעה ראשונה שהאדם צריך לפני כל, היא יראת שמים. וכך מפורש בזוהר (ח"ג דף נו ע"א) "דכל פולחנא דבעי בר נש למפלח קמי מאריה, בקדמיתא בעי יראה, לדחלא מניה. ובגין דחלא דמאריה, ישתכח לבתר דיעביד בחדוותא פקודי אורייתא, ועל דא כתיב (דברים י יב) 'מה יהו"ה אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה'".

וכאן יש לנו לשאול, האם מדובר ביראת העונש או אם מדובר ביראת הרוממות? הרי "מסילת ישרים" (פרק כד) מקטין ערכה של יראת העונש, וכך לשונו:

"והנה זאת קלה ודאי כי כל אדם אוהב את עצמו ויירא לנפשו, ואין דבר שירחיק אותו מעשות דבר אחד יותר מן היראה שלא תבואהו בו איזה רעה; ואין יראה זו ראויה אלא לעמי הארץ, ולנשים אשר דעתן קלה, איך אינה יראת החכמים ואנשי הדעת" עכ"ל. [מקור דברים אלו הוא ברמב"ם, הל' תשובה, תחילת פרק עשירי].

ומה היא יראת הרוממות? המשיך וביאר רמח"ל: "יראת הרוממות, והוא שהאדם ירחק מן החטאים, ולא יעשה מפני כבודו הגדול יתברך שמו, כי איך יקל, או איך יערב לכו של בשר ודם שפל ונמאס לעשות דבר נגד רצונו של הבורא יתברך ויתעלה שמו?".

לימד אותנו המלבי"ם (על ויקרא יט ס"ק ד) כי כאשר התורה מדברת על יראת העונש, הלשון היא "ירא מ-" וכאשר מדובר ביראת הרוממות היא "ירא את". ובכן בפסוק בו פתחנו כתוב "כי אם ליראה את ה' אלהיך" יש כאן תביעה שנגיע ליראת הרוממות. מעלה זו האדם משיג ע"י שיתבונן בחכמת הטבע (רמב"ם, הל' יסודי התורה פ"ב ה"ב) כלשון הרמב"ם: "והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים, ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ; מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול כמו שאמר דוד 'צמאה נפשי לאלהים,

לאל חי'. וכשמחשב בדברים האלו עצמן, מיד הוא נרתע לאחוריו ויפחד, ויודע שהוא בריה קטנה שפלה אפלה, עומדת בדעת קלה מעוטה לפני תמים דעות. כמו שאמר דוד 'כי אראה שמׁיך מעשה אצבעותיך ירח כוכבים אשר כוננת, מה אנוש כי תזכרנו?' עכ"ל.

אבל הרמב"ם גם מדבר על השגת יראת העונש (ספר המצוות, מצוה ד) והביא פסוק "את ה' אלהיך תירא" (דברים ו, ג), וזה נוגד פירוש המלבי"ם הנ"ל. ואפשר שהרמב"ם הביא פסוק זה באשגרתא דלישנא, וכמו בהל' דיעות (פ"א) שהביא פסוק "והלכת בדרכיו" (דברים כח, ט) למרות שחז"ל בספרי (עקב, פסקא מט) הביאו פסוק אחר "ללכת בכל דרכיו" (דברים יא, כב) שהוא ציווי, כי הפסוק שהביא הרמב"ם אינו ציווי אלא ברכה ולא שייך לקבוע ממנו מצוה. אולי היה צריך לכתוב בענינו פסוק אחר, "ויראת מאלהיך" (ויקרא יט, יד).

ככל שהאדם לומד יותר תורה, חייב הוא לעורר עצמו ליותר יראת שמים, כמו שאמרו "כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו, חכמתו מתקיימת. כל שאין יראת חטאו קודמת לחכמתו, אין חכמתו מתקיימת" (אבות, ג). הטעם לזה, כי אמנם יש חכמה רבה בתורה, וכל בעל שכל נהנה מההגיון שבה. אבל עיקר הכל הוא ללמוד אותה ולקיים אותה מפני עול מלכות שמים, ולא מפני הנאה אישית של הלומד. ולכן אמרו חז"ל "אתה מוצא אדם שונה מדרש הלכות ואגדות, ואם אין יראת חטא אין בידו כלום" (שמות רבה, ל).

על הפסוק "למה זה מחיר ביד כסיל לקנות חכמה, ולב אין" (משלי יז, טז) אמרו "אוי להם לשונאיהם של תלמידי חכמים שעוסקים בתורה ואין בהם יראת שמים" (יומא עב ע"ב). מדוע "אוי להם"? אלא ככל שהאדם יודע יותר, הוא נתבע יותר. וכמו שאמרו "שגגותיהם [של ת"ח] נעשות להם כזדונות" (בבא מציעא לג ע"ב). החיד"א (כסא רחמים, על אבות דר' נתן, סוף פרק כט) כתב כי גם ת"ח צריכים ללמוד מוסר. והמשנה ברורה (א ס"ק יב) אמר שיש ללמוד מוסר בכל יום ויום.

יום י"א אלול - כעס

אוי לו לכעסן, כי כל זכויותיו נמחקות לו והוא משולל מצוותיו. כך לימד אריז"ל (שער רוח הקודש, דף לג) לפי ר"ח ויטאל תלמידו: "גם מדת הכעס, מלבד מה שמונעת ההשגה לגמרי, וכמו שמצינו על פסוק ויקצף [משה] על אלעזר ועל איתמר' (ויקרא י, טז) [ושם שכח את ההלכה, עד שאהרן הזכיר לו (זבחים קא ע"א)] ואמרו רז"ל (פסחים סו ע"ב) כל אדם שכועס, אם נביא הוא נבואתו מסתלקת ממנו, ואם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו, מנלן? ממה. [ושם הביאו ראייה ממה שכעס על שהחיו החיילים את בנות מדין, ושכח דין הטבלת כלים] וכו' וכו'. מורי אריז"ל היה מקפיד בענין הכעס, יותר מכל שאר העבירות, אפילו כשהוא כועס בשביל מצוה, וכענין משה כנזכר לעיל. והיה נותן טעם לזה ואומר, כי הלא כל שאר העבירות אינם פוגמים אלא כל עבירה ועבירה פוגמת אבר אחד. אבל מדת הכעס פוגמת כל הנשמה כולה, ומחליף אותה לגמרי. והענין הוא כי כאשר יתכעס האדם, הנה הנשמה הקדושה מסתלקת ממנו לגמרי, ונכנסת במקומה נפש מצד הקליפה. וזה סוד מה שאמר הכתוב 'טורף נפשו באפו' וגו' (איוב יח, ד) כי ממש טורף נפשו הקדושה וכו'. וכמבואר בזהר בפ' תצוה דף קפ"ב ע"ב וכו'. ואעפ"י שעושה האדם תיקונים לנפשו ותשובה מעולה על כל עונותיו ומצוות רבות וגדולות, הכל נאבדים ממנו לגמרי וכו'. וצריך שיחזור פעם אחרת, לחזור ולתקן כל התיקונים הראשונים שעשה בתחילה. וכן הוא בכל פעם ופעם שהוא כועס. נמצא כי בעל הכעס אין לו תקנה כלל, כי תמיד הוא ככלב שב על קיאו". [אמר המעתיק: זה נרמז בגמרא (נדרים כב ע"ב) "כל הכועס וכו' בידוע שעונותיו מרובין מזכויותיו". הא כיצד? אלא אם נמחקו מצוותיו, פשוט הוא שעונותיו מרובים יותר].

ושם מבאר ר"ח ויטאל כי גם כאשר למד עם אחריו, וכעס עליו לשם שמים כי אינו מתאמץ כמו שצריכים, "הזהירני והוכיחני מורי ז"ל במאד מאד".

בימינו יש לנו ויכוחים מרים עם אחינו החילונים, הנוהגים הפקר במצוות התורה. ויש לפעמים שהאדם כועס או בדיבור או במעשה נגדם. ידוע כי למרן ר' יוסף קארו היה מגיד שלוח מן שמים. וכך הדריך אותו ("מגיד מישרים", סוף פרשת וישלח ד"ה אמאי השפיל יעקב גרמיה וכו') "אבל רזא דמילתא דא רמיז, דמאן דהוי מסטרא דקוב"ה דלא לאתנהגא בתוקפא ורוגזא לאינון דמסטרא אחרא, אלא לאמשכא לון במלין דרחימו זימנא בתר זימנא" [מתורגם ללשון הקודש: סוד הדבר הוא כי מי שהוא מצדו של הקב"ה שלא יתנהג בתקיפות וכעס לאלו שהם מצד סטרא אחרא, אלא למשוך אותם במלים רכות פעם אחר פעם]. ולכן צריכים ליזהר ביותר לא לבוא לידי כעס בעת שמנסים לתקן את הבריות.

כתבו בשם ר' חיים ולוז'ין (כתר ראש, פסקא קמג) "תוכחה, שלא לדבר קשות, ודברים קשים אינם נשמעים, רק יאמר בלשון רכה. ואם אין טבעו בשום אופן לדבר רכות, פטור הוא מלהוכיח" עכ"ל

עוד בעיה יש לכעסן, שהוא שוכח את לימודו. אמרו חז"ל (פסחים סו ע"ב) "כל אדם שכועס, אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו". וזה מה שחז"ל אמרו במקום אחר (נדרים כב ע"ב) "כל הכועס וכו' משכח תלמודו ומוסיף טפשות". כלומר לא רק שאינו חכם, אלא הוא אפילו פחות מבינוני. מו"ר הרב יצחק רודרמן, ראש ישיבת נר ישראל, אמר לי כי אותם גדולי הגאונים בדור אחרון שהיו ידועים כתקיפים וכעסנים, ע"פ רוב לא נוהגים לפי פסקיהם בהלכה. הפטיר לי הרב "תראה מה שהכעס גורם".

ודאי שאדם שהוא נכשל בכעס, לא יצליח ללמוד פנימיות התורה. אמרו חז"ל (קידושין עא ע"א) "שם בן מ"ב אותיות אין מוסרין אותו אלא למי שצנוע ועניו ועומד בחצי ימיו ואינו כועס" וכו'. בספר "ראשית חכמה" (שער ענוה, תחילת פ"ג ד"ה וכן כתב בתנא דבי אליהו) "החסיד ר' יעקב אשכנזי היה חכם מופלא בחכמה [בנסתרות] ורצה ללמד חכמתו לר' יהודה החסיד. וקודם ניסוהו בענין הכעס. והיתה קבלה בידם שלא למסור החכמה אלא למי שינסוהו בכעס ולא יכעוס. ונסוהו ר' פעמים, סבל. ובשביעית לא עמד" [ומשמע שלכן לא למדוהו]. וכן עיין מסכת כלה רבתי, סוף פרק חמישי, אומר אליהו הנביא "אף אני איני נגלה אלא למי שאינו קפדן".

ועל זה צריכים לחזור בתשובה, ולדעת שאין שום דבר בעולם שראוי לכעוס עליו. הרמב"ם (הל' דעות, פ"ב) כותב שבענין גאווה וכעס, אין לתפוש מדה בינונית אלא להיות קיצוני ולמנוע אותן כליל.

יום י"ב אלול - לימוד תורה

"בכל יום ויום בת קול יוצאת מהר חורב ומכרזת ואומרת 'אוי להם לבריות מעלבונה של תורה'" (אבות, ו). מה הוא העלבון? שהאדם אמנם לומד, אבל מתייחס בזלזול להתרשלות. וזה בשני אופנים, בכמות ובאיכות.

בכמות כיצד? מובא במדרש משלי (פרק י, והועתק ע"י המשנה ברורה, ביאור הלכה סוף סי' קנ"ה) כי בעת מיתת האדם הוא נתבע לחשבון מדוע לא עסק במקרא, במשנה, בגמרא, במדרשי ההלכה וכו'. חסרון הוא שאדם מסתגר תוך תחום לימוד הגמרא בלבד ואינו פונה ללימוד מקרא כולו. והרי אמרו חז"ל "צריך ת"ח להיות בקי בכ"ד ספרים" (רש"י על שמות לא, יח). וכן חסרון הוא שאינו לומד ספרי מדרש, שהם מלאים מוסר ויראת שמים (אבות דר' נתן, סוף פרק ט). וחסרון הוא שאין האדם לומד ספרים של "הלכה למעשה" (כמו שכתב "משנה ברורה" בהקדמתו לחלק א). וחסרון הוא שאין האדם לומד בכל יום ספרי מוסר (כמו שפסק המשנה ברורה סי' א סוף ס"ק יב). וחסרון הוא שאין בן ישיבה לומד כל ששת סדרי משנה, גם זרעים, קדשים וטהרות, והוא מצטמצם ללימוד רק נשים ונזיקין. הרי אמרו חז"ל "דבר ה' בזה", זה שאינו משגיח על המשנה (סנהדרין צט ע"א). ועתידים הם ליתן את הדין על כך, כמבואר במדרש שהביא "ביאור הלכה" הנ"ל.

מסופר שיהודי אחד פנה לר' ישראל סלנטר בתלונה שיש לו בעיה קשה. הוא אדם עובד ויש לו רק שעה או שעתיים ביום פנוי ללימוד. במה עליו לעסוק בלימודו? בתמימותו חשב בתחילה שהעיקר הוא ללימוד בכל שבוע חומש עם רש"י, וכן שאר ספרי מקרא (פרק ביום), כי הם הדיבור האלוקי שמסר לנו הקב"ה עצמו והם קדש קדשים. אבל אח"כ הוא שמע דרשה ממקובל אחד התובע מכל אחד המסוגל לכך ללימוד בסתרי תורה, אחרת לא ייכנס למתיבתא דרקייע לשמוע פנימיות התורה (זהר ח"ב רמו ע"ב). כששאל את רב העיר, הוא אמר לו דוקא ללימוד ספרי הלכה למעשה, למען לא ייכשל בעונות. אבל כששח הדברים לראש הישיבה אשר למד אצלו בצעירותו, ענה לו שהעיקר הוא ללימוד את הגמרא, להבין מילתא בטעמא, ולא לסמוך על ספרי ההלכה בלבד כי משם לא יוכל להקיש מילתא למילתא. ועוד מפני שהם הלכות בלי נתינת טעם, בקל ישכח מה שלמד שם. כיון שיש לו רק שעה ביום, מה עליו ללימוד? ענה לו ר' ישראל סלנטר: "ואני אומר לך ללימוד באותה שעה ספרי מוסר". למה? "כי אז תראה חומרת הענין ותמצא שיש לך הרבה יותר משעה ביום. אם תשכים לקום. ואם תנצל שעות ההן אחרי שאתה חוזר מעבודה" וכו'. כלומר, רובנו איננו מנצלים כראוי את השעות שבידינו. וחבל.

ביטול תורה באיכות, כיצד? גם אלו שיושבים בבית המדרש כל היום, אם לומדים בעצלתיים מפסידים הון רב. הגר"ח מולוז'ין כתב לאחיין שלו שהלימוד במרץ ושמחה מועיל עד שהוא לומד בשעה אחת, מה שהלומד ברפיון מספיק בשלש שעות ע"כ.

ועוד יש לדעת כי למדנו בהלכות שחיטה "שהיות מצטרפות" (חולין לב ע"א). כי הפסקה קלה ללא כלום, אפילו לכמה שניות בלבד, במשך היום מצטברות לסך גדול, לפעמים עד כדי שעה ושעתיים של ביטול. [והאריך בחומרת הענין בדרשתו לעשרת ימי תשובה].

ויש תלמידים צעירים הנכשלים להיגרר לשיחת סרק באמצע לימודם. נוסף על העונש החמור שיש בכך (ע"ז ג ע"ב) כי יש בכך בזיון התורה המונחת לפניו כאשר הספרים פתוחים, יש בכך גם נזק שלא יבין האדם את לימודו. כך כתב "חזון איש" (קובץ אגרות, ח"א סוף סי' ג) "ללמוד שעה האחת ולהפסיק שעה אחת הוא קיום התורה, האפס וההעדר. הרי זה זורע ושולח עליהם מים לסחפן. עיקר הלימוד הוא התמידי והבלתי נפסק. בלימוד התמידי הוא סוד הקדושה, וזה שעושה תורתו קרעים קרעים אסף רוח. מן הראוי לחבל תחבולות איך לקנות התמדת הלימוד, ולהתפלל על זה תמיד. אפשר לקבוע לימודים שונים בכל יום, כמו לימוד תורה שבכתב עם פירוש רש"י, לימוד משנה, ספרי מוסר, גמרא בעיון ובמהירות. לקנות חבר טוב. ללמוד בבית המדרש ועוד. והעיקר לזכור לפני מי אתה עמל' (אבות, סוף פרק ב) ולבלי להסיח דעת מזה" עכ"ל.

על כל הנ"ל צריכים אנו לשוב בתשובה.

יום י"ג אלול - מחלוקת ומדת השלום

במדרש (כמדבר רבה, יח) הרבו דברים בגנות המחלוקת. אמרו "שכל העוזר במחלוקת הקב"ה מאבד את זכרו שכך כתיב 'ואש יצאה מאת ה' ותאכל את החמשים ומאתים איש' וכו'. כמה קשה המחלוקת שבית דין של מעלה אין קונסים אלא מבין עשרים שנה ומעלה, ובית דין של מטה [מעניש] מבין י"ג. במחלוקתו של קרח תינוקות בן יומן נשרפו ונבלעו בשאול תחתית דכתיב 'ונשיהם ובניהם וטפם' וכו'. ועוד אמרו שם: "ארבעה נקראו רשעים, ומי שהוא בעל מחלוקת".

יש שני אופני מחלוקת בימינו. האחת היא קבוצה נגד קבוצה. והשני היא בין יחיד נגד יחיד, אם זה מבני משפחתו (נגד החותן והחותנת, או נגד כלתו) או בין שכנים, או בין מתחרים במקצוע ובמסחר. יצר הרע מפתה את האדם להאמין שהוא מתכוין לשם שמים במחלוקת זו. אבל חז"ל הגדירו "אפילו מחלוקת שהיא לשם יישובו של עולם, לא נאמר בו 'כי טוב' (בראשית רבה ד, ו).

כבר ר' יהונתן אייבשיץ (יערות דבש, ח"ב דרוש ח, עמ' קלב) לימד אותנו סימן היכר כיצד נדע אם המחלוקת היא לשם שמים. על סמך המשנה "איזו מחלוקת שהיא לשם שמים? מחלוקת הלל ושמאי. איזו מחלוקת שלא לשם שמים, היא של קרח ועדתו" (אבות, ד):

[ממשיך ר' יהונתן] "בעונותינו הרבים כל מחלוקת, תהיה מה שתהיה, היצר הרע מפתה ואומר שהיא לשם שמים, ולמצוה גדולה להכניע בוגדים ולשבר זרוע רמה וכהנה דברים רבים. כללו של דבר אין לך מחלוקת שאין יצר הרע מפתהו ואומר שכל הכונה לשם שמים, וח"ו לומר על מחלוקת שהיא שלא לשם שמים. רק א"כ במה יודע איפוא האמת אם היא באמת לשם שמים או לא?"

"בזאת יודע, אם המחולקים ובעלי ריבות - זולת אותו הדבר שחלקו בו ומנגדים זה לזה - הם אוהבים גמורים בלב ונפש, זהו אות שמחלוקתם לשם שמים. אבל אם אויבים ונוטרים שנאה זה לזה על ידי מחלוקת, זהו שלא לשם שמים, ויתיצב השטן בתוכם. וזהו הסימן מסרו לנו חכמי משנה, 'איזו היא מחלוקת שהיא לשם שמים', כי בכל מחלוקת אומרים שהיא לשם משמים, [לכן] אמרו 'כמחלוקת שמאי והלל', שאהבו זה את זה וכבדו זה את זה, הנאהבים ונעימים [כמפורש ביכמות יד ע"ב "ללמדך שחיבה וריעות נוהגים זה בזה"], זהו אות שמחלוקתם לשם שמים. אבל כמחלוקת קרח ועדתו, שהיו נוטרים איבה ושנאה וכמעט יסקלוהו למשה וכדומה, זו היא שלא לשם שמים" עכ"ל.

כמה מגונה היא המחלוקת, שחז"ל התירו לדבר לשון הרע על אותם בעלי מחלוקת (ירושלמי פאה פ"א). ואמרו כי בעלי מחלוקת ומריבות הולכים לגיהנם (קהלת רבה, ג). "בית שיש בו מחלוקת סופו ליחרב; מחלוקת בבית הכנסת סופה להתגזר" (דרך ארץ זוטא, ט). "ולמה הזוועות [רעידות אדמה] באות לעולם? על המחלוקת" (מדרש תהלים, יח).

וכמה גדול השלום. "שבכל המסעות כתיב 'ויסעו' ו'יחנו' [לשון רבים] נוסעין במחלוקת וחונין במחלוקת. בזמן שבאו לסיני חנו חנייה אחת 'ויחן שם ישראל' (שמות יט, ב) [לשון יחיד]. אמר הקב"ה, הואיל ושנאו ישראל את המחלוקת ואהבו את השלום ונעשו חנייה אחת, הרי השעה שאתן להם את תורתי" (סוף מסכת דרך ארץ זוטא, פרק השלום).

לכן צריך האדם להתחרט ולהצטער על כל הפעמים שהוא אחז במחלוקת, בין בסכסוכי דברים עם אשתו, או בדברי קנטור נגד שכניו, או נגד מתחרים שלו במסחר. ובודאי צריך האדם להיות מלא יגון על מה שהיה בעת עריכת בחירות לכנסת או לעיריה, והוא החזיק במחלוקת נגד מפלגות אחרות שגם הם שומרי תורה, ודיבר עליהם דברי בזיון וזלזול. והוא הדין סיעה נגד סיעה באותה המפלגה. ומה שיש בזמננו, לדאבוננו, שיש בכמה ישיבות מריבות בין רבני הישיבה מי יעמוד בראשות הישיבה, והתלמידים מתחלקים לסיעות. זה תומך ברב פלוני, והשני חולק עליו ותומך ברב השני. ולא תמיד הענינים מנוהלים לשם שמים. "על דא ודאי קא בכינא". יש כאן יצר של התנצחות וקנטור, נוסף על חילול-השם נורא.

יום י"ד אלול - ניצוח, נקימה ונטירה

ככל שהדבר יותר גבוה, כך הוא מפיל צל יותר ארוך. [והנמשל] ככל שהאדם עולה בתורה, יש בו אפשרות להכשל במדות רעות. מהר"ל (נתיבות עולם, ענוה, פרק ז עמ' יז) מלמד כי ככל שהאדם יותר חכם בתורה, כך הוא עלול להכשל בגאווה ורוממות-רוח על שאר הברואים. כך לפעמים ככל שהאדם משיג יותר בתורה, כך עלול הוא להכשל בויכוחי-סרק ודברי קנטור נגד המתנגד לו בבירור הלימוד. אלא אם כן יחסן את עצמו ויתגונן ע"י לימוד-תורה ממש לשמה, שאינו רואה בו כבוד עצמי אליו אלא הוא בטל ומבוטל מול חיפוש האמת, ואז לא יגבר עליו יצרו הרע להשיב דברי חימה למי שאינו מקבל את דעתו.

כך כותב מהר"ל, מדוע ההלכה נקבעה לפי בית הלל ולא כמו בית שמאי, למרות שהיו בני בית שמאי מחודדים יותר (יבמות יד ע"א) וזו לשונו:

"ומפני כך אמרו שזכו בית הלל לקבוע הלכה כמותן, מפני שהיו בעלי הנחה [כלומר דבריהם מתונים ובמנוחה] שלא היו כבית שמאי שהיו קפדנים. וידוע כי הקפדן מפני גודל כעסו יוצא מן השווי לגמרי [כלומר נהיה קיצוני], וההלכה הוא הדרך שאינו יוצא לימין ולשמאל כלל רק הולך בשווי, אינו סר לימין ולשמאל וכו'. וזהו מדת בית הלל שהיתה להם מדה זאת בכל הנהגתם, שלא היו יוצאים מן השווי, שהיו נוחים. ואל תאמר כי בית שמאי לא היו חכמים, כי אדרבא היו חכמים גדולים וחריפים היו (יבמות יד ע"א), רק לענין הלכה שהוא הדרך הישר הוא לבית הלל מפני שהיו בעלי הנחה מבלי שיצאו מן הסדר. וכן במה שהיו עלובין, שונים דבריהם [וגם] דברי חבריהם, וכל זה ענייני הנחה [כלומר שלווה רוח] לגמרי. כי שאר בני אדם כאשר יאמר לו דבר, ממחר לכעוס ועולב מי שהעליב אותו, ואילו אצל בית הלל היו בעלי הנחה ולא היו עלובין, אף אם אחד העליב אותן. וכן מה שהיו שונים דבריהם ודברי בית שמאי ולא עוד אלא שהיו מקדימין דברי בית שמאי לדבריהם, כל ענין זה שהיו מסודרין במעשיהן ואינם מן כת המתגברים על חבריהם והם מן כת המנצחים. ואף כי לפי ענין הפלפול הוא טוב, מכל מקום הוא יוצא מן הסדר, ולענין ההלכה צריך שלא יצא מן הסדר והשווי כלל" עכ"ל מהר"ל.

הרי קרא לאלו שתמיד רוצים לנצח בויכוח "כת המנצחים". זאת אומרת כאשר האדם אומר דעתו בלימוד הסוגיא, אל ינסה בכל כחותיו להכניע את זה שכנגדו עד שיוציא מפיו את המלים המיוחלות "אתה צודק, ואני טעיתי". אלא גם אם חברו אינו מסכים אתו, יהא האדם רגוע וטוב לו ויאמר לעצמו "אני הצעתי את דעתי. ואם השני איננו מקבל את דעתי, מה לי ולו? ה' יודע טוב כוונתי, ודי לי בזה". והנה לפנינו דברי החתם סופר (שו"ת או"ח תחילת סי' רח) "שלא יהיה כוונת המתווכחים בדיון, בין ריב לריב ובין דם לדם, לנטות דעת חברו לדעתו. כי מה לי ולו? אך יהיה הויכוח להעמיד סברתי

ודעתי על פי שכלי באופן מה שחברי טען נגדי, אראה במחשבתי אם כנים דבריו, אחזור בי. ואם לא נראים לי דבריו אני עומד על דעתי. ומה לי בכך אם יודה או לא? כי אין כוונתי לנטות דעתו לדעתי. וכו'. אבל אותם הרוצים דוקא שחברו יודה לו, וכונתו להטות דעת חברו לדעתו, אותם שונים מדרך האמת ונוטים אל הניצוח, ויצא משפט מעוקל".

ולפני זה פירש רבנו חתם סופר גמרא מפליאה (ביצה לח ע"א). רבי אחא עלה מבבל לא"י ללמוד אצל ר' יוחנן. לפני עלייתו התפלל "יהא רעוא דאימא מילתא דתתקבל" [יהי רצון שאומר דבר שיתקבל, אצל החברים בבית המדרש]. אחרי שעלה מצא את ר' יוחנן ורב חנינא ור' זירא, ואמר להם איזה דבר תורה. "אחיכו עליה" [צחקו ממנו]. נפגע ר' אחא והתלונן "גולתייכו שקלי?" מפרש רש"י "מלבושכם לקחתי? שאתם משחקים עלי!" צחקו ממנו שוב. ותמוה מדוע עורכי התלמוד יספרו לנו על בזיונו ושצחקו ממנו? עונה חתם סופר (שו"ת או"ח תחילת סי' רח) [מה שאמר] "שיאמר מילתא דתתקבל, מה לו אם יתקבל או לא? אמור דבריך לשם שמים! ועל כן נכשל דמחכו [צחקו] על דבריו". כלומר יש כאן סיפור על פגם ועונשו. אין לו לתלמיד חכם לקוות שדבריו יתקבלו ע"י השומעים. בין יקבלו ובין לא יקבלו, עליו להגיד דעתו בתורה. כאשר רצונו הוא שהם יאשרו את צדקת דברו, יש בזה "נגיעות אישיות" ואנוכיות. אין זה כל כך לשם שמים. לכן בא על עונשו. לכן ספרו לנו זאת בגמרא. ובזה עלינו ללמוד לא להתהדר בתלמודנו, לא לחפש כבוד, לא להיות מן כת המנצחים.

כן על האדם לשוב בתשובה על שנכשל במדת נקימה ונטירה. בחיי בני המשפחה יש לפעמים שאחד מהם מונע הטבה למי שמבקש ממנו. באופן טבעי מגיב הנפגע, אחרי יום או יומיים שכאשר השני זקוק לקבל גם ממנו טובה, איננו רוצה לגמול לו, וזה תשלום על מה שציער אותו אתמול. ויש שמתגבר על יצרו ובכל זאת מטיב בפועל עם השני, אבל אינו ניצול מלהגיב בדיבור "תראה אינני כמוך. כשבקשתי ממך אתמול, סירבת. אבל אני יותר טוב ממך, שאני בכל זאת עוזר לך". ובזה עוברים איסור דאורייתא, או של נקימה או של נטירה. זה מבואר ברמב"ם (סוף הל' דעות) ומוסיף הרמב"ם שם: "ראוי לו לאדם להיות מעביר על מדותיו על כל דברי העולם, שהכל אצל המבינים דברי הכל והבאי, ואינם כדאי לנקום עליהם וכו' וכו'. אלא ימחה הדבר מלבו [כאילו לא אירע] ולא יטרנו".

יש חסידים הנוהגים מפעם לפעם לבקש מחילה מכל בני ביתם, שמא אירע שציערו אותם באיזה דבר.

יום ט"ו אלול - סובלנות לקבוצות אחרות של נאמני התורה

טוב שיש לו לאדם שאיפה לשלימות רוחנית, לעבודת הקב"ה בדייקנות ודבקות. מפני זה מחשבותיו של אדם תמיד עסוקות בעצות ותכניות כיצד עליו לשפר את מצוותיו ומדותיו. אבל לפעמים, מרוב שהאדם מברר מה עליו לעשות וממה עליו להמנע, הוא קצר סבלנות עם יהודים שומרי מצוות שהם באופי שונה משלו, שהם עובדים את הקב"ה במסגרת קבוצתית שונה משלו. הם מדגישים מצוה אחרת ממה שרגילים בני קבוצתו להדגיש.

זה היה לנו נחלת העבר בויכוחים שבין החסידים ומתנגדיהם. זה היה לנו בעבר עם דוגלי שיטת "תורה עם דרך ארץ" במדינת אשכנז, לבין מתנגדיהם. זה היה לנו בעבר בין אוהדי שיטת המוסר (בשנים תרמ-תרע) לבין מתנגדיהם (עיי' ספרו של הרב דב כץ "פולמוס המוסר"). זה היה בין האדוקים בלימוד "קבלה" שהוא עיקר ומלמדים שיש לקבוע בו רוב שעות היום, לבין המתנגדים להם. וכך זה גם בימינו בין שומרי תורה שהם ממפלגה אחת, המזלזלים או מתנגדים בתקיפות לשומרי תורה שהם ממפלגה אחרת. וכך נוצרו לנו בימינו ארבעה עיתונים יומיים, לציבור החרדי, ממחנות שונות. כאשר במקרה הטוב כל אחד מהם אינו גורס שהעיתון השני קיים ואינו מזכיר מאמרים שבו; ובמקרה הגרוע קושר על השני מלחמת חורמה כאילו העיתון ההוא נשלט בידי מינים ואפיקורסים. ויש גם השוללים מי שהוא מעדה אחרת, או מנהג אבותיו שונה ממה שהיה מקובל אצלו.

על מצב כזה כתב הנצי"ב בזמנו מוסר צרוף. כך לשונו בפתיחה ל"העמק דבר" על ספר בראשית: "דנתבאר בשירת האזינו על הפסוק 'הצור תמים פעלו, כי כל דרכיו משפט. צדיק וישר הוא'. דשבח 'ישר' הוא נאמר להצדיק דין הקב"ה בחורבן בית שני, שהיה דור עקש ופתלתול. ופירשנו שהיו צדיקים וחסידים ועמלי תורה, אך לא היו ישרים בהליכות עולמם. על כן מפני שנאת חנם שבלבם זה את זה, חשדו את מי שראו נוהג שלא כדעתם ביראת ה' [כאילו] שהוא צדוקי ואפיקורוס. ובאו ע"י זה לשפיכת דמים בדרך הפלגה [הערת המעתיק: כוונתו שהיו מלבינים את פניהם, שזה סעיף של שפיכת דמים, כדברי רבנו יונה על אבות פ"ג ד"ה המחלל את הקדשים וכו'] והמלביץ פני חברו ברכים] ולכל הרעות שבעולם עד שחרב הבית. ועל זה היה צידוק הדין, שהקב"ה ישר הוא ואינו סובל צדיקים כאלו". עיי' שם שהאריך בדברי תוכחה.

[מקור ההגדרה שבני דור החורבן היו צדיקים, אבל מושחתים בשנאת חנם, הוא יומא ט ע"ב "אבל מקדש שני שהיו עוסקין בתורה ובמצוות וגמילות חסדים מפני מה חרב? מפני שהיתה בו שנאת חנם" עכ"ל חז"ל. הרי שגם לפי מדידת חז"ל, והיא אמת, היו עוסקים בתורה, וגם במצוות, ואפילו בגמילות חסדים. אלא בלבם קננה שנאה זה לזה. ועל זה חרב הבית].

גם בין "חסידיים" יש לפעמים פירוד, כאשר הנמשכים אחרי אדמו"ר אחד מדברים רע ולזות שפתיים על אדמו"ר אחר שהוא מקבוצה אחרת. עוד מלפני כמאתים שנה הצטער על כך אדמו"ר ר' צבי אלימלך (מחבר "בני יששכר") בהערותיו לספר "סור מרע ועשה טוב", הוספות מהרצ"א פסקא צו: "אבל על זה אצווה ככרוכיא אשר אחריהם החזיקו חסרי הדעת וכו' ומטילים דופי בקדשי שמים. ובפרט בשבתות ויו"ט [כשיושבים ליד שולחן סעודה שלישי] וכו' והוא פלא איך הצליח מעשה שטן, כי בעת ג' סעודות אשר היה ראוי להיות למחסה ולמסתור מן קטגוריא נגד ת"ח, שהוא עצמו חבלי משיח, אז מתחילים באסיפה לקטרג על ת"ח, ונתהפך קערה על פיה וכו'. והקטרוג שלהם מצטרף עם קטרוג של הצורר" [כלומר דברי בלע של השטן בבית דין של מעלה].

גם בימינו, התריע על כך הרב יעקב ישראל קנייבסקי ("סטייפלר") בספרו "חיי עולם" (ח"א פרק ד). הוא מאשים שההשתייכות למפלגה מסויימת היא לפעמים סוג של גאווה, לא של היחיד אלא של קבוצה שלו שהוא שואף להצלחתם. כך לשונו "ויש אשר הוא מתיאש מן התקוה להגדיל כבודו בפרטות באופן בולט, ומתקשר עם איזה חוג או מפלגה הקרוב למהותו, או שמקבל מהם טובת הנאה, ואדיר תקותו להגדיל כבוד חוג שלו, ובזה לא ידע שובע".

כאשר האדם טועה לחשוב שכל האמת, וכל הראוי והנכון, הוא אך ורק במחנה שלו; וכל בני שאר הקבוצות העובדים את ה' איש איש לפי רבו ולפי הדרכת מנהיגיהם הם כולם הבל וריק, אין לך גאווה משוקצת יותר מזו כי נכשל האדם בשנאה, ולפעמים גם במעשים שפלים. להיפך, עלינו לחשוב כי כולנו עובדים בכרם ה' צבאות, איש איש בתלם אחר. יש בעלי לימוד בעיון, ויש בעלי אגדה, ויש בעלי מוסר, ויש בעלי הלכה. וכן בעולם המעשה, יש העוסקים במעשי חסד, ויש הטרודים בחינוך הדור, בין לצעירים ובין למבוגרים, ויש השומרים על צניעות המחנה, ויש השקועים בתפילה ואמירת תהלים ותחנונים. והקב"ה רצה בקיום כל המגמות, כל המחנות, כל הנטיות, כל התכונות. כל יחשוב אדם כי די לו להקב"ה אך ורק עם מעשה המחנה אליו אדם זה משתייך. צריכים לב טוב ולב רחב. עיין דברינו לעיל על מדת "טוב עין".

ונזכיר בקצרה דברי רש"י מלאדי (תניא, סוף פרק לב) "הוי מתלמידיו של אהרן אוהב שלום וכו' אוהב את הבריות ומקרבן לתורה" (אבות, א). לומר שאף הרחוקים מתורת ה' ועבודתו, ולכן נקראים בשם 'בריות' בעלמא, צריך למשכן [למשוך אותם] בחבלי עבותות אהבה; וכולי האי ואולי יוכל לקרבן לתורה ועבודת ה'. והן לא הפסיד שכר מצות אהבת ריעים. וגם המקורבים אליו והוכיחם ולא שבו מעונותיהם שמצוה לשנאותם, מצוה לאהבם גם כן. ושתיהן הן אמת, שנאה מצד הרע שבהם, ואהבה מצד בחינת הטוב הגנוז שבהם שהוא ניצוץ אלקות שבתוכם המחיה נפשם האלקית. וגם לעורר רחמים בלבו עליה כי היא בבחינת גלות בתוך הרע מסט"א הגובר עליה ברשעים.

והרחמנות מבטלת השנאה ומעוררת האהבה כנודע ממ"ש 'ליעקב אשר פדה את אברהם'. ולא אמר דוד המלך 'תכלית שנאה שנאתים' וגו' אלא על המינים והאפיקורסים שאין להם חלק באלהי ישראל כדאיתא בגמרא ר"פ ט"ז דשבת" (אבות דר' נתן, פרק טז):

יום ט"ז אלול - עוז לדברים שבקדושה

כתב רלב"ג (בראשית יח, יח) כי אברהם "היה משתדל בכל עוז להיטיב האנשים אל הטוב". מה מונח תוך המלים "בכל עוז"? אלא נצטוינו "הוי עז כנמר" (אבות, סוף פרק ה, ומובא בשו"ע או"ח סי' א). פעמים שהאדם בוש להתערב בתיקון אנשים אחרים, ואומר "די לי שאתקן את עצמי". ואין זו הנהגה נכונה. במצוות "ואהבת את ה' אלהיך" (דברים ו, ה) ביאר הרמב"ם (ספר המצוות, מצוה ג) זו לשונו:

"וכבר אמרו שמצוה זו כוללת גם כן שנדרש ונקרא האנשים כולם לעבודתו ית' ולהאמין בו. וזה כשתאהב אדם, תשים לבך עליו ותשבחהו ותבקש האנשים לאהוב אותו, וזה על צד המשל. כן [הנמשל] כשתאהב [את] האל באמת כמה שהגיעה לך מהשגת אמיתתו, הנה אתה בלי ספק תדרוש ותקרא הכופרים והסכלים לידיעת האמת אשר ידעת אותה. ולשון ספרי 'ואהבת את ה' , אהבהו על הבריות, כאברהם אביך שנאמר 'ואת הנפש אשר עשו בחרן' [עכ"ל הספרי]. ר"ל כמו שאברהם בעבור שהיה אוהב [את] השם כמו שהעיד הכתוב 'אברהם אוהבי' (ישעיה מא, ח), שהיה גם כן לגודל השגתו דורש האנשים אל האמונה מחוזק אהבתו; כן אתה אהוב אותו עד שתדרוש האנשים אליו".

וכתב "חובת הלבבות" (שער אהבת ה', פרק ששי) שהמעלה של אדם בודד שתיקן נפשו באופן נפלא עד שהוא קרוב לדרגת הנביאים, אינו מגיע לדרגתו של האדם שהכשיר שאר בני אדם לעבודתו של הקב"ה והנחה אותם למדות טובות. "כי זכויותיו נכפלות כפי זכויותיהם במשך הימים והשתלשלות הזמנים" (מהד' פלדהיים, עמ' שח). זאת אומרת כל מה שהנתקנים מוסיפים במעשה הטוב, במשך כל השנים הבאות, נזקף על חשבוננו של זה שהדריך אותם בתחילה ולימד אותם. והרי יש לו מספר מופלג של זכויות!

ואם יאמר אדם, לפי הסתת יצר העצלות, "די לי להסתפק בזכויות שלי עצמי, איננו שואף לגדולות ועצומות". נגד זה יש להזכיר דברי רבנו יונה ("שערי תשובה" ח"ג פסקא יט) "ודע כי נתחייב הנברא להיות ציר נאמן ועבד משכיל בכל מלאכת עבודת אדוניו. והפועל הנאמן יהיה מהיר במלאכתו וישגיח על מלאכת הפועלים חבריו, ועיניו על דרכיהם לראות אם באמונה הם עושים. ויזהירם ויודיעם את המעשה אשר יעשו. כי חפצו ורצונו אשר תיעשה מלאכת אדוניו בלא רמיה". עוד עיין שם פסקא ק"ס.

ודאי אם יתקן את מעשיהם של כל אשר מסביבו, בני משפחה, שכנים, חברים, יבחר לשון רכה וידבר בדרך כבוד. כנאמר "דברי חכמים בנחת נשמעים" (קהלת ט, יז) ופירשו כך: אם ידברו בנחת [בשלוה], יהיו נשמעים ויקובלו באזני השומע.

עוד נכלל במדה יקרה זו שהאדם יעשה המצוה גם לעיני הלועגים לו. כך פירש הטור (או"ח סי' א) "שפעמים אדם מתבייש מפני האדם יותר ממה שיתבייש לפני הבורא

ית'. על כן הזהיר שתעיז מצחך כנגד המלעיגים ולא תבוש" עכ"ל. לדוגמא, פעמים אדם בבית כנסת נמצא בקרבת אלו המשוחחים בעת חזרת הש"ץ או קריאת התורה, והם מדברים אליו והוא מתבייש לא להשתתף ולהיות כמותם. יעיז רוחו ויירא מאלוהיו ולא מלעג הבריות. אמנם "משנה ברורה" (ס"ק ה) הזהיר שלא יענה להם עזות. ועוד עניין (ס"ק ו) "אם הוא אדם בינוני עומד במקום גדולים, לא יתבייש מהם ללמוד ולעשות מצוה" [למרות שהגדולים ההם אינם עושים כן].

אבל אזהרה שמענו כי כל הנ"ל מדובר בעסק המצוות, ולא שהאדם ינהג מדת חסידות המביאה את הבריות ללעוג ולהתלוצץ. כך לשון "מסילת ישרים" (פרק כ):

"הנה חייב האדם לשמור כל המצות בכל דקדוקיהם לפני מי שיהיה ולא יירא ולא יבוש, וכך הוא אומר (תהלים קיט, מו) 'ואדברה בעדותיך נגד מלכים ולא אבוש', וכן שנינו 'הוי עז כנמר וגו'. אמנם גם בזה צריך חילוק והבחנה. כי כל זה נאמר על גופי המצות שחייבים אנחנו בהם חובה גמורה, שבהם יש פניו כחלמיש. אך יש איזה תוספות חסידות שאם יעשה אותם האדם לפני המון העם ישחקו עליו ויתלוצצו, ונמצאו חוטאים ונענשים על ידו, והוא היה יכול להניח מלעשות הדברים ההם, כי אינם חובה מוחלטת. הנה דבר כזה ודאי שיותר הגון הוא לחסיד שיניחם משיעשהו. והוא מה שאמר (מיכה ו, ח) 'והצנע לכת עם אלהיך'. וכמה חסידים גדולים הניחו ממנהגי חסידותם בהיותם בין המון העם, משום דמחזי כיוהרא. כללו של דבר, כל מה שהוא עיקרי במצוה יעשהו לפני כל מלעיג; ומה שאינו עיקרי והוא גורם שחוק והיתול לא יעשהו". [עיין שם הרחיב בזה].

יום י"ז אלול - פשטות החיים, הסתפקות במה שיש לו

הרבה בני אדם בדורנו שקועים בצרות כספיות, מפני שהוצאותיהם מרובות ממדת הרווחת כספם. רבים יש להם "אוברדרפט" בבנק, וכל חודש וחודש משלמים רכית לבנק. איש כזה אינו מצליח לצאת מחובותיו כי ככל שנהיה לו הרגל, כך מפזר עוד יותר לרכוש בשיטת כרטיס אשראי, ואינו מרגיש מוחשית שמוציא כסף מהארנק שלו. במיוחד בדורנו שיש מושג שהאדם יכול לרכוש עכשיו מוצר ולשלם עבורו במשך י"ב חדשים בתשלומים דחויים ואינו משלם בעת הרכישה. ע"י טעות זו האדם רוכש יותר ממה שביכולתו הכספית. מכשול זה בא לו כי הרי תשלומיו פרוסים על חדשים רבים עתידיים, ואינו עורך חשבון להשוות מה הם מול מה שמרויח בכל חודש, כי סומך על עתידו. סופו של אדם זה להיות אכול-דאגה תמידית, כי אינו משתחרר מעול חובותיו. חלק גדול מקניותיו הם דברים הנקראים "מותרות" [מיותרות], כלומר מה שאינו צריך להם באמת אלא הם מנעמי העשירים. וכדי שיהא לו כבוד בעיני אשתו וילדיו, ולהציג שאיננו פחות משאר עמיתיו בשכונה, הוא רוכש מעל ליכולתו דברים שהם מיותרים.

כך לשון הרמב"ם (מורה נבוכים ח"ג פרק יב) על הרעות שבני אדם גורמים לעצמם: "הוא מה שהנפש מתרגלת לדברים שאינם הכרחיים ונעשים לה נוהג, ותושג לה תכונת התשוקה למה שאיננו הכרחי וכו' ותשוקה זו אין לה סוף. וכו'. אם תהיה לך תשוקה שיהו כליך של כסף, הרי היותם של זהב יותר נאה. ואחרים עשאים שוהם, ושמה יעשה גם מן הפטדה והאודם וכל מה שאפשר למצוא. ולא יחדל כל סכל נבער מדעת בדאגה ויגון על שלא הצליח לעשות כמו שעשה פלוני מן המותרות. ועל הרוב יביא עצמו לידי סכנות גדולות, כהפלגה בים ושרותי המלכים. וכל מטרתו בכך להשיג אחרי המותרות הבלתי הכרחיות. וכאשר יבואו צרות באותם הדרכים שהוא הלך בהם יתלונן על משפטי ה' וגזירתו ויבוא לקלל הזמן" עכ"ל.

יש בני אדם בדורנו שאינם רגועים, אינם שמחים בדירה בה הם דרים, ומבקשים להחליף בדירה גדולה יותר, או לערוך שיפוצים נרחבים ויקרים בתוספת בנייה, ונכנסים לחובות גדולים ועצומים. טרודים הם יום ולילה בהשגת רשיונות בנייה, ובהשגת קבלני בנייה והפיקוח עליהם ועוד טרדות, עד שאין להם מנוחת הנפש לעסוק בתורה ובמצוות. נהיים הם עבדים נרצעים לשאפתנות ותאוות. כתב על כך "חפץ חיים" במאמרו "שפת תמים" (פרק ה) הנדפס בסוף ספרו "שמירת הלשון": "רבוי ההוצאות ומותרי המלבושים שנעשו קבע בעוה"ר, וזה הגורם בזמננו לכל הצרות והתלאות מבפנים ומבחוץ. ובתחילה כשמרגיל אדם את עצמו בזה אינו מתכוון אחריתו, ויצר הרע מתנהג עם האדם הזה כצייד המשליך מזון במצודה לעיני כל בעל כנף, אשר מרוב רצונה אחר האכילה, וממיעוט דעתה, אינה מבטת כלל במצודה הפרוסה, וכשנכנסת

שם שוב ניצודה ועומדת, מוכנת לשחיטה. כן הוא בענין זה. שבתחילה הקב"ה מזמין לאדם מעות בחסדו כדי שיוכל להחיות את נפשו בזה וכו'. ויצר הרע מסיתו כי עתה נאה לו להתנהג בעניני הוצאות הבית והמלבושים במעלה הגבוהה מערכו כדי שיתראה כ'חשוב ומכובד' לעיני חבריו. והאדם הולך אחר עצתו. וכו' וכו'. ואח"כ יודמן איזה שנה או שנתיים שאינו משתכר לפי ערך ההוצאה אשר הרגיל את עצמו בזה וכו' ופעמים רבות הוא נחלה מרוב דאגה" עכ"ל.

אחת מהסיבות הגורמות לאדם נפילה זו היא עצת אשתו, הדורשת ממנו לרכוש מהמותרות. וכך כתב "משנה ברורה" ב"ביאור הלכה" לתחילת סי' תקכ"ט: "וזהו תוכחת מרובה על זמנינו שבעוה"ר הרבה אנשים עוברים על זה ולא ישימו לב איך להתנהג בהוצאות ביתם להרחיק דברים המיותרים. ורבים חללים הפילה הנהגה הרעה הזו שמביאה את האדם לבסוף ע"י זה לידי גזל וחמס וגם לחרפה וכלימה. והרבה סיבות יש שגורמים להנהגה רעה הזו. והסיבה הגדולה שבכולן הוא ע"י הנשים שדעתן קלות ואינן רואות הנולד. ואשרי למי שיאמץ לבכו ולא ישגיח לפיתויים, וינהל הוצאות ביתו בחשבון כפי ערך הרווחתו ולא יותר" עכ"ל.

מעשה היה עם ה"חפץ חיים" עצמו. פעם ביקר אצלו אחד מהעשירים. ראה את כסאות ביתו המרופטים, הישנים זה כבר כעשרים שנה, וגם לא התאימו הכסאות זה לזה בדוגמא אחת. תמה העשיר "רבנו, היכן הריהוט שלך?" ענה לו הרב, "ואתה, היכן הריהוט שלך?". ענה לו העשיר "הרי אני כעת בדרך. תבוא לביתי ללמברג, ותראה איזה חדר-אוכל יפה יש לי, כמה כורסאות, כמה ספות נוחות. כיצד תבקש ממני להראות לך כשאני בנסיעה?" ענה לו הרב: "גם אני לא נמצא עכשיו בביתי. ביתי האמתי הוא עולם האמת, עולם הנצח. כעת אני נמצא בנסיעה. כיצד תדרוש ממני לראות את הרהיטים האמתיים שלי?".

כך על כל בן תורה להתבונן ולהשתכנע שכעת הוא נמצא בפרוודור. אנו מכינים את עצמנו לעולם הטרקלין, ביתנו האמתי. חבל לבזבז כוחות ומאמצים מאולצים כדי לייפות ולהדר את הרהיטים בעולם החולף והעובר.

"איזה הוא עשיר? השמח בחלקו" (אבות, ד). אדם חייב לדעת מה הוא עיקר בחיים, ומה הוא טפל. כל יהיה עבד כדי למצוא חן בעיני אחרים, לעשות רושם על אחרים. ויחנך בכך את בני ביתו. ואז ישב במנוחת הנפש ובשלוות רוח.

יום י"ח אלול - צניעות, והצנע לכת עם אלוהיך

המושג של "צניעות" השתנה בתקופתנו. משתמשים במלה זו לתאר שאשה תתכסה כראוי, כל תגרה תשומת לב של גברים זרים. אבל בלשון המקרא "והצנע לכת עם אלהיך" (מיכה ו, ח) מפרש "מצודות דוד" "וללכת עם אלהיך בדרכי מצוותיו בצנעה, לא בפרסום רב ולהתייהר".

מקור פירוש זה הוא בגמרא (סוכה מט ע"ב) 'והצנע לכת עם אלהיך', זו הוצאת המת והכנסת כלה לחופה. והלא דברים קל וחומר. ומה דברים שדרכן לעשותן בפרהסיא, אמרה תורה 'הצנע לכת', דברים שדרכן לעשותן בצנעא על אחת כמה וכמה!". מה היא הצניעה בהוצאת המת והכנסת כלה? אלא בשאילתות דר' אחאי גאון (בראשית, סי' ג') "דלא לימא קמי מאן דלא ידע, הכי עבדי והכי עבדי לאשתבוחי בנפשיה" [מתורגם: שלא יגיד למישהו אחר, כך עשיתי וכך עשיתי כדי לשבח את עצמו]. מסביר הנצי"ב (העמק שאלה, ס"ק ד) שיש שורש לזה בדברי הירושלמי (חגיגה פ"ב ה"ב) על מי שמפרסם לאחרים על צומות רשות, שהוא נענש על כך בגיהנם. לכן אומר הנצי"ב שהמפרסם לאחרים על צדקה שנתן לעניים ענוש ייענש. ואע"פ שהרשב"א כתב שמפרסמים עושי מצוה, כדי לעודד אחרים שגם הם יתנו, זה מצד הגבאים. אבל אדם הנותן והוא מפרסם את עצמו, זה אסור. ומוסיף הנצי"ב כי גם עשיר העורך סעודות מפוארות כדי לפרסם עושרו ברבים, זהו מגונה. [ומכאן הערה אלו בזמנינו שעושים לבניהם סעודות מפוארות ביותר לעת נישואיהם, בהוצאה של הון רב, ולפעמים ע"י הלוואות גדולות שמוכרחים ללוות מאחרים, ודאי הוא דבר מגונה].

וכך נפסק בשו"ע (או"ח סוף סי' תקס"ה) "המתענה ומפרסם עצמו לאחרים להשתבח שהוא מתענה, הוא נענש על כך". וע"פ הסברא הוא הדין כל חסידות אחרת, שהאדם מתכבד על ידה. אבל אם האדם מקיים מצוה, דאורייתא או דרבנן, פשוט שמותר לפרסם כדי שאחרים ילמדו ממנו גם הם לקיים את המצוה (משנה ברורה, שם ס"ק י"ד).

ויש חסרון נוסף במי שמפרסם לאחרים שהוא נוהג חסידות, כי הוא מהחנפים ועליהם כתב "חובות הלבבות" (שער יחוד המעשה, תחילת פרק ד) שהוא סעיף של עבודה זרה כי אינו עובד לשם הקב"ה אלא לשם קבלת כבוד והדר מהבריות. כתב על כך הרמב"ם (פירוש המשנה, סוטה פ"ג מ"ג).

לכן אדם המקיים איזו שהיא חסידות ישמור על הסתרת הדבר, לבל יוודע לאחרים. וגם לבל יתגאה לכו כאילו הוא יותר ברמה גבוהה מאחרים. כתב "חובות הלבבות" (שער עבודת השם, סוף פרק ד, עמ' קא) "ואמר אחד מהחסידים לתלמידיו: 'אילו לא היו לכם חטאים הייתי חושש לכם ממה שהוא חמור מן החטאים. אמרו לו, ומה הוא החמור מן החטאים? אמר: הגאווה וזחיחות הלב, כמאמר הכתוב 'תועבת השם כל גבה לב' (משלי טז, ה).

גם כאשר האדם מתכנן לעשות איזה דבר טוב, כמו ללמוד כך וכך פרקי תורה, או לתת צדקה לעניים סך כך וכך, יראה לא להכריז לפני אחרים. "מחשבה מועלת אפילו לדברי תורה" (סנהדרין כו ע"ב). מפרש שם רש"י: "מחשבה שאדם מחשב 'כך וכך אעשה, כך וכך תעלה בידי', מועלת להשבית הדבר, שאין מחשבתו מתקיימת; אפילו לדבר תורה, כגון האומר 'עד יום פלוני אסיים כך וכך מסכתות בגירסא'". אמנם הגמרא ממשיכה ומנחמת "אם עוסקין לשמה, אינה מועלת" כלומר יש עצה שלא תשבית מעשה התורה והמצוה. אבל הלא מפורש, זה רק אם ההגדה היא "לשם שמים". וזה קיים רק כשלא על מנת להודיע לאחרים ולקבל ע"י זה כבוד מהבריות.

יום י"ט אלול - קנאה בזולת

"הקנאה התאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם" (אבות, ב). לא מדובר רק על קנאה שיש להשני רכוש, או מעמד רם בחברה. אלא גם מי שמתקנא בשני מפני מעלתו הרוחנית יוצא בזה בהפסד. מה שמפורסם "קנאת סופרים תרבה חכמה" (בבא בתרא כא ע"א) מפרש שם מהרש"א שלא נאמר לשבח אלא רק בדיעבד, והיא "קנאת סופרים" ולא "קנאת חכמים".

מה גרם לנפילת דואג אם לא הקנאה? אמרו בירושלמי (סנהדרין פ"י ה"ב) "דואג אדם גדול בתורה היה. באו ישראל ושאלו את דוד, לחם הפנים מהו שידחה את השבת? אמר להם, סידורו דוחה את השבת, לא לישתו ולא עריכתו דוחין את השבת. והיה שם דואג ואמר, 'מי הוא זה שבא להורות לפניי?' אמרו לו 'דוד בן ישי הוא'. מיד הלך ונתן עצה לשאול מלך ישראל להמית את נוב עיר הכהנים.

מה גרם לשאול, שהיה בתחילה כבן שנה לחטא (יומא כב ע"ב), שנכשל בשנאת דוד ורדיפתו, אם לא קנאה ששמע שירת הנשים "הכה שאול באלפיו ודוד ברכבותיו"? ואח"כ התקנא בו על שאמרו לו כי "וה' עמו, שהלכה כמותו בכל מקום" מיד נתקנא בו (סנהדרין צג ע"ב).

הרי לפנינו כי גם כאשר אדם מתקנא בתלמיד חכם אחר, עלולות להיות תוצאות מרות. אלא יהא אדם "שמח בחלקו". אמרו חז"ל (נדה טז ע"ב) "אותו מלאך הממונה על ההריון 'לילה' שמו, ונוטל טיפה ומעמידה לפני הקב"ה ואומר לפניו, רבונו של עולם, טיפה זו מה תהא עליה? גיבור או חלש? חכם או טיפש? עשיר או עני? ואילו רשע או צדיק לא קאמר". זאת אומרת כמה פקחות יהיה לאדם, כמה כח זכרון, כמה כשרון בכח ההבעה, אלו הם נתונים טבעיים שהקב"ה קבע לכל אדם בנפרד, עוד לפני בחירה חפשית של האדם. רק נותר לו לאדם להחליט מה יעשה עם המענק שהקב"ה קבע לו. ואם יעשה את המירב שיש ביכולתו, הרי הוא עולה בקדושה ובמדריגה יותר מאשר חכם אחר שהוציא כך וכך ספרים, שנתן כך וכך דרשות ציבוריות, אבל לא עשה את המחצית ממה שהיה מסוגל לעשות בשביל תועלת עם ישראל. לכן מי שהוא חכם בינוני, עליו לזכור "אחד המרבה ואחד הממעט, ובלבד שיכוון לבו לשמים" (מנחות קי ע"א).

ועוד יש לו לחכם בינוני לזכור, ואל לו להתקנא בחכמים הגדולים ממנו, שיש מאמר במדרש (ויקרא רבה, תחילת פ' ט"ו) "ואפילו דברי תורה שניתנו מלמעלה, לא ניתנו אלא במדה. ואלו הן מקרא משנה תלמוד הלכות ואגדה. יש זוכה למקרא, ויש למשנה, ויש לתלמוד, ויש להגדה, ויש זוכה לכולן" עכ"ל. זאת אומרת כל אדם ואדם מישראל נולד עם נטיה נפשית מסוימת, לכן הוא נמשך לחלק מסויים של התורה. ולכן אין לבעל

עיון התלמוד להתקנא בבעלי סוד, וכן להיפך. אין לבעלי הלכה להתקנא בבעלי אגדה, וכן להיפך. רק יחידי סגולה הם אנשי אשכולות "איש שהכל בו" ויש לו יד ושם בכל מקצוע בתורה. ולכן קנאה זו היא רק עצת יצר הרע.

אבל זה ודאי, אם אדם התעצל ולא ניצל את זמנו לעסוק בכל כחותיו בלימוד זה שאליו נפשו נוטה, עובר על עצת חז"ל "אין אדם לומד תורה אלא במקום שלבו חפץ" (ע"ז יט ע"א). והורה הרב עמנואל חי ריקי (מגדולי המקובלים, נפטר שנת תק"ג) בספרו "משנת חסידים" (תלמוד תורה, פ"ג סעיף ה) "ומכל מקום ירבה לימודו במקום שלבו חפץ יותר, כי שמא נתגלגל לתקון הלימוד ההוא שחשק, הן מקרא הן משנה הן מדרש הן תלמוד הן קבלה".

ויש עוד קנאה רעה, שהאדם מתקנא במי שעשיר ממנו. כמו שמצאנו שיצחק אבינו התעשר "ויהי לו מקנה צאן ומקנה בקר ועבדה רבה ויקנאו אותו פלשתים" (בראשית כו, יד). התרופה לקנאה זו היא שיתבונן האדם מאמר חז"ל (יומא לח) "בשמך יקראוך ובמקומך יושיבוך ומשלך יתנו לך. אין אדם נוגע במוכן לחבירו". ומפרש רש"י: "כלומר לא משלהם יתנו לך מתנה אלא מזונות הקצובים לך". כלומר הקב"ה קבע לכל אחד ואחד מה היא מנת עושרו (ביצה טז ע"א, נדה טז ע"ב) ותהיה שמח בחלקך, כי זה בלבד מה שהוא שייך לך.

עונשו של המקנא הוא שעצמותיו מרקיבים בקבר (שבת קנב ע"ב). האוהב את עצמו, ובוחר להציל עצמו מייסורי הקבר, ישתדל להירגע ולא לקנאות בזולתו.

יום כ' אלול - רגש ורוממות רוח, שמחה

הרבה בדורנו מתלוננים שבני הדור הצעיר אינם חדורים רוח דקדוק ההלכה, וחלק ניכר מחפש לקיים לפי מי שמיקל עליהם, מי שיאפשר להם להזניח ולבחור דרך קלה של אי-עשיית המצוות. על פער זה בין הדור המבוגר לבין צאצאיו, הדור החדש, אחת מהסיבות הראשיות היא שאמנם ההורים מקיימים את המצוות אבל באופן יבש, באופן מלאכותי ללא לב וללא התרגשות. כאשר האב קורא קידוש בליל שבת, ממלמל את המלים ללא תשומת לב לתוכנם, ללא הסבר לצאצאיו מה נכלל במלים אלו (יסודות מעשי בראשית ועיקרי יציאת מצרים). מה יש לתמוה שאין הבנים יורשים חדות קודש וחרדת קודש? כאשר האב פוקד על בנו ללבוש תפילין בכל תפילת שחרית, ואין הבן מרגיש התעלות שכעת שם ה' נקרא עליו, כמבואר במנחות (מג ע"ב) "וראו כל עם הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך", כלומר יש עליו אותיות שד-י, ע"י הנחת תפילין. אוכלים רק מאכל כשר ובזה הגוף ניזון בקדושה, ולא בדברי גועל, ולא מדברים לבניהם על רוחניות המעלה אלא מקיימים באופן טכני ויבש. אם פנימיות מחשבתית זו חסרה, התוצאות יהיו עלובות.

כאשר אדם מקיים מצוות כשרות המזון, עליו להרגיש כי בזה הוא מונע מעצמו טמטום השכל, טמטום ההכרה (יומא לט ע"א). כאשר אדם מקיים מצוות נתינת צדקה לעניים, אין בזה "סגולה" בלבד שע"י זה יזכה הנותן לבריאות הגוף והקב"ה יציל אותו מסכנת דרכים (וכמו ש"קרנות צדקה" טועים ומטעים לחנך בכך ולזרז את התורמים, בפרסומיהם בעיתונות ובמודעות-קיר). אלא יש להורים לחנך את הדור הבא שע"י מתן צדקה לעניים זוכה האדם ללכת במדותיו של הקב"ה, שהוא חנון ורחום. והקב"ה זיכה אותנו להיות שותפים אתו בזה. אמנם ר' חייא אמר כן לאשתו "אקדימי ליה ריפתא כי היכי דלקדמו לבניך" (שבת קנא ע"ב). אבל לפי הרמב"ם (הל' תשובה פ"י ה"א) כך מתחילים החינוך לעמי הארץ והנשים והקטנים, לעשות שלא לשמה. אבל לא בכך מחדירים להם רוממות המצוות ויקרת ערכן. כמו שסיים שם רמב"ם "שמחנכין אותן לעבוד מיראה עד שתרכה דעתן ויעבדו מאהבה". אין לחנך להדור כולו לעשות "שלא לשמה".

אין ספק שהמקיים המצוות בצורה יבשה, עושים מעשה ללא לבביות ורק כדי להוריד מעצמו עול, התוצאות אצל יוצאי חלציו יהיה גרועים עוד יותר וישתמטו חלילה היכן שרק אפשר מקיום המצוות.

פעם הגיע אדם אחד לפני ה"חפץ חיים" ובתוך כדי שיחה התאונן שבניו אינם לומדים תורה כלל, אינם פותחים ספר. שאל אותו הרב "כיצד אתה מחנך אותם?" ענה האיש "אני תמיד מדבר אליהם ללכת ללמוד, אבל ללא הועיל". ענה לו הרב: "הבן מתחנך לעשות כמוך. כמו שאתה אומר לו ללמוד, ודאי הוא גם יאמר כך לבניו. אבל

אם היה רואה שגם אתה עצמך בפועל יושב ולומד, יש יותר סיכויים שגם הוא עצמו ישב וילמד. וזה עוד לא עשית".

בספר חרדים על המצוות, (בפרק על מצות ישוב ארץ ישראל, עמ' 183) כותב: "וכתב רמב"ן במנין תרי"ג מצוות מצות ישיבת א"י. וכל עת ורגע שהאדם בא"י הוא מקיים מצוה זו. וידוע שעיקר שכר המצוה [הוא] על השמחה הגדולה בה כדכתיב 'תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה ובטוב לבב מרוב כל' (דברים כח, מז) אם כן צריך היושב בארץ ישראל להיות שמח תדיר במצוה התדירה באהבתו אותה" עכ"ל.

הרב הזכיר מצוה אחת, אבל היא מלמדת על הכלל שבכל המצוות, עיקר שכר האדם הוא על השמחה בעת שמקיים אותה. ולכן אלו המקיימים מצוות מתוך הרגל, מפני מנהג אבותיהם בידיהם, מפסידים עיקר שכר המצוה. וכך כתב אריז"ל (בהקדמתו ל"שער המצוות"):

"השורש שהכל נשען עליו הוא שבעשיית המצוה אל יחשוב שהיא עליו כמשא וממהר להסיר מעליו. אבל יחשוב בשכלו כאילו בעשותו אותה המצוה ירויח אלף אלפים [הערת המעתיק: מליון!] דינרי זהב, ויהיה שמח בעשותו אותה המצוה בשמחה שאין לה קץ, מלב ומנפש ובחשק גדול כאילו ממש בפועל נותנים לו אלף אלפים דינרי זהב אם יעשה אותה מצוה. וזה סוד הפסוק 'תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה ובטוב לבב' כו'. וזה סוד רב ברונא דחד יומא סמך גאולה לתפלה ולא פסק חוכא מפומיה כל ההוא יומא (ברכות ט ע"ב). וזה יורה על היות אמונת בטחונו בכורא יתברך בתכלית האחרון יותר משאם היה השכר מזומן לפניו בפועל. וכפי גודל שמחתו באמת ובטוב לבב הפנימי כך יזכה לקבל אור עליון, ואם יתמיד בזה אין ספק שישורה עליו רוח הקודש. וענין זה נוהג בקיום כל המצוות כולם בין בעת שעוסק בתורה שיהיה בחשק גדול נמרץ בהתלהבות עצום כאילו עומד לפני המלך ומשרת לפניו בחשק גדול למצוא חן בעיניו לקבל ממנו מעלה יתירה וגדולה". [ותמצית דבריו הובאו בקצרה ע"י "חיי אדם", כלל סח, שלפני הל' שבת, ס"ק יג].

גם "מסילת ישרים" (פרק יט) האריך בענין חיוב השמחה וזו לשונו:

"שמחה, והוא עיקר גדול בעבודה, והוא מה שרוד מזהיר, ואומר (תהלים ק, ב): 'עיבדו את ה' בשמחה בואו לפניו ברננה'. ואומר (תהלים סח, ד) 'וצדיקים ישמחו יעלצו לפני אלהים, וישישו בשמחה'. ואמרו רז"ל (שבת ל ע"ב) 'אין השכינה שורה אלא מתוך שמחה של מצוה'. ועל הפסוק שזכרנו למעלה 'עיבדו את ה' בשמחה' אמרו במדרש תהלים 'כשתהיה עומד להתפלל יהא לבך שמח עליך שאתה עובד לאלהים שאין כיוצא בו', כי זאת היא השמחה האמתית שיהיה לבו של אדם עלו על שהוא זוכה לעבוד לפני

אדון יתברך שאין כמוהו, ולעסוק בתורתו ובמצותיו שהם השלימות האמתי והיקר הנצחי. ואמר שלמה במשל החכמה (שיר השירים א') 'משכני אחריו נרוצה, הביאני המלך חדריו, נגילה ונשמחה בך'. כי כל מה שזוכה האדם ליכנס יותר לפניו בחדרי ידיעת גדולתו יתברך יותר תגדל בו השמחה, ויהיה לבו שש בקרבו. ואומר (תהלים קמט, ב) 'ישמח ישראל בעושיו, בני ציון יגילו במלכם'.

ועל זה יש לנו להצטער, שהרבה מהמצוות שעשינו בעבר היו כמעשה מכונה הפועלת אוטומטית, ללא מחשבה. לשון "מצוה" היא לשון צוותא (כמו צבת) ולשון חיבור. האדם מתחבר אז אל הקב"ה. האדם מרומם את החומר שבו, להיות רוחני. וע"י השמחה במצוה האדם זוכה להמשיך על עצמו שמחה נוספת. כך לשון מדרש תנחומא (תזריע, פסקא ה):

"בא וראה כמה ישראל מחבבים את המצוות, שהם מוציאים הוצאות כדי לשמור את המצוות ולשמוח בהם. אמר הקב"ה אתם משמרים את המצוות ותשמחו בהן, אני מוסיף לכם שמחה שנאמר (ישעיה כט, יט) 'ויספו ענוים בה' שמחה".

אדרבה, העובד את ה' בעצבון, מושך על עצמו עצבות נוספת מצרות אחרות המתחדשות עליו ח"ו. כך לשון הזוהר (פ' תצוה דף קפד ע"ב, מתורגם כאן ע"פ הסולם, פסקאות צג-צד): "אם עומד [אדם] בהארת פנים מלמטה, אז כך מאירים לו מלמעלה. ואם הוא עומד בעצבות, נותנים לו כנגדו [מדת] הדין. עיבדו את ה' בשמחה. כי שמחת האדם מושכת שמחה אחרת עליונה. העולם התחתון [עולם הזה] מושך מלמעלה" עכ"ל.

לא די בזה, אלא הנמצא בעצבות, תפילתו נמאסת. כך כתב אריז"ל (תחילת ספר "שער הכוונות"):

"אסור לאדם להתפלל תפילתו בעצבון, ואם נעשה כך אין נפשו יכול לקבל האור העליון הנמשך עליו בעת התפילה. אמנם בעת שמתוודה הוידוי ומפרט חטאיו אז [בלבד] טוב להתעצב (בלבד), אבל בשאר התפילה נמשך לו נזק נפלא גדול על ידי עצבותו. אבל צריך להראות לפניו ית' הכנעה גדולה באימה ויראה, אמנם תהיה בשמחה יתירה וגדולה בכל האפשר כדמיון העבד המשמש את רבו בשמחה יתירה, ואם משמשו בעצבות עבודתו נמאסת לפניו, וכמעט שעיקר המעלה והשלמות והשגת רוח הקודש תלויה בדבר זה, בין בעת תפילתו ובין כשעושה איזה מצוה משאר המצוות, וכמו שאמרו בגמרא (ברכות ל ע"ב) מההוא דהוה קבדח טובא כו' ואמר תפילין קא מנחנא. ואל תבוז לענין זה כי שכרו גדול מאד".

קרוב לדורו של אריז"ל חי מחבר ספר חרדים. וכך כותב בהקדמה לספרו: "תנאים לקיום המצוות וכו' התנאי הרביעי, השמחה הגדולה במצוה, דכל מצוה ומצוה שתזדמן לו דורונא הוא דשדיר ליה קודשא בריך הוא [דורון הוא ששלח לנו הקב"ה], ולפי רוב

השמחה יגדל שכרו. וכן גילה הרב החסיד המקובל מהר"ר יצחק אשכנזי זצ"ל [אריז"ל] לאיש סודו, שכל מה שהשיג שנפתחו לו שערי החכמה ורוח הקודש, [הוא] בשכר שהיה שמח בעשיית כל מצוה שמחה גדולה לאין תכלית. ואמר דהיינו דכתיב (דברים כח, מז) 'תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה ובטוב לבב מרוב כל', פירוש 'מרוב כל', [יותר] מכל מיני תענוג שבעולם ומכל זהב ופז רב ואבנים טובות ומרגליות".

וזו היא גם סגולה לפרנסה טובה. כך אמרו בזוהר (פ' ויקהל, דף ריח ע"א, מתורגם כאן ע"י הסולם, פסקא תס) "מי שמברך [ברכת המזון] מתוך השובע, צריך לכוון לבו ולשום רצונו בשמחה, ולא יהיה עצב. אלא שיברך בשמחה בסוד זה, וישים רצונו שהוא נותן עתה לאחר [לתיקון עולמות שלמעלה] בשמחה ובעין טובה. וכמו שהוא מברך בשמחה בעין טובה, כך יתנו לו בשמחה ובעין טובה ועל כן לא יהיה עצב כלל" עכ"ל.

יום כ"א אלול - שנאת הבריות

תנאי מוקדם כדי שתתקבלנה תפילותיו של האדם לפני אבינו שבשמים, הוא שלא תהיה בלבו של המתפלל שום שנאה פסולה לאחד מישראל. כך כותב אריז"ל ("שער הכוונות", דף ב) "קודם שהאדם יסדר תפילתו בבית הכנסת מפרשת העקידה ואילך צריך שיקבל עליו מצות 'ואהבת לרעך כמוך'. ויכוין לאהוב כל אחד מבני ישראל כנפשו כי ע"י זה תעלה תפילתו כלולה מכל תפילות ישראל ותוכל לעלות למעלה ולעשות פרי". מה פירוש "לעשות פרי"? שהאדם ישיג את מבוקשו.

כך הביין ר' שלמה גנצפריד ב"קיצור שולחן ערוך" (סי' קלא סוף סעיף ד) "ומי שאינו מעביר שנאה ביום הכפורים, אין תפילתו נשמעת חס וחלילה". אלא חבל שכתב ידיעה זאת רק בהגיעו לדיני יום הכפורים, כי ע"פ דברי אריז"ל שהבאנו זה שייך בתפילות של כל השנה כולה, יום יום, בכל ג' התפילות.

מדוע ניסחנו לעיל "שנאה פסולה"? כי יש מי שחייבים ע"פ דין לשנוא אותו, והוא מי שעובר עבירות בזדון (פסחים ק"ג ע"ב). וכך כתב רש"י בהגדרה של "שנאת חנם" (שבת לב ע"ב) "שנאת חנם: שלא ראה בו דבר עבירה, שיהא מותר לשנאותו, ושונאו" [בכל זאת, ללא היתר]. וכן מפורש ברש"י על משלי (ג, ל). וכן נפסק ע"י המגן אברהם (או"ח תחילת סי' קנו) "ואהבת לרעך כמוך, ודוקא רעך בתורה ובמצוות, אבל אדם רשע שאינו מקבל תוכחה, מצוה לשנאותו". הרמב"ם כתב שזה מדובר שהוכיח אותו תחילה (סוף הל' רוצח ושמירת הנפש). אבל "חפץ חיים" (בהל' לשון הרע, סי' ד' ס"ק יד בבאר מים חיים; וכן בספרו "אהבת חסד", פרק ג ס"ק ב' בהערותיו "נתיב חסד") כתב שתנאי התוכחה לפני שנאתו היא רק בעבירה שהיא בלתי מפורסמת בישראל. אבל בחטא מפורסם לכל שהוא חטא, אין צורך לתוכחה לפני ששונאים אותו.

הנסיגות להכשיל את האדם בשנאה רבים ושונים הם. יש ששונא את המתחרה שלו במסחר. ויש מי ששונא את המעביד שלו. ויש השונא מי שאומר לו תוכחה. ויש השונא שכנים שלו שסרבו להשאיל לו איזה כלי, או לחתום לו על רשיון בנייה. ויש השונא את הוריה של אשתו, או אשה השונאת אשת בנה או את גיסתה. על כל אלו ועוד, אין שום היתר לשנוא.

חטא גדול זה הביא עלינו חורבן בית המקדש (יומא ט ע"ב) ועדיין נמצא בינינו. מדוע כל כך איום ונורא החטא הזה עד שבכוחו להביא חורבן כה קשה? אלא המאמין שכל נזקיו של האדם, כל צעריו וכל יגונותיו, הם תוצאות ממדת הדין של הקב"ה, מה לו לשנוא את האדם שהיה רק השליח להביא עליו את הצרה ההיא? מפורש ב"חובות הלבבות" (שער הבטחון, פרק ד, מהד' פלדהיים עמ' קנ) כי הצער והיסורים הבאים לאדם הם עונש מאת ה' [או שנשלחו אליו כנסיון] והאדם המזיק שעל ידו באו היסורים, שימש רק

כשליח מאת ה'. אמנם האדם ההוא פעל בבחירה חופשית ועוד יבוא על עונשו. ואם לא הוא היה ה' מוצא אדם אחר שיקיים דבר ה'. וכן הטובות שהאדם מקבל, נשלחו בגזירת ה', ואותו האדם שעל ידו בוצעה הטובה, פעל בבחירתו החופשית. ואם לא הוא היה ה' מוצא אדם אחר לקיים דבר ה'. וכן רעיון זה כתב ר' סעדיה גאון ב"אמונות ודיעות" (מאמר ד פסקא ה' עמ' קסא). וכן כתב ספר החינוך (מצוה רמא). שרש זה הוזכר ברמב"ם (שמונה פרקים, פרק ח). לכן חינם ולשוא שנאה זו, כי אם לא האיש ההוא שמצער לחברו, היה הקב"ה שולח מי שהוא אחר לעשות לו רע. ואם לא האיש ההוא הגורם הפסד ממון לחברו, היה הקב"ה מוצא מי שהוא אחר.

אי לכן, השונא את השני הוא בעצם כופר בהשגחה של הקב"ה, הוא מכחיש שכל טובותיו של האדם ולעומתם כל סבלו של האדם הם בגזירה מן שמים, וכמו שכתב רמב"ן (סוף פרשת בא). כל זה פרט למה שהאדם מזיק לעצמו ע"י הנהגה רעה (ירושלמי שבת פ"ד ה"ג). לכן הנכשל בשנאת הזולת [שלא כדין, כדלעיל בענין הכופרים] הוא נענש על כפירה בהשגחת ה', וגדול עונו מנשוא.

יום כ"ב אלול - תפלה בכוונה

"דברים העומדים ברומו של עולם, ובני אדם מזלזלים בהם" (ברכות ו ע"ב) ופירש רש"י מדובר על תפילה. יש בני אדם שאמנם שפתותיהם ממללות מלים שבסידור התפילות, אבל מחשבתם במקום אחר, הם טרודים בנושאים אחרים. על זה אמר אחד מהחסידים "תפילתנו זו זקוקה לבקשת סליחה" [מהקב"ה, על האופן שהתפללנו בזלזול לפניו] (חובות הלבבות, שער יחוד המעשה, פרק ה, מהד' פלדהיים עמ' קפד).

וכתב "ספר חסידים" (פסקא מז):

"ולא יעשה כאדם העושה דבר כמנהג ומוציא דברים מפיו בלא הגיון הלב. ועל זה חרה אף ה' בעמו, ושלח לנו את עבדו ישעיה ואמר 'יען כי נגש העם הזה בפיו ובשפתיו כבדוני ולבו רחוק ממני, ותהי יראתם אותי מצות אנשים מלומדה' (ישעיה כט, יג). אמר הקב"ה לישעיהו, 'ישעיה, ראה מעשי בני, כי אינו אלא לפני, ומחזיקים בי כאדם שמחזיק ונוהג מנהג אבותיו בידו. באים בכיתי ומתפללים לפני תפלות הקבועות כמנהג אבותם, בלא לב שלם. הם מנקים את ידיהם ומברכים על נטילת ידים, ובוצעים ברכת המוציא, שותים ומברכים כמו שהדבר שגור בפיהם, אך בעת שהן מברכין אינם מתכוונים לברכני'. 'לכן' (ישעיה כט, יד), על כן חרה אפו בו ונשבע בשמו הגדול לאבד חכמת חכמיו היודעים אותו, ומברכים אותו כמנהג ולא בכוונה, דכתיב בתריה (ישעיה כט, יד) 'לכן הנני יוסף להפליא את העם הזה הפלא ופלא, ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבונים תסתתר' עכ"ל. כלומר זאת היא סיבה ראשית שאין אנו חכמים בתורה, ולפעמים מסבירים בה בשבוע ההיפך מרצונו של הקב"ה, וגם פוסקים שלא כהוגן.

הרמב"ם כתב שחמשה דברים מעכבים את התפילה (הל' תפילה, פ"ד ה"א) ואחד מהם היא כוונה. "מעכבים" פירושו שלא יצא ידי חובה. ואם היינו יודעים שיכוין יותר טוב בפעם שניה, היינו מחייבים אותו לשוב ולהתפלל (טור ורמ"א על או"ח סי' קא). ביאר הדבר ר' חיים סולובייצ'יק (בריסק) בביאורו לרמב"ם, כי מי שאינו ער לזה ואינו מודע לכך שהוא עומד לפני בורא העולם, אלא "סתם" מוציא מפיו מלים, הוא בבחינת "מתעסק" בעלמא, ואין זה נחשב מעשה מצוה עכ"ל. וכמו לשון הכוזרי (ב, כד) זה רק צפצוף התוכי בלבד, ולא מעשה אנוש. ועוד, לכל הפחות בברכה ראשונה של עמידה חייבים לכוון פירוש המלים, מלה במלה. המשנה ברורה (קא ס"ג) פסק שאם יודע מראש שלא יוכל לכוון גם זאת, שימנע מלהתפלל אז. ונ"ל שאם יעבור זמן תפילה, יתפלל תפילה הבאה אחר כך ב' פעמים, כדין תשלומים [כי הוא היה אנוס, שלא הותר לו להתפלל].

כתב "חזון איש" ("קובץ אגרות", ח"ג פסקא קנא) "התפילה, אם היא מצוה מעשית אצלנו, אחרי שערכו לנו אנשי כנסת הגדולה נוסח ערוך ומסודר בלתי משתנה, הנה היא אמנם

מצוה עיונית בעיקרה וחובת הלב. וכל שלא יצא [ידי] חובתה מצד הלב, לא עשה גם במעשה מאומה, שאין תפלה אלא עבודה בלבו של אדם, כמו שאמרו 'ולעובדו בכל לבבכם' זו תפילה" (תענית ב ע"א) עכ"ל.

מה היא העצה להנצל מחטא גדול זה [גם של י"ט ברכות לבטלה], עליו לשהות קצת לפני התפילה ולהתבונן לפני מי הוא נעמד. כך לשון "מסילת ישרים" (פרק ט):

"והנה ג' דברים צריך שיסתכל האדם ויתבונן היטב, כדי שיגיע אל זאת היראה: האחד, שהוא עומד ממש לפני הבורא יתברך שמו ונושא ונותן עמו, אע"פ שאין עינו של אדם רואהו, ותראה כי זה הוא היותר קשה שיצטייר בלב האדם ציור אמיתי, יען אין החוש עוזר לזה כלל, אמנם מי שהוא בעל שכל נכון, במעט התבוננות ושימת לב יוכל לקבוע בלבו אמיתת הדבר, איך הוא בא ונושא ונותן ממש עמו יתברך, ולפניו הוא מתחנן ומאתו הוא מבקש; והוא יתברך שמו מאזין לו מקשיב לדבריו, כאשר ידבר איש אל רעהו ורעהו מקשיב שומע אליו. ואחר שיקבע זה בדעתו, צריך שיתבונן על רוממותו יתברך, אשר הוא מרומם ונשגב על כל ברכה ותהילה, על כל מיני שלימות שתוכל מחשבתנו לדמות ולהבין.

"ועוד צריך שיתבונן על שפלות האדם ופחיתותו, לפי חומריותו וגסותו, כל שכן לפי החטאים שחטא מעודו; כי על כל אלה אי אפשר שלא יחרד לבו ולא ירעש בעודו מדבר דבריו לפניו יתברך, ומזכיר בשמו ומשתדל להרצות לו. הוא מה שאמר הכתוב (תהלים ב, יא) 'עיבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה' וכו' וכו'. (עזרא ט, ו) 'ואומרה אלוהי! בושתי ונכלמתי להרים אלוהי פני אליך [כי עונותינו רבו למעלה ראש, ואשמנו גדלה עד לשמים]'. ואולם היראה הזאת צריך שתתגבר בלב בתחילה, ואחר כך תיראה פעולותיה גם באיברי הגוף, הלא המה כובד הראש וההשתחואה, שפלות העינים וכפיפת הידים, כעבד קטן לפני מלך רב, וכן אמרו בגמרא (שבת י ע"א) 'רבא פכר ידיה ומצלי, אמר כעבדא קמי מאריה'."

אחת הסגולות הגדולות להתפלל כראוי וכהוגן הוא לא להתפלל עם "החוטפים", אלו שמתפללים בחדר מדריגות, או על המדרכות, או באולם שמחות דקות מספר לפני החתונה וכיו"ב. צריך עיון אם לא תהא תפלתם קטיגור ולא סניגור. אלא יש להצטרף למנין של מתונים, מתפללים ביישוב הדעת, אומרים כל מלה בקצב מהירות בו הם מדברים איש לרעהו [וגם לא באטיות יתרה מזו, כי קלקולו בצדו שבעל כרחו של אדם יבואו לו מחשבות לוואי, שלא מענין התפילה].

עוד עצה גדולה לעזור לאדם להתפלל כראוי, שלפני התפילה ייזכר בבעיותיו ובצרכיו, וגם יצרף לכך צרותיהם של אלו שהוא מכיר אותם, אלו שהם חולים, אלו שהם עניים, אלו שהם רווקים ולא מצאו בת זוג, אלו שאין להם שלום-בית וכיו"ב. אז ודאי בעת תפילתו יזכיר כל ענין במקום הראוי להזכירו. וכן ודאי עליו להיזכר צרות

הדור בכללו, על עיכוב הגאולה, על אויבינו הרבים מסביב א"י ובתוך א"י, על צרותינו מהכופרים ואפיקורסים המסיתים נגד התורה. אין ספק שאדם בעל דעת יתעורר להתפלל בתחנונים כעני המבקש בפתח. וכבר כתבו הב"י, ב"ח ואליהו רבה ועוד (או"ח סי' צח) כי בלי זה לא יוצאים ידי חובה. [עיין "ביאור הלכה" חולק בדיעבד].

יש לו לאדם להתפלל תמיד על צרכיו, ואפילו אם עבר זמן רב ורואה שלא נענה. כך אמרו חז"ל (ברכות לב ע"ב) "אם ראה אדם שהתפלל ולא נענה, יחזור ויתפלל. שנאמר 'קוה אל ה', חזק ויאמץ לבך, וקוה אל ה' " (תהלים כז, יד). כלומר שוב ושוב, תקוה תמיד. וכמה זמן יתמיד בזה ולא יתיאש? אלא ראייה מיצחק אבינו. הוא נשא את רבקה לאשה בגיל ארבעים (בראשית כו, ט), ונפקד בזרע רק בגיל ששים (כו, כו). הרי עברו עשרים שנה, וכל הזמן הזה "ויעתר יצחק לה' לנכח אשתו, כי עקרה היא" (כו, כא). ואל תאמר כי התמיד בתפילה לצרכי עצמו, כי הוא ידע בוודאות שיהיה לו זרע, כי הקב"ה הבטיח לאברהם "כי ביצחק יקרא לך זרע" (בראשית כא, יב). אלא הבין שאצלה העיכוב (רלב"ג, ספורנו, ר"י אברבנאל). ויום יום משך עשרים שנה התמיד בתחנונים כי לא רצה לקחת שום אשה אחרת נוסף על רבקה. ובסוף, נענה בברכה. הרי לנו לימוד לדורות.

ועוד למדונו חז"ל "אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם, אל ימנע עצמו מן הרחמים" (ברכות י ע"א). מה היא לשון "חרב חדה"? ואם אינה חדה אין כאן סכנה? אלא חרב בלתי חדה צריכה לפעולת מוליך ומביא כדי לשחוט בו ולחדור לעורו של הנשחט. אבל חרב שהיא חדה נכנסת מיד מתחת לעור מחמת חידודה, ומהירה יותר. ואפילו מונחת על צוארו כזה, אל יתיאש אדם.

יום כ"ג אלול - רחמנים

שלש מדות הן שעל ידיהן יש סימן מי הוא מזרע ישראל "רחמנים, ביישנים וגומלי חסדים" (יבמות עט ע"א). ביאר מהר"ל (נתיבות עולם, סוף נתיב הבושה, ח"ב עמ' ר) כי יעקב הנחיל לנו מדת הרחמים, יצחק מדת הבושה, ואברהם מדת גומלי חסדים.

לבאר מדת "רחמים" טוב מאד ללמוד פרשנותו של הרב שמשון רפאל הירש (על בראשית מג, יד). נביא קיצור מלשונו: "היא אהבת הקרובים, אהבת האב לבנו, אהבת הבנים בינם לבין עצמם, בגלל ה'רחם' [מנוקדת סגול] האחד שיצאו ממנו. נוטים להחליף 'רחמים' עם הביטוי העממי 'רחמנות' ולבאר את המדה כהשתתפות בצער. ואולם השתתפות בצער היא דרגא נמוכה בהרבה מהמידה האמתית של רחמים. מה נדיר יותר, השתתפות בצער או השתתפות בשמחה? מעטים מאד האנשים שלא יחושו בצער סבל זולתם. אך ודאי לא אלה שהיום משתתפים בצערו של עני, ישמחו באותה מדה אם הוא יעשיר בין לילה, ומחר יעבור על פניהם במרכבה עם משפחתו. 'רחמים', המדה המציינת את אומתנו, היא יותר מהשתתפות בצער. המלה נגזרת מ'רחם' [מנוקדת סגול] המציין את כוחה העמוק ורב-ההקרבה של נפש אחת למען התהוות נפש אחרת, את מסירת כל הדם והכח למען תהווה ותשתכלל נפש אחרת. וכו' וכו'. מדה זו לא רק סובלת עם הזולת, אלא לא תשקוט ולא תנוח עד שלא תראה באושרו" עכ"ל.

בעיה יש בעידננו המודרני שמתחנכים שכל אחד ידאג לעצמו, או לאלו שבחוגו הקרוב, והוא אדיש למצבם של יהודים אחרים אותם אינו מכיר, או גרים במרחקים. מדת הרחמים היא הטיפול המסור והנאמן בכל צרכי הזולת עד שמעמידים אותו במצב מוצלח וטוב.

מסופר שרבנו ה"חפץ חיים" כשהגיע אליו אורח ללון, הכין לו מטה עם שתי כריות להניח עליהן את ראשו בעת שינה. תמה הבן של חפץ חיים, 'והרי כאשר אני מכין לך את מטתך, אתה מסלק מתחת לראשך את הכרית שהכנתי לך?' ענה הרב, 'צריכים לראות לא להתפנק. אבל הנאה גשמיות של אדם שני, היא הרוחניות שלי'. צריכים לטרוח עבור כל אחד מישראל שהם בני מלכים.

יש לזה רמז במשנה (בבא מציעא פג ע"א) "מעשה ברבי יוחנן בן מתאי שאמר לבנו צא שכור לנו פועלים. הלך ופסק להם מזונות. וכשבא אצל אביו אמר לו, 'בני, אפילו אם אתה עושה להם כסעודת שלמה בשעתו לא יצאת ידי חובתך עמהם, שהן בני אברהם יצחק ויעקב. אלא עד שלא יתחילו במלאכה צא ואמור להם על מנת שאין לכם עלי אלא פת וקטנית בלבד'".

הרי כל אחד ואחד מישראל, אין לנו להביט בחיצוניותו, אין לנו לדון לפי מראה פניו, או לפי מלבושים שיש לו, או לפי מעמד כלכלי שלו, או אפילו כיצד מתייחסים

אליו שאר הבריות. אנו הלא יודעים את האמת כי יש בכל יהודי ניצוץ אלוה ממעל. דברי רמב"ן ברורים. הוא כותב על "ויפח באפיו נשמת חיים" (בראשית ב, ז) שאין זו נפש חיה שיש בכל היצורים בעלי חיים, "אבל היא רוח השם הגדול, מפיו דעת ותבונה, כי הנופח באפי-אחר, מנשמתו יתן בו וזהו שנאמר (איוב לב, ח) 'ונשמת שדי תבינם' כי היא מיסוד הבינה בדרך אמת ואמונה" [השתלשלות מהספירות בינה, תפארת ומלכות. וזה מבואר באורך ע"י ר' חיים ולוז'ין, נפש החיים, שער א' פרק ט"ו] עכ"ל רמב"ן בבראשית (ב, ז).

ובסוף ספר דברים (לב, כו) חזר רמב"ן לתאר מעלתם של ישראל שהם המפרסמים שמו של הקב"ה בעולם "ועל כן ראוי מדין הרצון שהיה בבריאת העולם, שיהיה רצון מלפניו להקים [ישראל] לו לעם כל הימים, כי הם הקרובים אליו והיודעים אותו מכל העמים. וזה טעם 'כי ידין ה' עמו ועל עבדיו יתנחם' (פסוק לו). שיזכור ה' ברחמים כי הם עמו מאז, ויזכור כי הם עבדיו שעמדו לו בגלותם כעבדים לסבול הצרות והשעבוד, וכענין שנאמר (ישעיה סג, ח) 'ויאמר אך עמי המה, בנים לא ישקרו'. וכבר רמזתי בבריאת האדם (בראשית ב, ז) **סוד נשגב ונעלם**, צריך ממנו שנהיה לו לעם, והוא יהיה לנו לאלהים".

מה הוא הסוד הזה אליו רמז רמב"ן? אלא "מאן דנפח, מדיליה נפח". לכל יהודי יש "נשמת שדי תבינם". דרגתם כל כך גבוהה ועצומה, כדברי הגר"ח ולוז'ין ("נפש החיים", שער א פרק ה; וכן שוב בשער ד, פרק י"א. "קדושת נשמתם היא קדושת ספר תורה ממש", ע"פ חז"ל ורש"י שבת קה ע"ב). לכן ודאי צריך אדם לרחם על כל יהודי, גם להציל אותו מצער, וגם להיטיב אתו כפי יכולתו בכל דבר ודבר. ומה שלא קיימנו זה כראוי עד עכשיו, עלינו לחזור בתשובה.

יום כ"ד אלול - ביישנים

קבעו חז"ל (אבות, סוף פרק ה) "עז פנים לגיהנם, בוש פנים לגן עדן". זה אחד מסימני היכר מי הוא ממשפחה מיוחסת, אם מתקוטטים אתו ומעליבים אותו והוא שותק. "דבדקי בני מערבא, כי מינצו בי תרי בהדי הדדי, חזו הי מינייהו דקדים ושתיק, אמרי האי מיוחס טפיי" (קידושין עא ע"ב). [כאשר שנים מתקוטטים, הראשון מהם ששותק, הוא ממשפחה מיוחסת יותר]

אדרבה, עזות פנים היא סימן לפגם משפחה. "ארבע מאות עבדים וי"א ארבעת אלפים עבדים היו לו לפשחור, וכולם נטמעו בכהונה [התחתנו והתערבו במשפחות כהנים], וכל כהן שיש בו עזות פנים אינו אלא מהם" (שם).

אמנם יש הרבה בימינו שהם מצאצאי הגרים שהצטרפו לישראל במשך הדורות. אחרי המראות המפחידים של קולות, לפידים וקול שופר וההר סיני עשן, אמר משה לישראל: "אל תיראו, כי לבעבור נסות אתכם בא האלהים, ובעבור תהיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו" (שמות כ, יז). ביארו בגמרא "יראתו על פניכם, זו הבושה. לבלתי תחטאו, מלמד שהבושה מביאה לידי יראת חטא. מכאן אמרו סימן יפה באדם שהוא ביישן. אחרים אומרים, כל אדם המתבייש לא במהרה הוא חוטא. ומי שאין לו בוש פנים, בידוע שלא עמדו אבותיו על הר סיני" (נדרים כ ע"א). מבאר הר"ן "ומי שאין לו בוש פנים, אינו מזרעם". וכמו שכתב שם הרא"ש: "על הר סיני, כי משם ירשו הבושת". לכן אלו בינינו שהם עזי פנים איש לרעהו, עונים בחוצפא ותקיפות, הם צאצאיהם של הגרים שהצטרפו אלינו אחרי מתן תורה בהר סיני.

יש לשאול, והרי קבעו חז"ל "שלשה עזים הם, ישראל באומות" וכו' (ביצה כה ע"ב) וזה ההיפך של ביישנות? אלא מהר"ל (נתיבות עולם, נתיב הבושה, פרק א; חדושי אגדות על יבמות עט ע"א) מיישב זאת ע"י חילוק. העזות היא מדה של גבורה והתנגדות, לעמוד נגד מי שראוי לעמוד כנגדו [כגון אומות העולם והמסיתים ומדיחים] ומדת הבושה היא להיות מתפעל, להיות נכנע למי שהוא גדול ממנו. לכן בעל הבושה מוכן לקבל גזירותיו של הקב"ה ומצוותיו.

נוסף על כך, רש"ר הירש (על בראשית ב, כה) נתן פירוש מילולי למלת "בושה". היא לשון "בוש לבוא" כלומר מאחר. משמעותה הבעת אכזבה של אדם שתלה בעצמו תקוות, אבל הכזיבו. אדם זה חש שלא השיג מעלתו ולא הגיע לדרגה הנדרשת ממנו. כותב הרב: "בחסד ה' על האדם הוא נתן בלבו את רגש הבושה. גלוי וידוע לפניו שלא תמיד האדם מתאים לייעודו. משום כך נטע בו את רגש הבושה, המודיעו תמיד את נחיתות עצמו. וכו'. הבושה קרובה לענוה ולצניעות, שאף הן קרויות 'בושה'. ידיעת האידיאל היא המצפון, ופסק הדין המחייב של המצפון הוא הבושה" עכ"ל.

יום כ"ה אלול - גומלי חסדים

צ"ע מדוע הלשון היא "גומלי"? והיה יכול לומר "עושי חסדים" או "מקיימי חסדים". אלא "גמילה" היא פרישה והבדלה. התינוק כשמפסיק לינוק נקרא "גמול". "ויגמול שקדים" הוא גמר יצירת הפרי על הענף. לשון "גומלי חסדים" היא שהאדם המעניק ונותן מפריש מעצמו חלק מהרכוש ששייך אליו ומוסרו לאחרים, או שמעתיק את עצמו מלדאוג ולטפל בצרכי עצמו והולך לעסוק בצרכיהם של אחרים. הוא מחסר מעצמו כדי להוסיף לאחרים. [ומה שגם אצל הקב"ה מצאנו לשון "גומל חסדים טובים" היא הרחבת לשון אחרי שמשמשים אנו בניב זה אצל בני אדם].

חז"ל (תוספתא פאה פרק ד) קבעו כי צדקה וגמילות חסדים שקולים הם נגד כל המצוות שבתורה. חכמי הרמז מצאו לזה ראייה, כי "גמילות חסדים" בגימטריא "תורה" (611). איזה מהן גדולה יותר, צדקה או גמילות חסדים? ענו חז"ל:

"אין אנו יודעין איזה מהן חביב, או צדקה או גמילות חסדים? כשהוא אומר 'וחסד ה' מעולם ועד עולם על יראיו, וצדקתו לבני בנים' (תהלים קג, יז) הדא אמרה שגמילות חסדים חביבה יותר מן הצדקה" (ירושלמי, פאה פ"א ה"א). שהרי היא "עד עולם" ולא מצטמצם רק "לבני בנים" כמו בצדקה.

קבעו חז"ל "גדולה גמילות חסדים שאלמלא היא לא היה האדם נברא" (בראשית רבה, ח) "כל הכופר בגמילות חסדים, כאילו כפר בעיקר" (קהלת רבה, ז). מדוע הוקש בעל מדה גרועה זו לכופר בעיקר? כי כל מה שהקב"ה ברא את העולם היה מתוך מדת "טוב ומטיב" שלו, מתוך הרצון לעשות חסד כדכתיב "עולם חסד ייבנה" (תהלים פט, ג). ואם האדם זר ונכרי למושג זה, גם איננו מכיר מדתו של הקב"ה, ומוסרת אצלו כפירה שהקב"ה ברא את העולם.

כלפי מה הדברים אמורים? יש בינינו בני תורה שדבוקים מאד בלימוד תורה; בהתמדה ובשקידה ולא נותנים לשום דבר להפסיק אותם מלימודם. עד כדי כך הם שקועים בלימודם שאפילו כאשר מבקשים מהם לעשות איזו טובה למישהו, הם משתמטים מזה בטענה שאסור לגרום ביטול תורה. לכן כדאי להעתיק כאן דברי "חפץ חיים" בספרו "אהבת חסד" (מצות הלוואה, פרק ב ס"ק ד) "מי שהוא עוסק בתורה ובא אחד ללוות ממנו ואי אפשר למצוה זו להעשות ע"י אחרים, צריך לבטל מלימודו בשביל מצוה זו. ואין חילוק בזה בין אם אחרים אינם יכולים לעשות לו טובה, ובין אם אינם רוצים לעשות לו טובה". ומכאן שהסבורים שמפני שקידתם בלימוד הם פטורים מלעזור למי שמבקש עזרה, טועים הם לא רק במוסר אלא גם בהלכה למעשה. כמוכן הוא הדין כאשר יש הרבה ילדים בבית, ואשתו של אדם אינה מצליחה לטפל בהם, אם היא פונה לבעל לקבל את עזרתו, אין לו מנוס מלקיים את המצוה הזאת. יש בני אדם

השמחים לעשות חסד לזולת, העוסקים בהטבה לאנשים זרים. ומזלזלים הם בחסד שחייבים הם לבני משפחתם, לקרובים ביותר. אין זה אלא עצת יצר הרע. הטעם הסמוי להשתדלותם כי הם מקבלים "תודה רבה" וברכות לבכיות מהזרים שהם עוזרים להם, מה שאין כן אצל האשה והילדים לא שומעים לא "תודה רבה" ולא ברכת "ברוך תהיה". אדרבה, כיון שלפעמים הם פונים לאב הבית כאילו הוא מחוייב בזה, ושזה חלק משיגרת החיים, האדם נרתע מהעול כאילו מצמצמים את חופשיותו. ויש לבן תורה להבין כי בדיני צדקה וחסד, "קרוב קרוב קודם" כמו שנפסק בשו"ע (יו"ד סי' רנא סעיף ג). וגם נוסף לדברי שבח שהאדם מקבל מהזרים שהיטיב עמהם, יש באדם גאווה שעשה "דבר גדול" בהשתדלותו. אבל כשהוא עוזר לאשתו ובניו אין מקום לגאווה זו, ולכן איננו מתעורר לעשות.

אמנם בירושלמי (חגיגה פ"א ה"ז) מובא שר' אבהו התלונן על בנו שאינו נוהג כשורה. ר' אבהו שלח אותו ללמוד תורה אצל ר' יוחנן בטבריא ובכל זאת שמע שהוא עוסק בביקור חולים ובניחום אבלים והודיע האב לבנו 'המבלי אין קברים בקיסריה שלחתי אותך לטבריא?' ומשמע שאין לבטל תורה מפני המצוות? שונה הענין. שם הסובל אינו פונה אל הלומד לבוא לעזרתו, והלומד מפסיק מלימודו שלא כדין. אבל אם הנצרך פונה אליו, ודאי מחוייב האדם להפסיק מלימודו.

מעשה היה ונתפשו ע"י הרומאים גם ר' אלעזר בן פרטא וגם ר' חנינא בן תרדיון. דנו ביניהם מי מהם יש זכות בידי להנצל ממוות. ענה ר' חנינא שאין לו זכות מספקת, כי ר' אלעזר עסק בתורה ובגמילות חסדים, אבל ר' חנינא עסק בתורה בלבד. וקבעו בגמרא "כל העוסק בתורה בלבד דומה כמי שאין לו אלוה" (ע"ז יז ע"ב). ומבאר מהר"ל (נתיבות עולם, נתיב התורה, פרק ז, עמ' לא; וכן נתיב גמ"ח, תחילת פרק ב) שעיקר עבודת הקב"ה היא לשעבד את הגוף בחיי המעשה, ולא די בתורה השכלית לבד. ולכן אמרו "לא המדרש עיקר אלא המעשה" (אבות, א).

"מי שהוא גומל חסדים יהא מבושר שנשמעת תפילתו, שהוא מתפלל להקב"ה והוא נענה" (מדרש תהלים, פרשה סה).

יום כ"ו אלול - מנוחת הנפש

תלמידו המובהק של ר' ישראל סלנטר, ר' שמחה זיסל (קלם) כתב על גדולת המדה הזאת: "ואין פיזור כפיזור הנפש, ואין מנוחה כמנוחת הנפש. לא לחינם כתבו הראשונים 'ונח מצא חן', בשביל שהיה איש מנוחה (בראשית ה, כט, ראב"ע, רד"ק וספורנו) איש מנוחה מצא חן. ויש לנו לבאר איך שבמדת מנוחה כלול כל השלימות. ודי במה שאמרו ז"ל על שבת 'מה היה העולם חסר? מנוחה. כיון שבא שבת באה מנוחה (רש"י, בראשית ב, ב). וידוע כי שבת מורה על מנוחה של עולם הבא. הרי מובן כי מנוחת הנפש היא כליל המעלות, כי העולם הבא אין זוכים [לה] רק אנשים שיש בהם כליל המעלות, וע"י זה הם בתכלית המנוחה והעונג לעולם הבא וכו'. ולכן סיימו אנשי כנסת הגדולה את התפילה בברכת 'שים שלום' כי השלום היא המנוחה, וזה תכלית כלל הבריאה".

[וממשיך:] "אכתוב לך כוונה נפלאה. במדרש במדבר רבה (סוף יא) אמרו חז"ל: 'גדול הוא השלום שלא ברא הקב"ה מדה יפה מן השלום שניתנה לצדיקים וכו' גדול הוא השלום וכו' ומנעה מן הרשעים שנאמר 'אין שלום אמר ה' לרשעים' (ישעיה מה, כב) ע"כ המדרש. המאמר הזה פלאי. בשלמא כיון שניתן לצדיקים אות היא על גדול השלום, שפיר. אבל מה שלא ניתן לרשעים, מה זה מופת [הוכחה] על גדולתו של השלום? וכי מכיון שרשעים המה גם מתנה קטנה אינם ראויים לתת להם? אבל תראה דחז"ל פה מפיקים מרגליות".

[וממשיך:] "הנה כבר ביארנו שהשלום היא מנוחה, והוא תכלית העונג והמעלה. אם כן מה זה שאמר הכתוב 'אין שלום אמר ה' לרשעים'? פשיטא שאין בהם המעלות, דאם לא כן צדיקים הם? אלא על כרחך לומר [כי] כמו שמנוחת הנפש היא תכלית המעלות והעידון הנפלא, ולכן נח מצא חן וכו', כמו כן פיזור הנפש הוא תכלית ההירוס והפראות, ותכלית היגון והאנחה, כולו שב במרוצתו כסוס שוטף במלחמה (ירמיה ח, ו עיין דברי מסילת ישרים, פרק ב) ומאומה לא ישאר בידו". וכו'.

"וזהו כוונת המדרש. אם תרצה לדעת גדול מעלת השלום, היינו מנוחת הנפש, ראה כי הקב"ה קלל לרשעים ב'אין שלום' להם. בודאי היא קללה שאין למעלה הימנה, כענין 'והרשעים כים נגרש' [השקט לא יוכל, ויגרשו מימיו רפש וטיט'] (ישעיה נז, כ) תמיד בסער וזעף, ואין מנוחה להם, מדחי אל דחי שב במרוצתו כסוס, מחמדת הממון אל תאוה וזימה, מזימה אל תאות הכבוד, מהכבוד אל הצער והיגון יומם ולילה, גם עינו לא תשבע מלראות זולתו בקנאת אש אוכלתו ורקב עצמות, וכמאמר החכם 'אין פיזור כפיזור הנפש' עכ"ל ר' שמחה זיסל לענינו.

וראוי להזכיר כאן דברי חסיד אחד שהיה מתפלל 'המקום יצילנו מפיזור הנפש'.

אמרו לו 'מה היא פיזור הנפש?'. אמר 'שיהיה לי ממון בראש כל נהר ובראש כל קריה' והוא מה שאמרו חז"ל (אבות, ב) 'מרבה נכסים, מרבה דאגה' (חובות הלבבות, תחילת שער הבטחון).

בתפילת עמידה של מנחה של שבת אנו אומרים "יכירו בניך וידעו כי מאתך היא מנוחתם ועל מנוחתם יקדישו את שמך". המשגיח המפורסם ר' ירוחם לייבוביץ (ישיבת מיר, בחו"ל) מספר לנו כי בתו של ר' שמחה זיסל היתה אצל רופא מומחה מפני איזו מחלה, וייעץ לה לרפואתה להיות בשלווה ולא להתרגז. כאשר הגידה זאת לאביה תמה הרב, הלא על הפרופסור להגיד כיצד יגיע האדם לשלווה ומנוחת הנפש? אלא דבר גדול זה למדנו בתורה. אומרים בשבת "מנוחת שלום ושלוה השקט ובטח". אמרו חז"ל (מכילתא, בשלח) "ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך", כאילו כל מלאכתך עשויה. הנה אדם שצריך לנסוע אחרי שבת או הוא טרוד בעסקים שונים, תיכף בכניסת השבת הוא חייב להפסיק הטיפול בענייניו ולהרגיל דעתו כאילו הכל כבר עשוי ומוכן, הכל כבר מטופל כהוגן, ואין לו מה להטריד את מחשבותיו בהם. הרי זה חינוך מפליא. "ממצוא חפצך ודבר דבר". אדם מתחנך לשלוות נפש, למנוחת הדעת, כי הכל מסודר ומנוהל ע"י הקב"ה ואין לו לאדם להיות טרוד בזה. הרי שביעית מחיי האדם (כל יום שביעי) האדם מתחנך לטופס מחשבה כזאת. ואם יקיים כך, הוא מתרגל לחיי שלווה ומנוחה. (ע"פ "דעת תורה", בראשית, עמ' קמז-קמח).

ושוב על נושא זה כתב ר' ירוחם (שם, עמ' רפ) שהאדם המרגיל את עצמו לכוון כל מעשיו לעשות רצון הקב"ה, ממילא עסקיו האחרים מצטמצמים בחשיבותם, והוא איננו מוטרד יתר על המדה בענינם.

יום כ"ז אלול - סבלנות

חז"ל חינוכו את האדם שלא יהיה נלחץ ממה שאין חפציו נעשים באותו קצב מהירות שהוא צופה שייעשו. אמרו "כל הדוחק את השעה, שעה דוחקתו. וכל הנדחה מפני השעה, שעה נדחית מפניו" (עירובין יג ע"ב). מבאר שם רש"י: "הדוחק את השעה, מתייגע להעשיר ולהתגדל ורואה שאינו מצליח ואע"פ כן חוזר והולך למרחקים ומכניס עצמו לגבוהות. [אבל הנדחה מפני השעה] שעה עומדת לו. לאחר זמן עתידה לעמוד לו שעה מוצלחת" עכ"ל רש"י. הטעם לזה כי יש דברים שנגזר להם באיזו שעה יתקיימו. "לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים" (קהלת ג, א). וביאר מהר"ל ענין זה (נתיבות עולם, נתיב הענוה, פרק ו). ועוד, לפעמים העיכוב הוא לטובתו של האדם.

המתיק לנו דברי זה תלמידו של ר' ישראל סלנטר, ר' שמחה זיסל (קלם) בספרו "חכמה ומוסר" (ח"א עמ' תכז-תכח) "כי הוא [הקב"ה] כל-יכול בלי תכלית [ללא גבול] ומדת טובו בלי-תכלית [ללא גבול]. והוא הודיע אותנו כי הוא לנו לאב, ואנחנו לו לבנים. היש קץ כמה האב דורש טובת בנו? ומכל שכן החביבים לו 'חיבה יתירה נודעת להם שנקראו בנים למקום' (אבות, ג) וכו'. ואמרו חז"ל 'חייב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה' (ברכות נד ע"א) כי מאב רחמן בלי-תכלית לא יצא ממנו (רק) [כי אם] טוב" [הערת המעתיק: עיין דברי מהר"ל, חידושי אגדות ח"א דף קלז ד"ה אין פורענות, על יבמות סג ע"א].

[וממשיך הרב:] "ואמרו חז"ל 'וחייב לקבלינהו בשמחה' (ברכות ס ע"ב). ולכאורה דומה כי זה רק לחסידים ראשונים. והראנו לדעת כי זה מחיוב הקטן כגדול. והנה אמרו חז"ל 'כל הדוחק את השעה, שעה דוחקתו. הנה הרופא מזהיר החולה שיהיה סבלני, ואם יתאונן על מחלתו יפציר בו הרופא ויאמר כי הסבלנות זוהי רפואתו. וזהו כוונתם, 'כל הדוחק את השעה' אין לו סבלנות, השעה שנחפז לקרב אותה קודם זמנה, היא מזקת לו ודוחקתו ומגבירה מחלתו" עכ"ל [תרגמנו כאן כמה ביטוי מהאידיש ללשון הקודש].

במדרש לקח טוב (הנקרא פסקתא זוטרת, בראשית כז, מג) "כל הצדיקים נותנים מקום לשעה. יעקב ברח, משה ברח, דוד ברח. שכל הדוחק את השעה, שעה דוחקתו" עכ"ל. יש לחכות בסבלנות.

יום כ"ח אלול - סדר

ענין עריכת סדר הוא שכל מעשיך ייעשו לפי תוכנית ערוכה, וכל חפצך נמצאים במקום קבוע המתאים להם. ע"י זה יהיו מחשבותיך פנויים לטפל ביעילות במה שמוטל עליך לעשות. כך כותב מחבר "חשבון הנפש":

"הנה מצאנו אנשים בעלי תורה וחכמה ומדות טובות, אלא שמחוסרים סדר בעסקי ביתם ובאומנותם עם הבריות, או בעסקי לימודם ותפילתם. יש מהם שכלי ביתם ותשמישיהם צבורים או מפוזרים כה וכה בביתם, הבגדים והקדירות והמצעים הכל בכנופיא אחת באופן שמקצתם 'אבודים' בעת שמחפש איפה הם כדי להשתמש בהם, והוא מבלה זמן רב לחפש אחריהם. ויש לך אנשים אחרים ששקועים הם בעומק העיון בהלכה או בחשבונות כספים בעת תפילת שמונה-עשרה. ויש מהם ההולכים בשוק בעינים פקוחות, אבל אינם רואים כלום ואינם שומעים כלום, מרוב טרדות מחשבותיהם [כל אלו לא יצליחו] וכו'. אלא יש לו לאדם לפנות כל מחשבתו לאותו הענין שהוא עסוק בו עכשיו, בלבד". עכ"ל

נביא כאן דברי ר' ישראל ליפשיץ, מחבר "תפארת ישראל" על המשנה (אבות, בועז על סוף פרק א) הנותן עצות להצלחה בלימוד התורה: "עשה תורתך קבע, ענינו מנוחה, רוצה לומר מנוחת הנפש, שלא ילמד במקום המולה ממדברים רבים או קול דופק או שאר ענין מרעיש, שכן אלו משביתים ההבנה והתפיסה והזכרון, רק יהיה לו מקום התבודדות והשקטה ללימודו. לכן טוב שילמד בחדר מרווח ויפה עם רבוי חלונות וגם בספר יפה ודפוס נאה, כי כל אלו יתנו מנוחה ושמחה לנפש ומרחיבים דעת האדם להניח לו מעצבו. יש גם במשמעות 'קבע' ענין המשך, שלא יהיה לימודו פסקי פסקי, ללמוד מעט ולהפסיק, כי ההפסקות הללו משמשות להשכיח הלימוד. ומהאי טעמא לא יהיה סדר לימודו בענינים הרבה ליום, רק יהיה קבוע ומוחזק לכל היותר בג' ענינים כמו שאמרו חז"ל 'העושה תורתו חבילות חבילות, מתמעט' (ע"ז יט ע"א) דע"י שידלוג הרבה מענין לענין לא יהיה פנאי למה שלמד להשתרש יפה בנפש, שכל מחשבה דוחקת חברתה. ואפילו בענין אחד לא ישנה מדפוס לדפוס [הערת המעתיק: כי אז משתנה צורת הדף, ויקשה עליו למצוא כאשר יחפש שוב איזה מאמר שראה בעבר בספר] ו[לא ישנה] מחדר לחדר, או אפילו ממקום למקום באותו חדר [אמר המעתיק: שמא זה פירוש מאמר "כל הקובע מקום לתורתו, אויביו נופלים תחתיו" (ברכות ז ע"ב לפי גירסא שבצד הדף)] ואפילו רק מזמן לזמן לא ישנה, אלא יהא רגיל לקבוע שעה מיוחדת קבוע ללימוד זה, ושעה אחרת מיוחדת ללימוד האחר. כי כל סדר נאות יחזק כח הזכרון, וכל שינוי יחלישו" עכ"ל.

נסיים בדברי ר' שמחה זיסל (תלמיד ר' ישראל סלנטר) בספרו "חכמה ומוסר" (ח"ב מאמר צ', עמ' ע) "כל שורש עבודת השי"ת [הוא] לסדר מעשיו בסדר נכון. עת הלימוד, עת אכילה, עת שינה, עת הדיבור, איך לדבר, מה לחשוב וכדומה. ומזה יצמח פרי צדק,

כי כל התורה בנויה על סדר, כאשר הארכנו כמה פעמים" [אמר המעתיק: הרב כתב במקום אחר כי אריכות סיפור התורה ללמדנו לפי איזה סדר יסעו המחנות במדבר (במדבר, יב-כח) נועדה ללמדנו שיש לנהוג לפי תוכנית וסדר. ועוד עיין "המאורות הגדולים" של הרב חיים אפרים זייצ'יק, עמ' קו, מה שהביא בשמו על חשיבות הסדר].

ונמסר לנו כי ה"חפץ חיים" חינך בישיבה בראדין "מי הוא השקדן? מי שאוכל בשעת אכילה, ישן בשעת שינה, ועניניו מסודרים, כך שבזמן לימודו הוא יכול להתרכז בלימודו בלי מפריע ובלבול הדעת".

יום כ"ט אלול - חריצות, אבל להיות שמח בחלקו

אמנם יש מצוה לבטוח בהקב"ה אבל אין זה סותר מצות ההשתדלות. כך לשון רבנו בחיי (תחילת פרשת שלח לך)

"סוס מוכן ליום מלחמה ולה' התשועה' (משלי כא, לא) שלמה המלך יזהיר כל אדם בכתוב הזה שיעשה כל דבר שיצטרך לעשות, ובדרך הטבע כל מה שבכוחו, ושימסור השאר בידי שמים, כי הנס אינו חל אלא בחסרון הטבע, ועיקר יצירת האדם בנוי על מדת הטבע. ועל כן יצטרך שיעשה האדם פעולות וענינים שיהיו הכנות להשיג בהן חפצו ולעמוד על משאלות לבו. כמי שרוצה ללכת למלחמה על אויבו שראוי לו שיכין כלי זיין וסוסים ומרכבות ליום מלחמה. שאם אינו מכין ויסמוך על הנס יימסר ביד אויבו. או כמי שיש לו חולה שהוא ראוי לתקן לו מסעדים וסמים למאכלו, ומאכילו המאכלים המועילים ולמנוע ממנו המאכלים המזיקים. ואחר שעשה לו כל יכולתו והשתדל בכל כוחו ועשה בדרך הטבע כל הכנותיו אין ראוי לו לבטוח שיגיע אל רצונו רק בשם יתעלה לא בהכנות האלה. כי יש אדם שיאבד במלחמה עם כל ההכנות ויש שינצל מבלעדיהן. ויש חולה שימות עם המאכלים המועילים, ויש שתגיע לו רפואה עם המאכלים הרעים המזיקים, ואם כן אין עיקר התשועה בענין המלחמה ולא בענין הרפואה להכנותיהם רק בשם יתעלה שכן כתיב (תהלים קמז, ג) 'הרופא לשבורי לב ומחבש לעצבותם', וכתיב (קמז, ט) 'לא בגבורת הסוס יחפץ, ולא בשוקי האיש ירצה', וכתיב (תהלים לג, יז) 'שקר הסוס לתשועה'. זאת כוונת התורה ורוב הפסוקים מוכיחין כן, ולכך תצוה התורה לישראל להשתדל בהכנות האלה שיצאו חלוצים בעלותם למלחמה על אויביהם, ושישימו אורב ושישלחו מרגלים בערי האויבים, כי כל הענינים האלה הם הכנות לעשות מה שבכח האדם לעשות בדרך המנהג והטבע. ואחר כן יפעול הנס על כל מעשה הטבע."

וכך אמרו חז"ל "למען יברכך ה' אלהיך בכל מעשה ידך' (דברים יד, כט) יכול יהא יושב ובטל? תלמוד לומר 'בכל מעשה ידך אשר תעשה' (מדרש תהלים קלו, י; וכן הוא בתנא דבי אליהו רבה, יד. ומה שנמצא בספרי, ראה פסקא קכג, הוא מקוצר). הרי שנצטוינו לא לסמוך על הנס אלא לפעול בכל יכולתנו ובכל יכולת מזימותינו.

אבל לעומת זאת, ודאי אין לו לאדם להיות מן המשתגעים. יעשה כמנהג הבריות אבל לא בהפרזה.

יום א' תשרי - שתיקה

"ברוב דברים לא יחדל פשע, וחושך [וחוסך] שפתיו משכיל" (משלי י, יט) ואמרו חז"ל "כל המרבה דברים מביא חטא" (אבות, פרק א). מה הטעם לזה? אלא ישנם חמשה חלקי הדיבור. הרמב"ם בפירושו שם מונה אותם והם [א] דיבור של מצוה כמו תורה ותפילה [ב] דיבור המשובח (כמו לספר שבח הצדיקים ומעשיהם, או לספר על גנות הרשעים ומעשיהם) [ג] דיבור של רשות (כמו מסחר וצרכי פרנסה, וכן כל מה שהאדם צריך לצרכי גופו או ביתו או משפחתו) [ד] דיבור המגונה (כמו דיבורים בטלים, שאין בהם שום תועלת) [ה] דיבור של איסור (כמו שקר, ניבול פה, לשון הרע, חנופה וכל שאר הדברים שאסור לדבר אותם).

בדיבור של תורה ותפילה האדם צריך לחשוב מה הוא מוציא מפיו. אבל בשאר חלקי הדיבור המלים יוצאות מפיו בשטף ושפע, בלי עריכה מראש, ובקלות האדם נמשך ונגרר לדבר דברים שהם אסורים. ולכן חז"ל (יומא יט ע"ב) כללו כלל "השח שיחת חולין עובר בעשה שנאמר 'ודברת בס', ולא בדברים אחרים (מפרש רש"י: "שיחת הילדים וקלות ראש"). ר' אחא אומר עובר בלאו שנאמר 'כל הדברים יגעים, לא יוכל איש לדבר' (מפרש רש"י: "אין לו רשות"). דבר זה נפסק להלכה (שו"ע יו"ד סי' רמו סעיף כ"ה, רמ"א).

חז"ל שבחו את השתיקה. "מלה בסלע, משתוקא בתרין" (מגילה יח ע"א) ופירש רש"י: "אם תרצה לקנות הדיבור בסלע [סוג מטבע], תקנה השתיקה בשתיים". ועוד אמרו "מה אומנותו של אדם בעולם הזה? ישים עצמו כאילם" (חולין פט ע"א) כלומר ימנע את עצמו מדיבורים מיותרים.

ידוע כי לשון הרע הוא החטא הגרוע מכל, והוא שקול כנגד עבודה זרה, גלוי עריות ושפיכת דמים (ירושלמי, פאה פ"א ה"א). מה העצה הטובה ביותר שהאדם לא ייכשל בו? עונה ה"חפץ חיים" בסוף "שמירת הלשון" (קונטרס "חובת השמירה" פרק ששי) שישמור האדם לא לדבר כי אם כשהוא דן שיש צורך בדבר, או לשם תורה ומצוה, או לצורך פרנסה. [כלומר ירבה בשתיקה].

ושם מסיים הרב בדברי אזהרה: "וגם זה צריך לדעת שמלבד האיסור שעובר האדם כשמדבר דיבורים שאסרתם התורה, עוד נמשך רעה גדולה מזה, כשמדבר אח"כ דברי קדושה לא יזכה האדם כי יש ממונים מסט"א שאוחזים הדיבורים שדיבר בטומאה ומטמאים בזה דברי הקדושה" [והרב לא ציין, אלא מקורו בזהר ח"ב דף רמט ע"ב].

נסכם בדברי רמב"ם (הל' דיעות פ"ב ה"ד): "לעולם ירבה אדם בשתיקה ולא ידבר אלא או בדברי חכמה או בדברים שהגוף צריך להם לחיי גופו. וכו' וכו'. ואפילו בצרכי הגוף לא ירבה אדם דברים ועל זה ציוו חכמים 'וכל המרבה דברים מביא חטא'" [עיי' שם שהאריך].

שלשה יצרים יש באדם, כך לימד הגר"א (על משלי כ. ה) זו לשונו: "וכלל כל המדות

הרעות: תאוני וכעסני וליצני, ור"ל פריקת עול תורה ויראת שמים" עכ"ל. ג' כוחות אלו הם כח המתאוה לכל דבר, וכח הדוחה ומתעורר לכעוס, וכח הדיבור של דברים בטלים. מפני מה דיבור סרק נקרא "פריקת עול תורה ויראת שמים"? כי תמורת מה שהאדם היה יכול להשתמש בברכה שהקב"ה חנן אותו שיש בפיו וגרונו היכולת לבטא קולות, ולצרף היגויים עד שירכיב מלים ומשפטים שלמים, ויוכל להעביר ידיעות וחכמה לאדם אחר, האדם הנלוז משתמש במתנת-אל זאת לדברי שוא ותוהו, שאין בהם שום תועלת. ולפעמים אף נגרר לדבר בהם דברי חטא. הגר"א כתב באגרתו כי העונש אחרי המוות של כף הקלע הוא על קלקול דבורים בטלים. ולכן יראה האדם לחשוב מה התועלת שבדיבורו.

למדונו חז"ל כי אחרי המוות יתן האדם לפני הקב"ה "דין וחשבון" (אבות, תחילת פרק ג). מדוע הלשון היא כפולה? ענה הגר"א (ליקוטים, סוף "שנות אליהו", סוף סדר זרעים במשניות) יתן האדם "דין" על מה שדיבר דברים האסורים, ויערכו אתו גם "חשבון" כמה מצוות היה מסוגל לעשות באותו הזמן שבזכו ואיבד בדיבורים בטלים. ובכן העונש יוצא כפול.

יום ב' תשרי - ענוה

מדת ענוה איננה רק ההיפך של גאווה. כי מצאנו ש"מסילת ישרים" דן בענין הגאווה בפרק י"א, ובענין ענוה דן בפרק כ"ב בהפסק הרבה ענינים אחרים בין הפרקים, כלומר שהם לא חיוב ושלילה של אותה המדה. יתרה מזאת, עד פרק י"ב של הספר היא מדת ה"בינוניים", והחל פרק י"ג מאריך בעניני ה"חסידים" (כדבריו בתחילת פרק י"ג). אם כן מדת "ענוה" לא שייכת לתחום הבינוניים, וכהיפוך של גאווה, אלא היא רמה וגבוהה מאד.

מה היא הענוה? לא התנהגות מסויימת של כפיפת ראש, של השפלת עיניים, של דיבור בטון נמוך, של הליכה אטית וכיו"ב. אלא היא קביעת המחשבה העצמית של האדם מה היא באמת ערכו. וכדברי "מסילת ישרים" (תחילת פרק כב):

"כי בתחילה צריך שיהיה האדם עניו במחשבתו, ואחר כך יתנהג בדרכי הענוים, כי אם לא יהיה עניו בדעתו וירצה להיות עניו במעשה, לא יהיה אלא מן הענוים המדומים והרעים שהם מכלל הצבועים אשר אין בעולם רע מהם". ומה היא המחשבה המוטלת על האדם העניו לחשוב? עונה הרב:

"שיתבונן האדם ויתאמת אצלו אשר אין התהילה והכבוד ראויים לו, כל שכן ההתנשא על שאר בני מינו, וזה [א] מפני מה שחסר ממנו בהכרח, וגם [ב] מפני מה שכבר יש בידו. מפני מה שחסר ממנו פשוט הוא, כי אי אפשר לאדם באיזה מדריגה שיהיה מן השלימות שלא יהיו בו חסרונות רבים, או מצד טבעו או מצד משפחתו וקרוביו או מצד מקרים שקרו לו, או מצד מעשיו שאדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא, הן כל אלה מומים באדם שאין מניחים לו מקום התנשאות כלל, אפילו יהיה בעל מעלות רבות, כי כבר עניני החסרונות האלה יספיקו להחשיכם" עכ"ל. [הערת המעתיק: מבחינת הקלקולים שיש בנו, ממעשינו בעבר ויש גם בהווה, "לב יודע מרת נפשו" כל אחד יודע ומכיר איזה דברים לא טובים יש בידו. ומחשבות נוספות בזה עיין דברי הרב בפרק כ"ג].

נזכיר כאן פרפרת נאה שחידש רמח"ל בספרו "לשון לימודים" (הוצ' מוסד הרב קוק, תשי"א נוסח ב' עמ' 30). הוא שואל אחרי שהקב"ה אסר עלינו את הגאווה, כיצד הכתיב על עצמו (תהלים צג, א) "ה' מלך גאות לבש"? ועונה כי אמנם אפשר שיש באדם מסויים כמה מעלות טובות, אבל כיון שיש בו ג"כ פגמים וחסרונות, הא כיצד יתגאה? אבל הקב"ה שאין בו שום פגם ושום חסרון, רק לו בלבד ראוי להתגאות במה שיש בו באמת עכ"ל. ד. כן האדם המקיים "וחטאתי נגדי תמיד" (תהלים נא, ה) וזוכר את הדברים הטפשיים וגם רעים שהוא עצמו עשה בעבר, הא כיצד יתגאה?

מה ההבדל בין מדת הגאווה, אותה הזכיר "מסילת ישרים" בפרק יא, לבין הענוה, בפרק כב? במדת הגאווה האדם מחשיב את עצמו שהוא מעולה יותר משאר הבריות,

שהוא מועדף עליהם. אבל אם האדם יחשוב שהוא לא יותר מהם ולא פחות מהם, הרי הוא ניצול מהגאווה והוא בדרגת "בינוני" אבל עדיין איננו עניו. אבל במדת הענוה האדם יודע שהוא מחוסר-ערך, ודן לזכות את האחרים שחשובים הם יותר ממנו, ובכך הוא בדרגת "חסיד".

וכך ממשיך רמח"ל (פרק כב) בביאור התנהגותו של העניו בארבעה אופנים [א] הנהגה בשפלות, כלומר מדבר בנחת עם הבריות, אינו הולך בקומה זקופה [ב] לסבול עלבונות מאחרים ואינו מתרעם [ג] בריחה מהכבוד [ד] לחלק כבוד לכל אדם אחר. כאשר נעיין נמצא כי ארבעה אלו הם מסודרים הגיונית, שנים בנוגע לבזיון ושנים בנוגע לכבוד. ועוד שנים, מה שהאדם מקבל מאחרים, ומה שהוא עושה לאחרים. שנים הראשונים שהם בענין הבזיונות, [א] שהאדם לא יבזה אחרים ע"י נימת דבוריו או בהתנהגותו עמהם; [ב] וגם הוא עצמו מוכן לסבול מהם בזיונות בלי להתרעם. ושנים האחרונים הם בעניני כבוד, [ג] שאינו רוצה לקבל כבוד מאחרים, אבל [ד] הוא עצמו מכבד לכל הברואים, איש איש לפי ערכו.

מה שעלינו לחזור בתשובה על חוסר הענוה, או מכשול הגאווה, הוא בהתייחסותנו למעגל-האנשים בו אנו נמצאים. איך האדם נהג באשתו. למדונו חז"ל "הוי עלוב לכל אדם ועם נשי ביתך יותר מכל אדם" (מסכת כלה רבתי, פרק ה). לשון רבים "נשי ביתך" כלומר אחותך, בתך וכל שכן אשתך. בני זוג רגילים זה עם זה משך כיוכל שנים אחרי נישואיהם. לא ימלט שיותר מפעם אחת אחד מהם ממרה את השני, אומר לשני ביטויי גנאי, או כועס על השני. הורונו חז"ל שיהיה האדם "עלוב", כלומר סופג עלבון (עלב אותיות בלע), ביודעו היטב כמה פעמים הוא ציער את אביו או את אמו, ואם עכשיו "כואב" זה עונש על עונות שהיו לו בעבר הרחוק. חזרו על כך חז"ל במסכת דרך ארץ זוטא (תחילת פרק א) "דרכן של ת"ח עניו ושפל רוח זריז וממולא, עלוב ואהוב לכל אדם, שפל לאנשי ביתו". כלומר לא מנסה להטיל מרותו עליהם כאילו הוא האדון והיא שפחה. לא כן, אלא הוא מלך והיא מלכה, כמשמעות לשון רמב"ם (הל' אישות, סוף פרק ט"ו).

רלב"ג (על בראשית סוף פרק לב, תועלת ל"ב) מלמד כי כאשר יעקב רצה לברוח מביתו של לבן, הוא לא כפה את נשותיו "על צד האונס והניצוח" אלא ניסה להסביר להן תועלת הענין ונימק להן כדאיות המעשה. כך על כל איש לנהוג כשרוצה שאשתו תסכים אתו לעשות איזה מעשה.

כן מפני מדה ברוכה זו של ענוה, בן תורה לא יוציא מפיו דברי בוז ולעג על אחר, בין בבית המדרש ובין מחוצה לו. חז"ל הזכירו "ריתחא דאורייתא" אבל חינכו "אפילו הכי מיבעי ליה לאיניש למילף נפשיה בניחותא" [מתורגם: אפילו כן, צריך האדם ללמד את עצמו לדבר בנחת] (תענית ד ע"א ופירש רש"י שביטוי "מרתחא" היא לימוד זכות עליו, אבל בכל זאת הוא חסרון

מסוים). "איזהו מכובד? המכבד את הבריות" (אבות, ד). וכל זה כשיהיה קבוע מול עיניו מה היא ערכו העצמי שלו הדל ושפל, וכמה פעמים הוא עצמו טעה בדברים חמורים בעבר. לכן "אל תרבו תדברו גבוהה גבוהה, יצא עתק מפיכם".

כמה קשה היא הגאווה, שבעל הגאווה נחשב ל"תועבה" בעיני הקב"ה (משלי טז, ה) ואין תפילתו נשמעת (סוטה ה סוף ע"א). וגם ישכח לימודו. "וכל המתייחר, אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו" (פסחים סו ע"ב). ויש מעשה מעניין בזה בענין לוי בן סיס (ירושלמי יבמות פ"ב ה"ו).

מעשה פלא יש בירושלמי (יבמות פ"ב ה"ו). בני העיר סימוניא בקשו מרבי שישלח להם בן אדם שיהא להם דרשן, דייין, חזן, מלמד תינוקות וגם מלמד תורה שבעל פה, כלומר למלאות כל צרכיהם. שלח להם את לוי בן סיס [עין עליו גדולות ונצורות, בירושלמי תענית פ"ג ה"ח]. כיון שהגיע אליהם, עשו לו במה גדולה והושיבו אותו עליה. שאלוהו שלש שאלות, בין בהלכה ובין באגדה, ולא ידע להשיב. חזרו בני העיר אצל רבי והתלוננו "זה מה שבקשנו ממך?" ענה להם רבי: "בחייכם, שלחתי לכם בן אדם שיש לו כשרונות כמוני!". שלח רבי שישוב לוי אליו, ושאל אותו שלוש השאלות, והפעם הזאת לוי ידע מה לענות. תמה רבי, "אם כן למה לא ענית אז כששאלוך?" ענה: "עשו לי במה גדולה והושיבו אותי עליה, וטפחה רוחי עלי [מפרש "קרבן העדה": "גבה רוחי ושכחתי"] עכ"ל. מכאן שהענוה גורמת לחכמה, והגאווה גורמת לסילוקה.

והיא הסיבה שאין לו למתגאה שלום בית. "האי מאן דמיהר, אפילו אינשי ביתיה לא מיקבל" [אפילו בני ביתו אינם נכנעים לדעתו] (סוטה מז ע"ב). זה עונשו בעולם הזה, ולעולם הבא לא נדע כמה.

יום ג' תשרי - צדק

מה היא לשון "צדק"? עונה הרמב"ם (מורה נבוכים, ח"ג פרק נג) "פירושו להביא לכל בעל זכות את המגיע לו, וליתן לכל מצוי מן הנמצאים כפי הראוי לו וכו'. לפי שאם שילמת לשכיר את שכרו, או פרעת חובך, אין זה נקרא 'צדקה' [כי אם 'צדק'. וממשיך הרמב"ם] "כי בלכתך בדרך המדות הנעלות, כבר עשית צדק עם הנפש ההגיונית שלך, מפני שנתת לה את המגיע לה" עכ"ל. הרי לנו מזה שורש מלת "צדיק", שהנוהג בצדק, הוא הנקרא "צדיק".

במקום אחר (שם, ח"ב פרק לט) ביאר הרמב"ם מלת "צדיק" של פסוק "ומי גוי גדול אשר לו חוקים ומשפטים צדיקים ככל התורה הזאת" (דברים ד, ח). כי התורה הזאת שהקב"ה חנן אותנו היא השלימות עצמה, בלי שיש צורך להוסיף עליה או להפחית ממנה. כי הדבר השונה מן המצוינות, כבר אינה מצוינות אלא מעוות. זו לשונו: "המזג המאוזן אשר הוא תכלית איזון אותו המין, הרי כל מזג שאינו כמו אותו האיזון יהיה בו תוספת או גרעון. כך הדבר בתורה הזו כמו שביאר [הקב"ה] את איזונה ואמר 'חוקים ומשפטים צדיקים' וכבר ידעת כי ענין 'צדיקים' [הוא] מאוזנים. לפי שהם עבודות שאין בהם טורח ולא גרעון כנזירים המתבודדים בהרים ודומיהם, ולא ייתור המביא לידי תאוותנות וזללנות עד שתגרע שלימות האדם במדותיו ועיונו, כמו שאר חוקי העמים הקדמונים וכו'. לפיכך נאמר בה 'תורת ה' תמימה' (תהלים יט, ח) אבל מי שמדמה כי העול שלה כבוד וקשה ויש בה סבל, כל זה טעות בהתבוננות" עכ"ל.

כלומר התורה היא הדרך האמצעית המוצלחת, וכמו שהזהיר שלמה המלך "אל תהי צדיק הרבה וכו' אל תרשע הרבה" (קהלת ז, טז-יז). כלומר שהמקיים תורת ה' הוא האמצע המוצלח, וכדברי הרמב"ם (הלכות דעות, פרק א הלכה ה) "ומצוין אנו ללכת בדרכים האלה הבינוניים, והם הדרכים הטובים והישרים". ומי שמוסיף, גורע. אלא אם כן נוקט בדרך הקיצונית כדי להתרפאות מאיזו מדה רעה, ולאחר זמן מסויים עליו לחזור לדרך האמצע (הל' דעות פ"ב ה"ב).

לכן כתב הרמב"ם (הקדמה לפירוש המשנה, בש"ס וילנא, ברכות עמ' 110 בסוף המסכת) "והתלמוד כבר נגמר וכו' ועליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע". וכן כתב אחריו הגר"א (ביאורו לשו"ע חו"מ סי' כה ס"ק ו) "דעל הגמרא אין רשות להוסיף ולא לגרוע, כל שכן לחלוק".

לכן לשון "צדק" הוא צידוק המאזנים. על הפסוק "מאזני צדק אבני צדק איפת צדק והיין צדק יהיה לך" (ויקרא יט, לו) כתב רבנו חתם סופר ("תורת משה", על פסוק זה):

"בגמרא דרשינן שיהא הן שלך צדק נ"ל לפרש הדרך הממוצע הוא המובחר בכל עניינים כמ"ש הרמב"ם, ובכללם מדת האמת ושוה לכל נפש ויוכל לומר בפירוש

שאמת דרכו ואין בו משום יוהרא. דאם הוא חסיד ומתענה אינו רשאי לגלות וכל שכן דרך רשע שגנאי הוא לו וצריך לשנות ולשקר מפני השלום. וע"ז אמר מאזני צדק דהיינו רמז על דרך הממוצע ואז 'הין צדק' שאז יוכל להיות הין [פירוש המעתיק: אמירה] שלך צדק, ואינך צריך לכחש ולכזב".

וראינו בדורנו כמה אנשים טועים המוסיפים חומרות יתרות על מה שהנחילונו קדמונינו, ורואים בהם אח"כ שהם מחסירים מאד במדות אחרות, בכעס ולשון הרע ושנאת הבריות ועוד. הם שינו מה"צדק", ממה שקבלנו מרבותינו. עלינו לשמור מה שפסקו לנו הפוסקים המפורסמים בישראל, ולא להוסיף מעצמנו, אלא אם כן באופן ארעי וזמני, כדברי רמב"ם (הל' דעות פ"ב ה"ב) וגם זאת בהתייעצות עם גדולי ת"ח.

בזה נקרא האדם "צדיק".

יום ד' תשרי - קימוץ [חסכון, לא לבזבז שלא לצורך]

בדורנו נפרצו הרבה שכלכלת ביתם בנויה על חובות כספיים לאחריים. אנשים אלו מוציאים כסף ללא חשבון, או לפי תאות השעה או לפי פיתוי האשה והילדים. וכבר כתב "חזון איש" (קובץ אגרות, ח"א סי' כ) ב"הנהגות" לתועלת בן ישיבה אחד: "ליזהר מאד שלא ללוות כסף משום אדם" עכ"ל. מה טעם לזה? אלא "ועבד ליה לאיש מלוה" (משלי כב, ז). אדם צריך להיות משועבד להקב"ה, ולא לנושיו. ואין לך דבר שגורם פיזור המחשבות כמו אדם שמתלבט ומנסה לטכס עצה כיצד לפרוע את חובותיו. ואם היה שומר בתחילה על סדר הראוי בהוצאותיו, לא היה מגיע לזה.

אדם המרויח אלף בחודש ומוציא הוצאות על אלף ואחד, הוא עני. אדם המרויח חמש מאות בחודש ומוציא הוצאות רק 499 הוא עשיר.

יש עוד אזהרה כאן. טרם פרנסנו כל העניים. כך כותב "ספר חסידים" (פסקא תתרח) "יש דברים הרבה מרבים הבל (קהלת ו, יא) זה המגדל (ים) עופות לנוי ולקילוס, ומה שמוציא עליהם היה לו לתת לעניים" עכ"ל. כלומר, מי שיש לו עודף כסף, היה חייב לעזור לבני אדם, ולא לפרנס צפורי נוי. מקור לדברים אלו הוא במדרש קהלת (סוף פרשה ו, פסוק הנ"ל) "כגון מגדלי קופות [קופים] וחולדות וחולדות" וכו'.

יש טעות אצל כמה עשירים המשתבחים בכך שנותנים לא רק מעשר לעניים אלא אף חומש. ולכן מותר להם "לבזבז" [בשאר הכסף שנשאר אצלם] ככל שיתחשק להם. ובמיוחד אחרי תקנת אושא (כתובות נ ע"א) שאסור לו לאדם לפזר יותר מן חומש נכסיו. אבל הנה כתב "חפץ חיים" בסוף ספרו "אהבת חסד" ח"ב (ענין חומש, סוף פרק עשרים, פסקא ה) "מהתקנה שהתקינו חז"ל אנו יכולים להתבונן כמה יש לו לאדם לחוס על ממונו שלא לפזר אותם לעניי הבל. ומה בדברים העומדים ברומו של עולם כענין צדקה ושאר צרכי מצוות שהם חייו של אדם והצלתו מן היסורין בעולם הזה ובעולם הבא, הזהירו שיחוס על ממונו ולא יפזרם ביותר כדי שלא יבוא לידי עוני וכו' על אחת כמה וכמה יש לו לאדם להיות זהיר שלא לפזר ממונו לענין ריק של כבוד המדומה, היינו להתלבש במלבושי רקמה, ולדור בהיכלי כבוד, ולהשתמש בריבוי משרתים, ובכלים היותר יקרים. שכל זה מכלה ממונו של אדם בזמן קצר ומביאו לידי עוני, ולבסוף לידי גזל גם כן". ושם כתב בהגהה: "ובאנשים כאלה איני יודע אם שייך אצלם הך תקנתא דאושא כלל" עכ"ל [כלומר שהיה ראוי להשתמש בריבוי כסף זה גם הוא לצרכי מצוות]. ואומרים בשמו של החפץ חיים "חייך קודמים לחיי חברך, ולא מותרותיך קודמים לחיי חברך".

מפורסם בישראל ספר המוסר "פלא יועץ" של רבי אליעזר פאפו. הוא כתב עוד ספר על מוסרי חז"ל בשם "אורות אליים". שם הביא מאמר חז"ל ממסכת מנחות (דף

עו ע"ב) כי לחם הפנים היו קונים מן החטים, ולא מהסולת שהיא יפה יותר ויקרה יותר, "מפני החסחון (החסכון). התורה חסה על ממונם של ישראל", מעיר הרב ע"פ מה שאמרו (שבת קמ ע"ב) "האי מאן דאפשר ליה למיכל נהמא דשערי ואכל דחיטי קעבר משום 'בל תשחית'. ואמר רב פפא האי מאן דאפשר למישתי שיכרא ושתי חמרא עובר משום 'בל תשחית'. ולאו מילתא היא, 'בל תשחית' דגופא עדיף". כלומר אם לא שלחם החטה עדיף לבריאות מאשר לחם שעורים, ואם לא שהיין עדיף מהשכר, היה עובר על 'בל תשחית' מי שאוכל של חטים ושותה מהיין. ובכן אם אין טעם בריאותי או תועלת, יש בכך "בל תשחית". ומוסיף הרב: "ואין אדם רשאי בשלו לפזר מעותיו בכל אשר תאוו נפשו הבהמית כי הוא עתיד ליתן חשבון [להקב"ה] לאשר הפקידם אצלו לעשות בהם חפצי שמים. לכן ידקדק בהוצאותיו, וכל מעשיו יהיו לשם שמים".

בדומה לכך כתב רבנו יונה (שערי תשובה, שער ג פסקא פב) "הוזהרנו בזה שלא לפזר ממון לריק אפילו שוה פרוטה" עכ"ל. ויעקב אבינו התאמץ להציל פכים קטנים.

עוד כתב רבנו יונה (על משלי כב, טז) "מי שנתן מתנה לעשיר הנה הוא חוטא כאשר אמרו חז"ל 'למען ספות הרוה את הצמאה, זה הנותן מתנה לעשיר' וכו' וכו'. הנה לימד על הפיזור כי הוא עון רב, ועדות היא לאדם כי הצדקות וגמילות חסדים נקלות [הן בעיניו]. ואילו ידע כח מעשה הצדקה הלא היה נותן מתנתו לעני תחת הפיזור".

הרמב"ם כתב דברים נפלאים בענין "וכל מעשיך יהיו לשם שמים" (שמונה פרקים, לפני אבות, פרק חמישי) "עד שלא תהא בפעולותיו שום פעולה לבטלה כלל, כלומר פעולה שאינה מובילה אל התכלית הזו (וכמו שמבואר בשו"ע או"ח סי' רלא) והביא שם דוגמאות רבות. וסיים "וכאשר ישים אדם מטרתו ענין זה, יהיה פנוי מהרבה ממעשיו ויתמעט מדבריו הרבה מאד. כי מי שמטרתו ענין זה, לא יתעורר לקשט את הקירות בזהב וכו' זולת אם נתכוין בדבר זה ליישב את נפשו כדי שתבריא ולסלק ממנה חולי שלה כדי שתהיה בהירה וזכה לקבל את המדעים [תורה וחכמה] כדרך שאמרו (ברכות נו ע"ב) 'דירה נאה וכו' מרחיבין דעתו של אדם" עכ"ל הרמב"ם.

ודאי שאין לאדם להיות קיצוני בזה כי מה שהוא צריך לבריאותו וצרכי ביתו, אין לו לצמצם. כך כתב "פלא יועץ" (ערך: שמירה) אמרו בש"ס (שבת קכט ע"א) "כל המיקל בסעודת הקזת דם מקלין לו מזונותיו מן השמים, ואומרים 'הוא על חייו לא חס, אני אחוס עליו?' ולכן החוסך יותר מדאי, אין הקב"ה שומר לו על בריאותו. [עין "פלא יועץ", ערך "גר"].

יום ה' תשרי - זריזות

האדם נולד טבוע במדת העצלות. נוח לו להיות שוכב ולא יושב. ויותר נוח לו לשבת מאשר לעמוד. ועוד יותר נוח לו לעמוד במקומו מחוסר-פעילות מאשר ללכת. ונוח לו ללכת לאטו ולא למהר את פסיעותיו. כי האדם הוא חומרי, וכך כתב עליו "מסילת ישרים" (תחילת פרק ששי). ולכן כל מצוה המזדמנת לידך יש לאחוז בה מיד, ולקיימה ללא עיכוב, ולא לדחותה עד מחר או יום אחר.

על הפסוק "ושמרתם את המצות" (מ' מנוקדת פתח) (שמות יב, יז) דרשו חז"ל "מצות" מ' מנוקדת חירק: זו לשונם: "אל תקרי כן אלא 'ושמרתם את המצוות'. כדרך שאין מחמיצין את המצה כך אין מחמיצין את המצוה. אלא אם באה מצוה לידך עשה אותה מיד" (מכילתא, בא, פרשה ט). ופירש מורי הרב שמואל דביר, שהעיכוב מלהתחיל מצוה עושה אותה "חמץ" בעיני ה', כי היא עשויה רק בדיעבד. אדם שיודע אפילו במקצת רום ערכה של המצוה שנזדמנה לו, לכו נושאו בחשק והתלהבות, כי הנה הוא מתקרב ובא לעשות רצון בוראו. על זריזותו של אברהם עת שקיבל לאהלו את אורחים-עוברים "וירא וירץ לקראתם" כותב ר' עובדיה ספורנו: "התחיל מן הפתח לרוץ [ולא רק בקירבת מקום אליהם] לכבודם, כי הזריזות לדבר יורה על חשיבותו בעיני המזדרז אליה". וכתב "מסילת ישרים": אמנם כבר ידעת שהנרצה יותר בעבודת הבורא ית"ש הוא חפץ הלב ותשוקת הנשמה" (שם, סוף פרק ז, עיין שם ראיותיו). לדוגמא, מצוה עלינו לרוץ להתפלל בבית הכנסת, או לכל הפחות למהר את פסיעותינו. והוא הדין לכאורה בגשתו של אדם לכל מצוה ומצוה. ולכן אסרו חז"ל לעשות שום דבר לפני הדלקת נר חנוכה (או"ח סי' תרע"ב), או בדיקת חמץ (או"ח סי' תלב סעיף ב), או קידוש ליל שבת (או"ח סי' רעא סעיף א) וכיו"ב.

חז"ל קבעו "כל מעשיהם של הצדיקים במהירות" (במדבר רבה י, ה). והנה דבר נפלא. עת שישראל עברו בים סוף קטרג נגדם השטן מדוע ה' מציל אותם ולא הציל את המצריים? הרי אלו ואלו עבדו ע"ז. אלו וגם אלו נכשלו בעריות וכו'. ומובא בזוהר (ח"ב דף קע ע"ב) כי בזכות מעשהו של אברהם אבינו ניצולו. והיה עולה על דעתנו שמדובר על מצות העקידה. ולא כן הוא. אלא "ואלמלא דאשגח קוב"ה בזכות אברהם דאקדים בצפרא למעבד פקודא דמאריה ורעותא דיליה, כדכתיב 'וישכם אברהם בבקר' כולו אתאבידו בימא". [מתורגם: אלמלא השגיח ה' זכותו של אברהם שהשכים בבקר לעשות מצוות רבונו, היו נאבדים בים]. הרי לא הביאו את הפסוק "וישלח אברהם את ידו ויקח את המאכלת לשחוט את בנו" שלכאורה בעינינו הוא העיקר, אלא פסוק ההשכמה בלבד. היא עיקר יותר מעצם מעשה העקידה!

ומכאן ההדגשה היתרה על מעלת תפילת ותיקין, הרגע הראשון שאפשר בידינו לעמוד תפילת עמידה (כי לפני רגע זה התפילה היא רק בדיעבד). וכן המצוה לקרוא קריאת

שמע של ערבית מיד שהגיע זמן חובתה (שו"ע או"ח סי' רלה סעיף ג). וכן ענין עריכת ברית מילה (ערוך השולחן, יו"ד סי' רסב סעיף ח) יש להזדרז בבוקר, ועוד מצוות.

ובאמת היו בעבר כמה מצוות שנשמטו מתחת ידינו ולא יכולנו לקיים אותם, כי דחינו אותן לזמן אחר (וכדברי מסילת ישרים, תחילת פרק ז "הרבה קטיגורין יעמדו מכאן ועד גיחון") אלא גם אם בכל זאת קיימנו את המצוה, יחס הקרירות ואדישות הוא העושה מהמצוה "חמץ".

יום ו' תשרי - נקיות

אמרו חז"ל: "תורה מביאה לידי זהירות, זהירות מביאה לידי זריזות, זריזות מביאה לידי נקיות" וכו' (ע"ז כ ע"ב). מה פירוש "נקיות"? רש"י פירש "נקי בלי חטא". אבל הראב"ד (בסוף ספרו "בעלי הנפש", עמ' קכח) כתב "הנקיות הוא נקיות גופו ובגדיו מן הלכלוך כענין שאמרו 'כל ת"ח שנמצא רבב על בגדו חייב מיתה'" (שבת קיד ע"א). וכן כתב רבי יעקב עמדין בהערותיו לגמרא זו (בסוף המסכת) "נקיות הגוף ומלבושיו מלכלוך, כדתנן פ"ב דמקוואות, של בנאים מצד אחד חוצץ. ואמרינן (שבת קיד ע"א) כל ת"ח שנמצא רבב על בגדו חייב מיתה. שהחושש על נקיות נשמתו, חושש גם על נקיות בגדיו שהם תכשיטיה. והוא דבר שכלי לנהוג בנקיות אדם חכם, שלא ידמה לבהמה" עכ"ל. וכן כתב "תפארת ישראל" על המשנה (סוף מסכת סוטה, פסקא קד) "דכמו שגופו ומלבושיו נקיים, כך פנימיות מחשבותיו טהורים ונקיים".

עלינו לפרש מהו הענין הגדול שר' פנחס בן יאיר ידגיש מעלה זו בסולם המעלות? אלא יש בזה תועלת גם לטובת האדם עצמו וגם לטובת שאר הברואים.

אדם שנודף מגופו ריח רע, מפני שלא התרחץ זה כבר כמה ימים; או מפני שלא החליף את בגדיו המיוזעים, עובר עבירה שהוא מצער את האנשים הנמצאים בקרבת מקום אליו. על הפסוק "כי את כל מעשה האלהים יביא במשפט, על כל נעלם, אם טוב ואם רע" (קהלת יב, יד) דרשו חז"ל "זה הרוקק בפני חברו ונמאס" (חגיגה ה ע"א) ומפרש רש"י "קצה דעת חברו בדבר". מזה למדנו שאפילו אם האדם מחטט באף שלו, או באזניו, ומוציא צואת האף והאוזן וזורקה כלפי קרקע, אם יש לחברו רגש בחילה וגועל, נתבע האדם על כך.

הוזהרנו על מניעת הנקיון הגופני גם בתשעת ימי חודש אב. יש מקומות בארץ ישראל שמזיעים יותר, וכאשר עוברים כמה ימים ללא רחצה, נודף מגופו של אדם ריח רע. כבר פסק הגאון הר"ש וואזנר שצריכים להתרחק בתפלה ד' אמות מהאדם שיש לו ריח רע המצער את המתפלל (כנפסק בשו"ע סי' עט, סעיף ח). ודאי שמניעת רחיצת הגוף בימים אלו לא מוזכרת בגמרא, והיא מנהג הדורות. נוסף על כך, אם אין האדם מתרחץ לשם תענוג, כי אם כוונתו היא לסלק את הזוהמא, אין שום איסור בזה. וכך מפורש אפילו לענין יום הכפורים (או"ח סי' תרי"ג משנה ברורה ס"ק ב) זו לשונו: "מלשון זה משמע דאם הזיע הרבה ורוצה לרחוץ להעביר הזיעה, מותר [ביום הכפורים] כיון שאינה רחיצה של תענוג. ומכל מקום מי שאינו איסטניס ואין צריך לרחיצה זו כל כך, נכון להחמיר". וברור כי תשעת הימים דינם קל יותר ואין צורך להחמיר. כל שכן שהוא מצער את הבריות. והוא הדין שיש לו לאדם להכין מראש בגדים חילופיים לפני ר"ח אב, כדי שלא ילך בין הבריות עם בגדים שריח רע נודף מהם.

נוסף על כך צריכים לזכור עון חילול השם. כאשר הבריות רואים בן תורה (ובימינו כל בן תורה ניכר לרבים ע"י מלבושו) ומגופו נודף ריח רע, יש בזה זילות בעיני רוב הבריות (עיין יומא פו ע"א). וחז"ל למדונו "אחד שוגג ואחד מזיד בחילול השם" (אבות, ג). ולכן יש להחמיר בזה.

עוד יש לכלול בזה שעל כל יהודי ירא שמים לשמור שלא יהיה לו ריח רע בפה כאשר מתקרב לדבר עם הבריות. בדרך כלל זה נגרם משאריות מזון שומני, שלא שטף פיו עם משחת שיניים אחרי אכילתו. או מי שלא אפשרי לו, שבכואו לדבר עם אנשים יקח כדוריות הממתיקות את ריח פיו.

לענין נקיון סדרי ביתו של אדם, יש לנו להזכיר הסיפור בענין הסבא מקעלם ר' שמחה זיסל זצ"ל. כאשר שלח את בנו בן י"ב שנה ללמוד בישיבה רחוק מביתו, והנער חזר אחרי כמה חדשים, מהדברים הראשונים שהאב עשה היה לבדוק את המזוודה שהביא הבן. כאשר ראה שבגדי הנער מקופלים יפה, כל דבר על מקומו, אמר האב שאין לו צורך לבדוק הישגי לימודים של הבן. כי אם הבגדים מסודרים, חזקה עליו כי גם לימודים מסודרים יפה בראשו.

אדם שחפצי ביתו ערוכים במשטר וסדר, לא רק מוצא כל חפץ בקלות כאשר מחפש אחריו, אלא זה גם מלמד על חשיבה ועריכה שכלית.

יום ז' תשרי - ניחותא, דברי חכמים בנחת נשמעים

כתב רלב"ג (על בראשית תחילת פרק לב, התועלת הראשון) "שראוי לאדם שיהיו דבריו עם הבריות בנחת ובתכלית הפיוס, כי בזה ישלם השלום, ויהיה לאדם מהאנשים העוזר שיצטרך לו מהם. ולזה תמצא שכאשר שאל יעקב לרועים 'מאין אתם' (בראשית כט, ד) אמר להם זה בנחת ובפיוס וקרא להם 'אחים' לו" עכ"ל.

יש מחלה נפוצה בימינו והיא נקראת "עצבים". זאת אומרת אנשים אין להם סבלנות זה לזה, ע"י סיבה קלה הם נופלים בייאוש ודכאון. לא מפני סיבה הגיונית, אלא רעיונותיהם טורדים אותם באופן בלתי נשלט. בירושלמי (שבת פ"ד ה"ג) נאמר על הפסוק "והסיר ה' ממך כל חולי" (דברים ז, טו) פירשו "זה הרעיון". וכן על הפסוק "ונתן עול ברזל על צוארך" (דברים כח, מח) פירשו שוב "זה הרעיון". ביאר "פני משה": "זו היא המחשבה המועלת [לשון מעילה] והדאגה אשר אדם משים אל לבו הרבה". היא נקראת "עול ברזל" כי אין האדם יכול להשתחרר ממנה. כתב אדמו"ר ר' אלעזר שפירא ממונקאטש בספרו "דברי תורה" (ח"א פסקא סג) שזו היא המחלה הנפוצה בימינו "נערווין" [בלשון הקודש: עצבים] שאדם מוטרד ומבולבל מפני מחשבות רעות הטורדות אותו, למרות שאין להם ממש במציאות המוחשית.

ויש בזה נגיעה לעבודתו של הקב"ה. ישנם בני אדם שתופעה זו גובלת על הנקרא "כפייתיות". אדם כזה יחזור פעמים רבות על פסוק ראשון של "שמע ישראל", שמא לא ביטא האותיות כראוי או שלא כיוון כראוי. לחזור על אותה פעולה פעמים רבות, ללא צורך אמתי, שייך למחלת עצבנות ולא חרדות לקיום המצוה. אור לעינים הם דברי הרמב"ן בסוף ספרו "הלכות נדה" (פסקא כ"ו) "ומדיני החציצה לא טוב היות האדם מחמיר יותר מדאי ומחפש אחר הספקות לפסול טבילתה בדבר הקל, כי אם כן אין לדבר סוף. אלא אם חפפה ראשה וסרקה במסרק וכו' וכו' לא יכניס אדם ראשו בספקות החמורות אשר אין להם קץ וסוף, כגון עצמה עיניה ביותר, קרצה שפתותיה ביותר, ומשאר הספקות; כי מי יוכל להבחין בין עצמה ביותר ובין לא עצמה ביותר". עכ"ל.

מעין זה כתב אדמו"ר ר' נחמן ברסלב בספר "לקוטי עצות" (תפלה, פסקא צא):

"וגם אל יטעה בטעות של המחמירים בענין הנקיות [תוספת המעתיק: ללכת לבית הכסא, לצרכי קטנים או גדולים], ומבלים זמן על זה ומבטלין רוב ימיהם מתורה ותפלה מחמת זה, וגם מאבדים את גופם בידים ובאים לידי חלאים רבים על ידי זה, כידוע כל זה. כי הכל הבל ושטות, והוא רק מעשה 'בעל דבר' [השטן] שמלביש עצמו בחומרות אלו. כי באמת כל זמן שאין נצרך לנקביו ממש, מותר להתפלל, ואל תשגיח כלל על סברות המחמירים בענין זה, כי טעו בזה מאד, ואפילו אם נמצא באיזה פוסק חומרא בזה, אין

הלכה כמותו כנגד רוב הפוסקים המקלים בזה מאד. וגם הפוסק המחמיר לא כיון כלל לחומרות של שטות של אלו המבלים זמן על זה, ורוב ימיהם הם עוברים זמן קריאת שמע ותפלה, וגם אחר כך תפלתם ועבודתם מבולבלת מאד מחמת זה. ויש לך על מי לסמך; על רוב הפוסקים ורוב הצדיקים שבימינו, שהזהירו מאד לבלי להשגיח על זה כלל".

ובספר "שיחות מוהר"ן" ס"ק ל: "והאריך הרבה בענין זה. והכלל כי לא ניתנה תורה למלאכי השרת" (ברכות כה ע"ב). ואין צריך להחמיר יותר מן הדין, ועל פי הדין האיסור הוא רק כשנצרך לנקביו ממש כמו שכתוב בגמרא (שם כג ע"א) 'הנצרך לנקביו אל יתפלל', 'הנצרך דיקא. ואפלו כשהוא נצרך לנקביו ממש יש גם כן דינים בזה בדיעבד ובשעת הדחק כמובא ב"שולחן ערוך" (או"ח סי' צ"ב) עיין שם במגן אברהם ס"ק א שהרי"ף (ברכות יד ע"א) מתיר לכתחלה ביכול להעמיד עצמו עד פרסה [ע"ב דקות] וכו' עכ"ל.

הכלל בעבודת הקב"ה שיעבוד בשמחה ומתוך קורת רוח, מה שנקרא "ניחותא". אדם כזה יקבל בסבר פנים יפות כל בני אדם הנמצאים בקרבתו. לא כאלו שיש להם תמיד פנים עצובות, משפיעים אורת נכאים ("מרה שחורה"), רוח של מתח קשה ופחד מהמאורעות. כתב "ארחות חיים" לראש ("ס"ק ז) "אל יהיו פניך זעומות נגד עוברים ושבים, וקבל אותם בפנים מאירים". וזו משנה מפורשת "הוי מקבל כל אדם בסבר פנים יפות" (אבות, א). ואמרו חז"ל (כתובות קיא ע"ב) "טוב המלביין שיניים [ביאור המעתיק: מחייך] לחברו, ממשקו חלב". וכתב "חובות הלכות" (שער הפרישות, פרק ד) "הפרוש, צהלתו על פניו, ודאגתו בלבו". [ולא שיקרין דאגה וצער לזולתו]. ועיין מעשה עם הסבא מסלובודקה, ר' נתן צבי פינקל, שהיה לו תלמיד ותמיד לו על פניו ארשת של רצינות יתרה, ואמר להתרחק ממנו (מובא ב"מאורות הגדולים" להר"א זייצ'יק, עמ' רמז; הועתק ב"אוצרות המוסר" עמ' 1169).

ויש המחמירים בהלכה גם בניגוד לדברי חז"ל. ב"פתחי תשובה" (לשו"ע יו"ד סוף סי' קטז) הביא דברי "תורת האשם": "מי שרוצה להחמיר לנהוג איסור בדבר שלא מצינו שהחמירו אמוראי כגון מה שנתבטל בששים, או בכלי שני, הוי כמו אפיקורסות, ויצא שכרו בהפסדו" עכ"ל.

זה ברור, מי שמחמיר על אחרים [אשתו ובני ביתו] אינו נוהג כראוי. כתב הרמב"ם: "וכבר בארנו שהראוי להתיר לכל בני אדם כל מה שאפשר להתיר ולא נטריח עליהם. ויש לאדם האחר בינו לבין עצמו שיחמיר על עצמו כל מה שירצה" (תשובות הרמב"ם, מהד' בלאו, עמ' 578). ודאי אם מדובר בספק דרבנן, כשיש מחלוקת הפוסקים, אפשר לו לאדם להקל (רמב"ם, הל' ממרים, סוף פ"א). וכך לשון רש"ז אויערבך ("מנחת שלמה", ח"א עמ' רלא) "וחושבני שהבא לשאול משני חכמים ואחד אוסר ואחד מתיר, כיון דכללא הוא

דבשל סופרים הלך אחר המיקל (ע"ז ז ע"א) מסתבר שאף אם האוסר עומד וצווח ככרוכיא על המתיר שהוא טועה, מכל מקום אם גם המתיר הוא חכם שהגיע להוראה, נראה שאם לאחר גמר הויכוח בין האוסר והמתיר, יחזור שוב השואל וישאל אותם איך עליו להתנהג, מסתבר שגם האוסר צריך לומר לו האי כללא שבדרבנן הלך אחר המיקל". עכ"ל.

אמנם גם במחמיר על עצמו, יש להבחין. כתב רמח"ל (מסילת ישרים, פרק יד): "והפרישות בדינים הוא להחמיר בהם תמיד לחוש אפילו לדברי יחיד במחלוקת [הפוסקים] אם טעמו נראה, אפילו שאין הלכה כמותו". כלומר מדובר באדם תלמיד חכם שלמד היטב את הסוגיא בתלמוד, ונראה לו שצדקו דברי אותו היחיד. אבל מי שמחמיר בשיטתיות בכל דבר ודבר, כי מצא אחד הפוסקים שהחמיר בענין ההוא, ומחמיר האיש ההוא אע"פ שאינו מבין הענין, נוהג שלא כראוי. כי בהרבה מהכרעות השו"ע יש בכל זאת מי שמחמיר שלא כמוהו. וסוף הנהגה זו להביא לידי מחלת עצבים, וכן להביא לידי התפרצות במדות רעות של גאווה, כעס, איבה ושנאה נגד מי שאינו נוהג חומרא כמוהו.

חזרנו לעניננו. "הוי קל לראש ונוח לתשחורת" (אבות, ג) פירש הרמב"ם "היישוב וההנחה".

יום ח' תשרי - אמת

סימן היכר על אדם שהוא בן לאומה הישראלית הוא במה שהוא דובר אמת (ר"ח ויטאל, שערי קדושה, ח"ב שער ה). "שארית ישראל לא יעשו עוולה, ולא ידברו כזב, ולא ימצא בפיהם לשון תרמית" (צפניה ג, יג). יש בפסוק הזה ג' חלקים. [א] לא יעשו בפועל עוולה [ב] לא ידברו דבר כזב. ההבדל בין "כזב" ל"שקר" הוא שהראשון חשב לקיים דברו ואח"כ הכזיב, כלומר נטש קיום דברו. הוא כמו "נחל אכזב" שבתחילה יש בו מים ואח"כ מכזב ומתייבש. [ג] גרוע יותר, שהוא מלכתחילה מרמה את השומע, ואומר דברים בתכנון כיצד להטעות אותו. ופסוק זה נאמר על דרך "לא זו אף זו".

חז"ל (פסחים צא ע"א) הביאו פסוק זה להוכיח מה ההבדל בין יהודי לגוי. שהיהודי מקיים ככל שיוצא מפיו, והגוי אינו כן, אלא "פצני והצילני ממים רבים, מיד בני נכר, אשר פיהם דיבר שוא, וימינם ימין שקר" (תהלים קמד, ז-ח). אין להם שום נאמנות במה שמוציאים מפיהם. ולכן הם גם פסולים לעדות.

בן תורה אמתי צריך להקפיד להוציא מפיו אך ורק דברים שהם אמתיים. הרי קבעו חז"ל "כל תלמיד חכם שאין תוכו כברו, אינו תלמיד חכם" (יומא עב ע"ב). מפנה מה? אלא התורה היא "אמת" (מלאכי ב, ו) וכל מלה שבה היא אמת מההתחלה עד הסוף, א' עד ת' [מלת "אמת"]. ואם אדם זה הגורס אותו, וגם מעיין בה, אינו נאמן בדיבורו אלא מעוות או מסלף או משנה, מה לו ולתורה? ודאי שגם בתורה הוא לא הבין לאשורה.

ספר "ארחות צדיקים" (שער השקר) מלמד כי יש סגולה לדובר אמת, שתפילתו עושה פירות והקב"ה מקיים מה שהוא מבקש. וכך משמע בכתובות (עז ע"ב) שהקב"ה קיים דברו של ר' יהושע בן לוי, כי מעולם לא נשאל על שבועתו לבטל דברו.

עוד יש סגולה לדוברי אמת, שהם מאריכים ימים. כך כתב ר' חיים ויטאל ("שערי קדושה") וכמו שכתוב "שפת אמת תיכון לעד" (משלי יב, יט) וענין "לעד" ענינו "זמן רב". וכך כמעט מפורש בסנהדרין (צז ע"א) במעשה של רב טביומי.

אדרבה, מי שהוא רגיל לשקר, איננו מקבל פני שכינה (סוטה מב ע"א) כלומר אמנם יזכה להיות בעולם הבא, אבל כאשר יש אחרים המתקרבים לקבל הארה מהשכינה, אצלו יש מסך מבדיל ויצטער מזה צער נורא. וזה פשוט כי אמרו "כל המחליף בדיבורו, כאילו עובד עבודה זרה" (סנהדרין צב ע"א). מה ענין "מחליף בדיבורו" ולא אמרו מלה פשוטה "האומר שקר"? אלא "מחליף בדיבורו" מתרץ דבריו שאמר לשני, "התכוונתי ככה" או "אפשר לפרש דברי ככה". והיא הטעאה וגניבת דעת, והאדם השני השומע לא העלה על דעתו שיש כוונה סמויה בדיבור ששמע. ולמה הושווה איש זה לעובד עבודה זרה? אלא "חותמו של הקב"ה אמת" (יומא סט ע"ב).

העולם ממשיך להתקיים מפני מדת האמת (אבות, סוף פרק א). ואם איזה בן תורה

לפעמים נכשל בשקר, הוא משתף פעולה בזה עם מחריבי העולם, לא עם בוני העולם. ואין ירושלים נבנית אלא ע"י דוברי אמת (זכריה ח, טו-יז) והדובר שקר הוא שנאוי אצל הקב"ה (שם). נקיים מדה יקרה זו ואז תיקרא ירושלים "עיר האמת" (זכריה ח, ג). גם לילדים קטנים אסור לנו לשקר להם (סוכה מו ע"ב) כמו להבטיח לתת להם איזו מתנה, ואח"כ לא לתת.

עלינו לחזור בתשובה שלימה על מדה זו, אם נכשלנו בה.

ערב יום הכיפורים - פרישות

כתב "חובות הלבבות" (שער חשבון הנפש, האופן חמש ועשרים, מהד' פלדהיים עמ' רסו) "חשבון האדם עם נפשו על מה ששקע בה מאהבת עולם הזה והעדיף את תאוותיו על אהבת עולם הבא וכו'. וכבר אמר אחד החכמים, כשם שאין המים והאש נקבצים בכלי אחד, כך לא יתקבצו בלב המאמין אהבת העולם הזה עם אהבת עולם הבא. ואמרו כי העולם הזה והבא כשתי [נשים] צרות; אם פייסת זו, הכעסת את השנייה" עכ"ל. וממשיך לבאר כי כל כמה שהאדם משקיע מחשבותיו וטרדותיו בסיפוק הנאות הגוף, מזונות ערבים, משקאות מתוקים וכו' כך הוא מזניח תועלת הנפש. [וחזר על זה במבוא לשער אחרון, אהבת השם].

אין בדברים הללו לשלול שהאדם יאכל וישתה כפי צרכיו, וילבש בגדים טובים ומועילים, וכל שאר עיסוקי עולם הזה הנצרכים. כך לשון רמב"ם (הל' דעות פ"ג ה"ב):

"צריך האדם שיכוון לבו וכל מעשיו כולם לידע את השם ברוך הוא בלבד, ויהיה שבתו וקומו ודיבורו הכל לעומת זה הדבר. כיצד? כשישא ויתן או יעשה מלאכה ליטול שכר, לא יהיה בלבו לקבוץ ממון בלבד אלא יעשה דברים האלו כדי שימצא דברים שהגוף צריך להם מאכילה ושתייה ושיבת בית ונשיאת אשה. וכן כשיאכל וישתה ויבעול לא ישים בלבו לעשות דברים האלו כדי ליהנות בלבד, עד שנמצא שאינו אוכל ושותה אלא המתוק לחיך ויבעול כדי ליהנות, אלא ישים על לבו שיאכל וישתה כדי להברות גופו ואיבריו בלבד. לפיכך לא יאכל כל שהחיך מתאוה ככלב וחמור אלא יאכל דברים המועילים לגוף, אם מרים אם מתוקים; ולא יאכל דברים הרעים לגוף אע"פ שהן מתוקים לחיך" וכו' וכו'.

בשולחן ערוך (או"ח סי' רל"א) הביא דברים הנ"ל והוסיף כך:

"כתיב: בכל דרכיך דעהו (משלי ג, ו) ואמרו חכמים (אבות, ב) 'וכל מעשיך יהיו לשם שמים', שאפילו דברים של רשות, כגון האכילה והשתיה וההליכה והישיבה והקימה והתשמיש והשיחה וכל צרכי גופך, יהיו כולם לעבודת בוראך, או לדבר הגורם עבודתו. שאפילו היה צמא ורעב, אם אכל ושתה להנאתו אינו משובח, אלא יתכוין שיאכל כפי חיותו, לעבוד את בוראו; וכן אפילו לישב בסוד ישרים, ולעמוד במקום צדיקים, ולילך בעצת תמימים, אם עשה להנאת עצמו ולהשלים חפצו ותאוותו, אינו משובח אלא אם כן עשה לשם שמים; וכן בשכיבה, אין צריך לומר שבזמן שיכול לעסוק בתורה ובמצות לא יתגרה בשינה לענג עצמו, אלא אפילו בזמן שהוא יגע וצריך לישן כדי לנוח מיגיעתו, אם עשה להנאת גופו אינו משובח, אלא יתכוין לתת שינה לעיניו ולגופו מנוחה לצורך הבריאות שלא תטרף דעתו בתורה מחמת מניעת השינה וכו' וכו'. וכן בשיחה, אפילו לספר בדברי חכמה צריך שתהיה כוננתו לעבודת הבורא או לדבר המביא

לעבודתו. כללו של דבר, חייב אדם לשום עיניו ולבו על דרכיו ולשקול כל מעשיו במאזני שכלו, וכשרואה דבר שיבא לידי עבודת הבורא יתברך יעשהו, ואם לאו לא יעשהו; ומי שנוהג כן, עובד את בוראו תמיד". [מעין הדברים הנ"ל כתב הרמב"ם, בשמונה פרקים לפני אבות, תחילת פרק חמישי].

בזה אנו מבינים מאמר חכמים (ע"ז כ ע"ב) שהפרישות מביאה לידי טהרת המחשבה. כדברי "מסילת ישרים" (פרק טז):

"הטהרה היא תיקון הלב והמחשבות. וזה הלשון מצאנוהו אצל דוד שאמר (תהלים נא, יב) 'לב טהור ברא לי אלהים'. וענינה שלא יניח האדם מקום ליצר [הרע] במעשיו, אלא יהיו כל מעשיו על צד החכמה והיראה ולא על צד החטא והתאוה. וזה אפילו במעשים הגופניים והחומריים, שאפילו אחרי התנהגו בפרישות, דהיינו שלא יקח מן העולם אלא ההכרחי, עדיין יצטרך לטהר לבבו ומחשבתו שגם באותו המעט אשר הוא לוקח לא יכוון אל ההנאה והתאוה כלל, אלא תהיה כונתו אל הטוב היוצא מן המעשה ההוא על צד החכמה והעבודה".

אמנם ביום הכיפורים אנו פורשים מחמשת התאוות (אכילה, שתיה, רחיצה וכו') באופן קיצוני, אבל רמז יש בזה לחנך אותנו לשאר ימי השנה שלא נהיה משועבדים להנאות הגוף. צריך יהודי העובד את הקב"ה לדעת מה הוא עיקר, ולדעת מה הוא טפל. עולם הזה הוא פרודור לבד, ועולם הבא הוא טרקלין. אנו כאן עוברי ארח. דוד המלך אמר "גר אנכי בארץ" (תהלים קיט, יט) כלומר אין כאן מקומנו הקבוע.

לכן אין לאדם לשקוע בתאוות המאכלות, ובשאיפה לבגדי חמד או לדירות פאר.

יום הכפורים - אהבה להקב"ה ודבקות בו

ביום קדוש זה מכיר האדם כי הקב"ה הוא המציאות המוחלטת, ואפס זולתו. כדברי הרמב"ם (הל' יסודי התורה פ"א הלכות ב-ד): "ואם יעלה על הדעת שהוא אינו מצוי, אין דבר אחר יכול להמצאות. ואם יעלה על הדעת שאין כל הנמצאים מלבדו מצויים, הוא לבדו יהיה מצוי ולא יבטל הוא לביטולם; שכל הנמצאים צריכים לו והוא ברוך הוא אינו צריך להם, ולא לאחד מהם. לפיכך אין אמיתתו כאמיתת אחד מהם. הוא שהנביא אומר 'וה' אלהים אמת' (ירמיה י, י) הוא לבדו האמת, ואין לאחר אמת כאמיתתו. והוא שהתורה אומרת 'אין עוד מלבדו' (דברים ד, לה) כלומר אין שם מצוי אמת מלבדו כמותו".

ממילא אדם המכיר נכונות הדבר הנ"ל נמשך באהבה ללא-סייג לקראת הקב"ה, כי הוא לבדו ית"ש המציאות האמיתית. כך לשון מהר"ל (נתיבות עולם, נתיב אהבת השם, פרק א):

"כי האהבה שיש לאדם אל השם ית' במה שהאדם מצד עצמו אינו דבר, רק מן השם ית' בא האדם, ואליו האדם שב, כי הכל שב אליו ית'. ואין דבר זולתו רק השם ית' והוא אחד ואין זולתו".

אהבה היא הדבקות בין האוהב והנאהב, שהם מתקרבים זה לזה כי מרגישים אחדות גדולה ביניהם, אותם הרצונות, אותם הערכים, אותן הגישות. אבל בכל זאת, כל אחד מהם מרגיש את עצמאותו, את מציאותו הנפרדת. לא כן מי שאוהב את הקב"ה כי מרגיש ומבין את אפסיות האדם, ומציאותו הארעית והחולפת. כך ממשיך שם מהר"ל:

"אבל דבר זה שאמר [שמע ישראל ה' אלהינו] ה' אחד, שהוא ית' אחד ואין זולתו. ומצד שהוא ית' אחד ואין זולתו הכל שב אליו, ובזה נשמתו הוא שב אל הש"י ומפקיד נשמתו ביד הש"י. ולפיכך רבי עקיבא היה מאריך ב'אחד' עד שיצאה נשמתו (ברכות סא ע"ב), כי מה שהוא ית' אחד הנשמה אליו ית' תשוב, וכאשר היה מאריך באחד עד שיצאה נשמתו היתה נשמתו שבה אל הש"י לגמרי במה שהוא אחד. ומזה הצד נמצא האהבה, ולפיכך אמר 'ה' אלהינו ה' אחד ואהבת את ה' אלהיך' (דברים ו, ד-ה) וגו', כי מצד שהוא ית' אחד אין לשום נמצא בעולם הנפרד מאתו, כי הכל תלויים ודבקים בו יתברך כי הוא ית' עיקר הכל, ומפני כך שייך אהבה אל השם ית'. ויותר שייך אהבה אל השם ית' ממה ששייך אהבה בשאר דברים, כי כל אהבה שיש בין האוהבים אף שהם דבקים זה בזה, מכל מקום יש לכל אחד ואחד מציאות בעצמו. אבל האהבה אל הש"י במה שהאדם שב רוחו ונפשו אליו לגמרי עד שאין לאדם מציאות בעצמו וכזה הוא מתדבק לגמרי בו וכדכתיב (דברים יא, כב) 'לאהבה את ה' אלהיכם ללכת בכל דרכיו ולדבקה בו', ובזה שייך אהבה גמורה".

ביום קדוש זה, יום הכפורים, חשים אנו בכל אברינו כיצד נכסי עולם הזה הם

טפלים, הם כשלעצמם בלתי חשובים. כל הנברא נמצא אך ורק כדי לשרת את הקב"ה, כדי לקיים בהם מצוות. כל היצור, כל הברואים, כל החיות, והרמשים, הדגים והעופות, נבראו כדי שע"י ההתבוננות בהם נגיע להכרת הקב"ה (כדברי חובות הלכות, שער הבחינה, תחילת פרק ג). ביום נשגב זה חייבים אנו להתרומם מן ההעלמה שהיינו בה כל השנה שעברה. היו רגעים ששכחנו את ה'. לא קיימנו "שויתי ה' לנגדי תמיד" (תהלים טז, ח). מקווים אנו שבשנה הבאה לקראתנו נהיה יותר חכמים, יותר מכירים את האמת.

כאשר יודעים אנו כי כל מחזות עולם הזה הם שוא ותפל, כך נכיר ביותר את המטרה העיקרית, לעשות רצון קוננו ובוראנו. כי מה היא הדבקות? השיא הגדול של דבקות מתואר לנו על ידי רמב"ן על הפסוק הנ"ל (דברים יא, כב) "לאהבה את ה' אלהיכם ללכת בכל דרכיו ולדבקה בו". וכך כותב רמב"ן:

"ויתכן שתכלול הדביקה לומר שתהיה זוכר השם ואהבתו תמיד, לא תפרד מחשבתך ממנו בלכתך בדרך ובשכבך ובקומך; עד שיהיו (דבריו) [דבוריו] עם בני אדם בפיו ובלשונו, ולבו איננו עמהם, אבל הוא לפני ה'". ודאי כי זו היא מעלה גדולה מאד, שאין האדם מסיח דעתו לרגע מהנוכחות האלוהית, וכתב על כך רמב"ם (מורה נבוכים, ח"ג הערה בסוף פרק נא, עמ' תח-ט) דברים נפלאים. אבל כל אחד ואחד מאתנו יכול לקיים מעלה זו, במדה מסויימת. להיות אוהב את ה' כל רגע, ולהיות דבק בו במחשבותינו כמה שאפשר, ע"י שנכוון כל מעשינו שיהיו לשם שמים.

אמרו בעלי הרמז כי עיקר כל התורה היא "אהבה" להקב"ה, שהרי מלה זו בגימטריא חשבון י"ג, וכן המלה הראשונה בתורה "בראשית" היא במספר קטן י"ג כמו "אהבה". והיא ראשית טובה לשנה הבאה כעת לקראתנו, בעזרת השם.

ארבעים ושמזנה מדזת שהתזרה נקנית בהן

(אבות פרק ששי)

עם ביאור קצר
ערזכות ללימוד יום-יום
משך ימי ספירת העומר

הביאור מלוקט בעזרת החונן לאדם דעת

ע"י

משה צוריאל

בני ברק שנת תשע"ב

לוח תוכן

95	מבוא
97	[א] בתלמוד
99	[ב] בשמיעת האוזן
101	[ג] בעריכת שפתיים
103	[ד] בכינת הלב
105	[ה-ו] באימה וביראה
108	[ז] בענוה
110	[ח] בשמחה
112	[ט] בטהרה
114	[י] בשימוש חכמים
115	[יא] בדקדוק חברים
117	[יב] ובפולחן התלמידים
118	[יג] ביישוב
120	[יד] במקרא
121	[טו] במשנה
122	[טז] במיעוט שינה
124	[יז] במיעוט שיחה
125	[יח] במיעוט תענוג
127	[יט] במיעוט שחוק
128	[כ] במיעוט דרך ארץ
130	[כא] בארץ אפיים
131	[כב] בלב טוב
132	[כג] באמונת חכמים
134	[כד] בקבלת היסורין
136	[כה] המכיר את מקומו
137	[כו] והשמח בחלקו
138	[כז] העושה סייג לדבריו
139	[כח] ואינו מחזיק טובה לעצמו
140	[כט] אהוב
141	[ל] אוהב את המקום
143	[לא] אוהב את הבריות
	[יש מי שאינו גורס: אוהב את הצדקות]
144	[לב] אוהב את התוכחות
144	[לג] אוהב את המישרים
145	[לד] מתרחק מן הכבוד
146	[לה] ולא מגיס לבו בתלמודו

146	[לו] ואינו שמח בהוראה
147	[לז] נושא בעול עם חברו
148	[לח] מכריעו לכף זכות
148	[לט] ומעמידו על האמת
149	[מ] מעמידו על השלום
149	[מא] מתיישב לכו בתלמודו
149	[מב] שואל ומשיב
150	[מג] שומע ומוסיף
151	[מד] הלומד על מנת ללמד
151	[מה] הלומד על מנת לעשות
152	[מו] המחכים את רבו
152	[מז] והמכוון את שמועתו
154	[מח] והאומר דבר בשם אומרו
157	מפתחות

אבות

דברי מבוא:

לשון הברייתא היא: "גדולה תורה יותר מן הכהונה ומן המלכות, שהמלכות נקנית בשלושים מעלות והכהונה בעשרים וארבעה. והתורה ניקנית בארבעים ושמונה דברים: [א] בתלמוד [ב] בשמיעת האוזן [ג] בעריכת שפתיים [ד] בכינת הלב [ה] באימה [ו] ביראה [ז] בענוה [ח] בשמחה [ט] בטהרה [י] בשימוש חכמים [יא] בדקדוק חברים [יב] ובפלפול התלמידים [יג] ביישוב [יד] במקרא [טו] במשנה [טז] במיעוט שינה [יז] במיעוט שיחה [יח] במיעוט תענוג [יט] במיעוט שחוק [כ] במיעוט דרך ארץ [כא] בארך אפיים [כב] בלב טוב [כג] באמונת חכמים [כד] בקבלת היסורין [כה] המכיר את מקומו [כו] והשמח בחלקו [כז] העושה סייג לדבריו [כח] ואינו מחזיק טובה לעצמו [כט] אהוב [ל] אוהב את המקום [לא] אוהב את הבריות. [יש מי שאינו גורס: אוהב את הצדקות]. [לב] אוהב את התוכחות [לג] אוהב את המישרים [לד] מתרחק מן הכבוד [לה] ולא מגיס לבו בתלמודו [לו] ואינו שמח בהוראה [לז] נושא בעול עם חברו [לה] מכריעו לכף זכות [לט] ומעמידו על האמת [מ] מעמידו על השלום [מא] מתיישב לבו בתלמודו [מב] שואל ומשיב [מג] שומע ומוסיף [מד] הלומד על מנת ללמד [מה] הלומד על מנת לעשות [מו] המחכים את רבו [מז] והמכוון את שמועתו [מח] והאומר דבר בשם אומריו".

טעם חלוקה זו, ומה הוא סדר הדברים, ביאר מהר"י אברבנאל בפירושו לאבות "נחלת אבות", עיי"ש. ויש חילוקי גירסאות כי שלשה מקורות יש בידינו [א] מסכת כלה רבתי, פרק שמיני [ב] מדרש תנא דבי אליהו זוטא, פרק י"ז [ג] מחזור ויטרי (תלמיד רש"י). ויש בזה מה שאין בזה. גם בין המפרשים האחרונים (גר"א, מהר"י עמדין ועוד) יש חילוקי דיעות בפרטיהם. ואנו העתקנו כאן כגירסת "תפארת ישראל", פרט לאחד. ויש לדעת כי הפירוש המיוחס לרש"י על אבות ייחסו לו בטעות, כי הוא של אחר.

לשון חז"ל "מעלות" בא לומר כי הן מדריגות שעולים על ידיהן לתורה. כלומר הן מבוא וסיבה להשיג את התורה. ולכן חז"ל גם אמרו בתחילת פירוט החשבון את תאר הפעל "שהתורה נקנית במ"ח דברים". פשט הדבר הוא שאם יחסרו לאדם כמה מהמדות ההן, או תחסר לו אפילו מדה אחת בלבד, בה-במדה תחסר לו בקנין התורה. לדוגמא: בין מקצת רבנים בזמנינו הפוסקים את ההלכות אנו רואים כמה חילוקי דיעות מה היא מסקנת ההלכה. והדבר מצריך עיון, כיצד יש כל כך הרבה חילוקי דעות ביניהם ולא הגיעו לאותה מסקנא אחת ויחידה, האמת הצרופה? סיבות רבות יש לדבר. האחת, מחמת צרות הגלות, אין יישוב הדעת. וכמ"ש חז"ל "כיון שגלו ישראל אין לך ביטול תורה יותר מזה" (חגיגה ה ע"ב). ויש גם סיבה "שלא שימשו כל צורכן, רבו המחלוקת בישראל ונעשית תורה כשתי תורות" (סוטה מז ע"ב). או מפני מה שאמרו שם לפני זה

"משרבו זחוחי הלב, רבו מחלוקת בישראל" ומפרש רש"י: "שאינן מטין את אוזנם לשמוע יפה מפי רבם, וסומכים על בינתם לדקדק בשמועתם" עכ"ל. ויש סיבה ע"פ מהר"ל ("נצח ישראל", פרק כ"ה) שה' מביא לחילוקי דעות כדי שלא תבוא הגאולה בטרם מועד. אבל יש גם סיבה נוספת, שהאדם עצמו אשם בכך (וכמוכן הוא גם צפוי לעונש מן שמים על כך). והוא שלא טרח לתקן את מדותיו, ולכן יצאה לו הבנה מעוותת בלימודו, ומפני זה הוא פוסק שלא כאשרורה של תורה. ועל כן (ולמען מטרה חינוכית זו) באה ברייתא זו שאנו עומדים ללמוד כאן.

אמנם אין המדות הללו בבחינת "מצוה דאורייתא", אבל הן דרגא של כללים הקודמים לקיום המצוות, וכלשון הגר"א "שלא נכתבו המדות טובות בתורה כי הם כוללין כל התורה" (ביאור על אסתר י, ג. ומקורו ב"שערי קדושה" לרבי חיים ויטאל, ח"א תחילת שער ב). ובאמת חובה גמורה על האדם לקיים המדות הללו, מדין "ולדבקה בו" (דברים יא, כב) כמבואר ברמב"ם (הל' דעות, פ"א). ומה שאמרו חז"ל סגנון לשון של "מאן דבעי למהוי חסידא לקיים מילי דאבות" (בבא קמא ל ע"א) אין משמעות "מאן דבעי" שזה רשות כי ודאי זה חובה. אלא מי שרוצה לזכות לכתר שם זה של "חסיד" ישמור על מילי דאבות. אבל גם בלי שיצליח לקיים את כולם, בכל זאת חובה מוטלת על האדם להשתדל לקיימם.

ישנם ב"ה כמה עשרות ספרים שפירשו למסכת אבות, ואין כוונתנו לתת סקירה מדבריהם. אדרבה, תכניתנו בעז"ה לצמצם בהבאת פירוש לכל מדה ומדה כדי שיהיו הדברים צלולים וברורים. כן אין בדעתנו להאריך בכל מדה, כדי לקיים "תפסת מרובה לא תפסת, תפסת מועט תפסת" (ראש השנה ד ע"ב). עיקר עיוננו הוא ע"פ "נחלת אבות" (הרב יצחק אברבנאל), "מדרש שמואל" (הרב שמואל אוזיידא, מתלמידי האריז"ל), "דרך חיים" (פירושי מהר"ל), "לחם שמים" (הרב יעקב עמדין), הגר"א, ביאור הרב שמשון רפאל הירש (נכלל בסידור תפילות שלו, וגם במהדורה נפרדת בשם "עטרת צבי", מהד' נצח, בני ברק), "בית אבות" (להרב שלמה זלמן, נכדו של ר' אברהם, אחיו של הגר"א), "תפארת ישראל" למשניות (הרב ישראל ליפשיץ), "וענף עץ אבות" של הרב חנוך זונדל מוילנא (מחבר "עץ יוסף" על המדרשים). ופה ושם הוספנו קצת מעצמנו.

תלמידו המובהק של ר' ישראל סלנטר, ר' שמחה זיסל (קלס), כתב בספרו "חכמה ומוסר" (ח"א מאמר רלו, עמ' תכז): "מ"ח דברים שהתורה נקנית בהם, לדעתי כי זה ענין הספירה מ"ט יום קודם מתן תורה, כי הם הקדמות לקניית התורה בטבע [האדם] ויהיה הוא ותורתו אחד. וכו' וכל יום מ"ח [הימים] היו עוסקים בשער אחד ליום. וביום המ"ט היו מחברים כל המ"ח מדות לאחת, פירושו היו מתכוננים להפשיט מכולם צורה אחת אשר ע"י זאת דוקא יחד, אז יהיה נקל להם לבוא בחדרי התורה פנימה" עכ"ל. וזה הוזכר בקצרה גם ע"י הרה"צ ר' אליהו לופיאן משיבת כפר חסידים (בספרו "לב אליהו",

על פרשת יתרו, מאמר "ידיעת התורה וקנינה", דף קטז). ובכך קיימו הדרכה של "דרך ארץ קדמה לתורה" (מדרש ויקרא רבה ט, ג).

עוד לפנייהם כתב מהר"ל (דרשה על התורה, עמ' כב-כג) בענין ימי ספירת העומר "ובמה שאין מתחילין מספר הזה גם כן עד יום היתר החדש [ע"י הקרבת מנחת עומר, ביום ב' של פסח] לא קודם לו כלל, יובן ש'אם אין קמח אין תורה'. ובאולי ראוי לומר בגבול הספירה במספר הזה דוקא. מפני כי הדבר הראשון וקודם-כל הצריך אל התורה בעצם וראשונה הוא החדש [מנחת עומר] שהוא הפרנסה, ואחרי כן ידועים לנו מ"ח דברים שהתורה נקנית בהם ממאמרם ז"ל באבות [רק ששי]. לכן הוגבלה הספירה במ"ט יום שיספרו ביום הראשון הוא יום החדש בעצמו נגד היתר החדש והפרנסה שהוא דבר ראשון הכרחי ועצמי לתורה קודם-כל; נוסף עליו יספרו אחריו מ"ח יום נגד מ"ח דברים להכין את עצמם בכל הדברים שהתורה נקנית בהם ואזי יקבלוה ביום מתן תורה. וכל זה הוראה ש'אם אין קמח אין תורה', וכן 'אם אין תורה אין קמח'. הא אם יש תורה יש קמח" עכ"ל. הרי משמעות דבריו שבכל יום יעיינו בקניית מדה אחת.

אבל האמת היא שצריכים ללמוד ברייתא זו כל השנה כולה. זאת כדברי "מסילת ישרים" בהקדמה לספרו, שככל שהדברים פשוטים וידועים בכל זאת השיכחה מצויה והסחת הדעת, והאדם שוכח את חובתו. וצריכים ללמוד ברייתא זו כמעט בכל יום ויום. כי מפני ההזנחה, האדם ניזוק ומבין בתורה שלא כראוי, ולכן דרכיו עקלקלות. וכמובן המצוה היא לא ע"י "קריאה גולמית" אלא לימוד בעיון ובתשומת לב.

[א'] - בתלמוד

"דברי תורה צריך שיקבלם מרוב, ואי אפשר להוציאם משכלו כשאר חכמות" ("תפארת ישראל"). רשימת הברייתא מתחילה בקבלת "תורה שבעל פה", כלומר אותה מסורת מפוארת שיש לנו איש מפי איש עד למשה רבנו בסיני. וכבר טרח הרמב"ם (בהקדמתו למשנה תורה) לפרט לנו שלשלת מעתיקי השמועה, משך ארבעים דורות עד לרב אשי, העורך הראשי של התלמוד.

הדגשת הצורך לעיון בתלמוד ("תורה שבעל פה") היא מפני שיש שני סוגים של מכחישים. יש הנקראים "קראיים", ומאמינים במקור האלוהי רק של התורה הכתובה. לפי דעתם המשובשת, חז"ל פירשו כביכול לכל דבר בתורה רק לפי דעתם האישית ולפי הנראה להבנתם. וכבר המלבי"ם (בהקדמתו לביאורו לספר ויקרא) נלחם בהם, והוכיח לאורך כל פירושו לספר ויקרא כיצד כל דבריהם של חז"ל מעוגנים בתוך הלשון של תורה שבכתב, ודבריהם הם המסורה שנמסרה בידי חז"ל דור אחר דור. מהר"ל אף מלמד כי גם האסמכתות שחז"ל "המציאו" כביכול למען סיוע הזכרון של התלמידים,

אף הם מסיני. וז"ל: "ורבים טועים שסבורים לומר כי אין לאותה מצוה שום ענין אל התורה באמת, רק שהם עשו למצוה דבר-דרש מן התורה כאילו היה דבר זה מליצה בלבד. והאומרים כך טעו, לא הבינו דבריהם, כי ח"ו שיהיה דבר אחד מדבריהם נאמר להרחבת הלשון ויפוי המליצה, רק כל דבריהם אמת" ("באר הגולה", תחילת באר א. וע"ע דבריו בסוף באר שלישי).

ויש סוג אחר של מכחישים, שהם בדיעה ששכלו של האדם הוא הקובע הראשי בהבנת דברי תורה. הללו כאשר הם לומדים דף גמרא, מעדיפים ללמוד את לשון חז"ל ללא צירוף פירוש רש"י או אחד מהמפרשים, ולבנות בכך הבנתם בסוגיא. וגם כאשר אח"כ לומדים רש"י או שאר מהמפרשים, נותנים זכות בכורה למה שהבינו בשכלם הם. מדה ראשונה של ברייתא שאנו דנים בה כאן ["בתלמוד" מלמדת שאין לעשות כך. יש לו לאדם לכופף את עצמו, לשבת כתלמיד מול רבותינו חז"ל והראשונים. כל עשרות הספרים שנמסרו לנו מדור דור, הם ממשיכי "תורה שבעל פה", וכלשון הרמב"ם: "מעתיקי השמועה". ומפני חשיבות מושג חינוכי זה, הוקבעה מדה זו להיות הראשונה שברשימה.

ראוי להביא כאן דברי מחבר "בן איש חי" בפתיחתו לשו"ת רב פעלים (ח"א): "ועוד יש בבעלי [שאלות ותשובות שני סוגים. הא', הוא אם נשאל איזה שאלה בענין אחד, הוא זריז ונשכר לדפוק על דלתי הספרים של כל בעלי התשובות, ראשונים ואחרונים ואחרוני אחרונים, למקטן ועד גדול עד זמנו, ואפילו על ספרים אשר מחברם עודנו בחיים. וכוונתו לחפש חיפוש מחיפוש כדי לראות ולידע דעת כל חכם וחכם אשר דיבר בענין זה הנשאל בו. והנה דרך זה הוא מה טוב ומה נעים. חדא אם ימצא חכם מחבר שנכנס בענין זה, וגם הוא מסכים בענין כהסכמתו, נמצא הדין נפסק ע"פ דבריו [וגם] וע"פ דברי אותו חכם, ואין זה 'דן יחידי'. והשנית, הנה בודאי אי אפשר למדרש בלא חידוש, ולא יבצר מהיותו מוצא בספרי המחברים איזה סברא או חילוק או איזה ראייה והוכחה מדברי ראשון או מדברי הגמרא אשר זה החכם שנשאלה ממנו אותה שאלה לא ידעה ולא הכירה וכו' וכו'. ויש [מחברים אחרים] שאין דרכם לתור ולדרוש בספרי האחרונים בכל ענין אשר יבוא לפניהם, אלא פונים דוקא אל דברי הפוסקים הראשונים [בלבד] וכו' וכו'. והנה בודאי הגמור לאו ברמות רוחא נהיגי בהכי, עם כל זה אני אומר אחר אלף סליחות מכבוד תורתם, לא טוב זה הדבר אשר עשו, כי זה כלל גדול בתורה, אין התורה נקנית אלא בחבורה וכו'. ולמה לא יבקש לדעת מה כתב זה המחבר באותו ענין של השאלה, הן מסברת עצמו, הן ממה שאסף וקיבץ לו מן הראשונים והאחרונים באותו ענין? ושמא ואולי עלתה מצודתו של המחבר הזה דבר חדש וסברא חדשה אשר נעלמה מאותו הרב המובהק? [עיי"ש שמאריך]. עכ"ל. ונ"ל שכל מה שכבר נכתב בתושבע"פ בדורות שלפנינו נכלל ב"תלמוד". ואי אפשר לעלות להשגת התורה בלי לשמוע מה אמרו קדמונינו בזה.

מצאנו דבר נפלא. ידוע כי רמי בר חמא היה פלפולן ומחודד מאד. בכל זאת תלמידו רב יהודה נטש אותו והלך ללמוד לפני רב ששת (זבחים צו ע"ב). רמי בר חמא שהרגיש שכעת תחסר לו בתורתו מפני שלא יהיה רב יהודה מקשה לו שאלותיו, נפגע והוכיח את רב יהודה על עזיבתו. נימק רב יהודה כי אימתי שרמי בר חמא אמר סברא יפה, לפעמים זה הוכחש מפני איזו משנה. אבל אצל רב ששת שכל תורתו על פי בקיאות בתורתם של הראשונים (ובלי סברות עצמיות שהוא עצמו חידש בנפרד מתורת הראשונים), אפילו אם מצא לדבר סתירה, סוף כל סוף יש אילן גדול במה להיתלות ולסמוך. כלומר רכישת "תלמוד" של קדמונינו עדיפה מכל סברות יפות שדורות אחרונים יחדשו (אע"פ שגם הן תורה).

[ב] בשמיעת האוזן

ישנם אנשים בדורנו הנמנעים מללכת לשמוע תורה מפני האדם החי, אלא מסתפקים בקריאה של ספרי הדורות. ואמנם נכון שספרי הדורות הם פרי הגותם של ענקים ועצומים, אבל חסר לו לאותו התלמיד קיום המדה של "בשמיעת האוזן". וכבר כתב על כך אדמו"ר ר' נחמן מברסלב ("לקוטי עצות", ערך ברית, פסקא יז; וערך צדיק, פסקא לא).

והדברים באו בשינוי הדגשה ע"י "פלא יועץ" (ערך: שמיעה): "אמרו רז"ל על פי "שמעו ותחי נפשכם" (ישעיה נה, ג) וכו' שהשומע בחיבה דברי החכם היושב ודורש והעונה אמן יהא שמיה רבא שאומרים על דברי הגדה, קורעין לו גזר דין של שבעים שנה, ומוחלין לו על כל עונותיו (מדרש משלי, פרק יג). והטעם שחשובה כל כך השמיעה הוא על דרך אומרם "גדול תלמוד שמביא לידי מעשה" (קידושין מא ע"ב) כך השמיעה מביאה לידי מעשה יותר מן הלימוד [בספר]. שיותר פועלת השמיעה ממני שיש לו לשון לימודים, שדורש בצחות לשון רחב רחב, יותר מאם ילמוד בעצמו ספרי מוסר. וסימן לדבר "שמע בני מוסר אביך" (משלי א, ח) עכ"ל.

והיבט נוסף כתב הסמ"ע (ספר מאירת עינים, פירוש לשו"ע חו"מ, בתחילת הקדמתו) וז"ל: "ונצטוה משה מסיני ללמד כל אלו לישראל על פה ולא בכתב, כמו שדרשו רז"ל בפרק הנזקין (גיטין ס ע"ב) אמר ר' יוחנן לא כרת הקב"ה ברית עם ישראל אלא בשביל דברים שבעל פה, שנאמר 'כי על פי הדברים האלה כרתי אתך ברית ואת ישראל' (שמות לד, כז) עכ"ל. [ומפרש שם רש"י: "מכאן אתה למד שהתלמוד לא ניתן ליכתב אלא מפני שהתורה משתכחת עכ"ל]. רק יחידים היו כותבין לנפשם ראשי פרקים, והיו קוראין אותו 'מגילת סתרים' [ומביא מה שפירשו הקדמונים בזה] ואני אומר שגם מהאי טעמא לא רצה הש"י שיכתבו תורה שבעל פה מפני שהדבר שנכתב לפנינו ישתנו בו הפירושים שעליו, כמו שהוא בשמעתין פרק לולב הגזול שאנו עוסקים בו היום, דאיתא שם בגמרא שיוליך ויביא הלולב ויעלה

ויוריד אותו. ותני עלה בירושלמי שיעשה ג' נענועים על כל דבר ודבר, והביאו הרי"ף והרא"ש. ויש בזה כמה שיטות ופירושים, לא ראי זה כראי זה, שיטת הרי"ף גיאות וסיעתו, ושיטת הרי"ף. ובשיטת הרי"ף יש בו ג' פירושים, הא' פירוש הרא"ש והב' פירוש הרמב"ם והר"ן. והג' פירוש הרמב"ן. ובדבריהם חולקים הגאונים ר"א מפראג ומור"ם [הרמ"א] מורש"ל [מהרש"ל] ז"ל. וגם דבריהם סתומין בכוונתן ע"פ הסוגיא דגמרא, והבאתי דבריהן ב"דרישה" [על הטור] בהלכות לולב סימן תרנ"א וכו'. ואם זה הוא בהלכה זו הקלה, קל וחמר בשיטות וסוגיות וענינים החמורים. ואילו לא נכתבה אלא נמסרה ההלכה עם פירושה מחכם לחכם פה אל פה, לא היה בו מחלוקת ולא היינו צריכים לכלות ימינו במבוכה ופירוש ההלכה. והיינו עוסקין באותן שעות [שהרווחנו ע"י מיעוט התסבוכת בדברי מפרשים שונים] בלימוד אחר" עכ"ל לענייננו.

ובעצם, הרמב"ם הקדים אותו בפירוש זה. כך לשונו: "וכבר ידעת כי אפילו תורה שבע"פ המקובלת לא היתה כתובה לפנינו, כפי הציווי המפורסם באומה 'דברים שאמרתי לך על פה, אי אתה רשאי לאומרם בכתב' (גיטין ס ע"ב). והרי זו תכלית החכמה בתורה [כלומר: זו היא חכמה מאד מאד]. לפי שהוא הרחקה ממה שאירע בה בסופו של דבר, כלומר ריבוי הסברות והסתעפות השיטות, ומשפטים בלתי ברורים, שיארעו בהסברת [דברי] המחבר, ושכחה שתארע לו. ויתחדשו מחלוקות בין בני אדם ונעשים כיתות ונבוכים במעשה" (מורה נבוכים, ח"א פרק ע"א). וכן כתב "ילקוט מעם לועז" (פרשת תשא, דף תתשצ"ג, עיי"ש).

זאת אומרת, מה שנהוג בזמננו שכל מחדש חידושים מעלה דבריו על הכתב (ויש מהם המדפיסים לדבריהם) כל זה הוא רק בדיעבד. כי אילו היינו קולטים דברי תורה יפה, והיינו יושבים אצל הרב שלנו שנים מספר כדי לברר אצלו כל השמועות של לימודי התורה, לא היינו נזקקים לחפש בספרים הכתובים מה אמרו מחברים שונים בענין זה. [ב] וגם ע"פ חזרות רבות על מה ששמענו, לא היינו שוכחים. לעומת זאת כאשר יש ספרים רבים על אותו הנושא, ומחולקים בדיעותיהם, קשה ביותר לחזור ולשנות ולזכור בעל פה כל מה שלמדנו. ועוד [ג] כעת מחמת שעת הדחק (כדי שלא תשתכח תורה מישראל) בחרו חז"ל ברעה המועטת כדי להנצל מהרעה הגדולה, בכל זאת לא נמלטנו מהנזק הגדול שיש בלימוד מפי הכתב, והוא שהדברים יצאו לא ברורים. והוא שכאשר האדם שומע הדיבור החי מפי רבו, הוא שם לב להדגשות, איזה חלק של המאמר הנאמר הוא עיקר ובו מלוא כובד הענין, ואיזה הוא תוספת המתלווה ואינו עיקר. אבל כאשר הדבר בכתב, קשה להבחין. ולפעמים האדם מבין מתוך קריצת העיניים של הרב, מתוך מבע פניו (וכמ"ש מהרש"א על עירובין יג ע"ב אודות רבי שלמד אצל רבי מאיר). וחז"ל הזהירו על זה "ועלו קמי רבייכו, וכי יתביתו קמיה חזו לפומיה" (הוריות יב ע"א). ומפני סיבה זו אמרו לא לסמוך על רב ששת, שמפני שהיה עיור, לא ראה העוויות של פני רבו (ירושלמי, שקלים, סוף פרק ב).

ויש עוד ענין בזה. [ד] הלומד אצל הרב החי, יכול לשאול ממנו כל פסקא שלא הובן לו כל צורכו. וישאל שוב ושוב עד שיתברר לו (וגם הרב הרואה תלמידו לפניו, מכוון את אימרותיו כדי שיהיו מובנים לפי רמת הידיעות של התלמיד ההוא). מה שאין כן, הלומד מתוך הספר לא יכול לשאול מפי המחבר שיגיד במלים אחרות מה שכתב, שמא יבין אז יותר טוב. וגם הרב הכותב לפני ציבור עלום, ואיננו יודע מה רמתם התורנית, לא יכול לכוון דבריו לפי תפישתו של אותו הלומד בספרו.

רבנו חתם סופר (שו"ת על או"ח, סי' ר"ח) מעיר שהכותב ספר לא מפני הצורך ללמד תורה לעם ישראל, אלא מתכוון כמקור לריווח כספים, או מתכוון כדי להגדיל שמו ולהתפאר, עובר על איסור דאורייתא הנ"ל של "דברים שבע"פ אי אתה רשאי לאומרן בכתב". כי רק מפני הדחק התירו, כדי שהתורה לא תשתכח (לפי שפלות רמתנו התורנית, שאין אנו חוזרים מספיק על לימודינו. וגם עצם הכתיבה גורמת לנו לחזור עוד פחות, ולסמוך על הספרים הכתובים). אבל אם אין זאת כוונתו, עווננו גדול. וכבר האריך מהר"ל ("תפארת ישראל", פרק סח) בצורך לא לסמוך על הספרים הכתובים, אלא ללמוד בעל פה. ולכן הדגישו כאן חז"ל מעלה זו של "בשמיעת האוזן" כמבוא להשגת התורה.

[ג] בעריכת שפתיים

ביאר מהר"ל: "שאם מוציא בשפה ערוכה ביותר, מועיל להבנת הדבר היטב. ולא כאשר לומד בלב. וכל שכן שלא במהרה הוא משתכח" (עירובין נד ע"א, ומובא ברמב"ם, הל' ת"ת פ"ג הי"ב) עכ"ל. וכבר העיד רמ"מ שולזינגר שכאשר למד אצל הגאון הרב מבריסק (ירושלים) בא פעם לביתו לברר סוגיא מסויימת. מבעד לדלת חדרו שמע אותו מסביר בקול רם איזה סוגיא בגמרא. קורא את דברי רש"י ושואל "ומה רצונו במלה זו?" וכן קורא את דברי התוספות ושואל בקול רם "ומפני מה התוספות סגנונו דבריהם ככה ולא ככה?". ותמה רמ"מ שולזינגר הנ"ל שלא שמע כלל תשובתו של האדם שנמצא עם הרב בחדר. וגם חיכה זמן רב, עד שיצא האדם השני מהחדר, ותוחלתו נכזבה. כאשר בסוף אזור עוז ודפק בדלת כדי לבקש רשות לשאול, תמה לראות שהרב ישב לבד ובודד בחדר. אז הבין שגם כאשר הרב מבריסק לומד גלמוד, הוא מברר כל מלה ומלה בגמרא, כאילו מדבר למישהו אחר, וברמה פשטנית ביותר. ולא ממהר או מדלג כאילו הדברים ברורים ויודעים. ואמר לו הרב שבכל פעם ופעם שהוא לומד, זה לו כאילו פעם הראשונה, ואינו מיקל על עצמו לטעון "הרי הכל כבר ברור מאליו".

בספר "מדרש שמואל" על אבות, פירוש ר' שמואל אוזידא (תלמיד האריז"ל) כתב כאן: "ואמר בעריכת שפתיים ולא אמר 'בהוצאת שפתיים' כלישנא דקרא ("כי חיים הם למוצאיהם") לרמוז כי לא די במה שיוציאם בפיו פעם או שתיים, רק צריך שיחזור אותו

פעמים רבות עד שתהיה ערוכה בפיו ובשפתיו. וכן מצינו במסכת כתובות בפרק נערה (ג.) דקאמר 'תנא מיניה ארבעין זימנין ודמי ליה כמאן דמנחא ליה בכיסתיה'. גם ירמוז שכאשר יחזור הדברים בעל פה, לא יחזור אותם במהירות ובלבול, רק יערוך ויסדר כל חלוקה וחלוקה במקומה וסדרה, וכל דבר ודבר על אופניו, וזה לשון 'עריכה' כשולחן ערוך לפניו" עכ"ל. והוסיף "ענף עץ אבות" "לא די שיוציאם מפיו ב' או ג' פעמים, אלא פעמים רבות עד שיהיו ערוכים בפיו" [כלי היסוס או גמגום].

רש"ר הירש בכיאוורו לברייתא כתב כי אע"פ שהאדם מבין בשכלו את הדבר הנלמד, אם איננו יכול להגדיר אותו במלים שיוציא משפתיו, סימן היכר הוא שלא הבין הענין.

ויש בזה עוד טעם, מדוע חייבים ללמוד תורה לא בקריאה דוממת אלא בקול. לפי כמה פוסקים, האדם הקורא בדממה איננו מקיים מצוה דאורייתא של תלמוד תורה. כך פוסק הגאון רש"ז מחבר שו"ע הרב בעל התניא (הל' תלמוד תורה, סוף פרק ב.) וראייתו מהסוגיא בברכות (טו ע"ב) שם אמרו "מחלוקת בק"ש [אם קרא ולא השמיע לאוזניו, אם יצא ידי חובתו] דכתיב 'שמע ישראל'. אבל בשאר מצוות [כמו קריאת ההלל וברכת המזון וכו'] דברי הכל יצא. והכתיב 'הסכת ושמע ישראל' (דברים כז)? ההוא בדברי תורה כתיב" עכ"ל. הרי מכאן ברור שאת הציווי בתורה "ודברת במ" (דברים ו, ז) המוסב על מצות לימוד תורה, איננו מקיים בהרהור בעלמא. כמאמר חז"ל "הרהור לאו כדיבור דמי" (ברכות כ ע"ב).

יש להביא ראיה נוספת מהגמרא שעיקר המצוה היא בביטוי שפתיים, כי אמרו בברכות (יג ע"ב) שבפרשה שניה כתוב "ולמדתם אותם בניכם לדבר במ" (דברים יא, יט) ופירשו חז"ל "והכי קאמר רחמנא: אגמירו בנייכו תורה כי היכי דליגרסו בהו" עכ"ל. והרי ברור מזה שהאדם עצמו הוא ג"כ חייב "דליגרסו בהו" [והרי זה כמו איסור ערוות הבת, שלא כתוב מפורש בתורה, כי למדוהו מקל וחומר מאיסור בת הבת הכתוב מפורש]. והוכחה זאת מוסכמת גם על מאן דאמר שהפסוק "ודברת במ" שבפרשה ראשונה מוסב רק על "קריאת שמע" ולא על תלמוד תורה, כי אנו דנים כאן על "לדבר במ" שבפרשה שניה של ק"ש, שם לכולי עלמא מדובר על לימוד תורה.

ואמנם, ישנם בזמננו המבינים בדברי הגר"א שבלימוד בהגיון בלב בלבד האדם מקיים מצות תלמוד תורה כשם שמקיים בקריאתו בפיו. חשבו זאת כיון שהגר"א מחייב לברך ברכת התורה גם כאשר האדם מהרהר בלבו בלבד (וזה שלא כפסק השו"ע בסי' מ"ז, הפוטר מברכת התורה כשמהרהר בלבד).

אבל הללו לא ירדו לעומק דברי הגר"א. הגר"א ביסס חידושו על סמך הפסוק בספר יהושע (א, ה) "והגית בו יומם ולילה". אבל לא שייך לקיים מצוה דאורייתא ממה שנאמר בספר יהושע! (וכלשון חז"ל "דברי תורה מדברי קבלה לא ילפינן". בבא קמא ב ע"ב). והגר"א רק בא להחמיר, לחייב ברכת התורה גם על ההרהור, ולא בא הגר"א להקל שהאדם שהוא

יכול לקיים מצוה דאורייתא בדיבורו בפועל, כאילו מותר לו לרדת לדרגת מצוה שהיא רק מדרבנן, כי היא ע"י ההרהור בלבד.

וכבר בספר "אוצרות התורה" (פרשת ואתחנן) הארכנו להביא סימוכין לזירוז זה. ויש להוסיף על הנאמר שם דברי מדרש שמות רבה (פרשה מז פסקא ד) "כי על פי הדברים האלה, שתהא יגע בהם בפין" ועיי"ש פירוש רד"ל. ופירוש מהרז"ו הוסיף "ולא במחשבה בלבד". וע"ע מדרש דברים רבה (ח פסקא ד) שהנמנע מלבטא בשפתיו נקרא "עצל", והביא זה בספר "ארחות צדיקים", סוף שער העצלות.

[ד] בנינת הלב (ובספר "מדרש שמואל" הנ"ל גרס כאן "בכוונת הלב")

מפרש מהר"ל: "שיתן דעתו ולבו על הדבר שלומד, ויבין בלבו היטב" עכ"ל. כאשר אין האדם מרוכז בנושא הנלמד, אלא הוא מהרהר בדברים נוספים, איננו זוכה להבין לאשורו. אמרו חז"ל: "בשעה ששמעו ישראל 'אנכי ה' אלהיך' נתקע תלמוד תורה בליבם והיו למדים ולא היו משכחין" (מדרש שיר השירים רבה א, יד). ביאור הדבר, שכיון שהשכילו לדעת שאין בעולם שום מציאות חוץ מהקב"ה, ו"אין עוד מלבדו" היו כל רמ"ח אבריהם שקועים בלימוד תורתו. לא הסיחו דעתם לשום דבר אחר, וכך קלטו יפה. ונ"ל סמך לזה ע"י מאמר אחר של חז"ל: "כשנתן הקב"ה את התורה, ציפור לא צווח, עוף לא פרח, שור לא געה, אופנים לא עפו, שרפים לא אמרו קדוש. הים לא נודעזע, הבריות לא דברו. אלא העולם שתק ומחריש ויצא הקול 'אנכי ה' אלהיך'" (שמות רבה כט, ט).

ושמא לזה כיוונו חז"ל שבמתן תורה לא היו ביניהם "חלוקי לב" (שיר השירים רבה ד, טו). כלומר אילו היתה דעתם נתונה גם לענינים צדדיים, לא היו מבינים ללימודם.

והדרכה יפה זו למדנו מרבנו מחבר "חפץ חיים". כך כתב: "ושמעתי מעשה על גביר [עשיר] אחד ובעל עסק גדול שפירש עצמו לגמרי מהבלי העולם [כדי] לעסוק בתורת ה' יומם ולילה. וחיברו עליו אחיו ובית אביו ואנשי ביתו [אשתו] להחזירו לענינו הראשון, ולא הטה אוזן להם, ונתיאשו ממנו. ושאלוהו האנשים המכירים אותו מכבר לעסקן גדול, באיזה אופן פעל בעצמו שלא להטות אוזן לצעקת אנשי ביתו? ויען ויאמר אליהם: התבוננתי במה שאמרו חז"ל 'אין התורה מתקיימת אלא במי שממית עצמו עליה' (ברכות סג ע"ב) ופירושו כאילו כבר מת. והיינו שיתבונן בעצמו כאילו כבר גמר כל עסקיו שהיה בכחו [לעשות] וגם גמר בהם את ימי חייו. הביאוהו לדין לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה על כל הענינים שכילה בהם את זמנו להבל ולריק ויצא חייב בדין שלמעלה. והוא צועק: אוי לי, וי לי על רוע מעשי ועל רוע עניני. ואילו בתוך כך הרשוהו שירד תיכף לעוה"ז ויעשה תשובה, בודאי לא היה מתעצל אפילו רגע אחד

מזה כלל [ולא היה פונה] לידע מעסק ביתו עכ"ל שם ("שמירת הלשון", הגה"ה שבסוף פרק רביעי של "שער התורה"). [וחזר על רעיון זה ב"תורת הבית", בהערה שבסוף פרק י"ד ד"ה כתיב בתורה בפרשת ואתחנן "מרמו לאדם שיחשוב תמיד שאין לו אלא יום אחד לחיות, ובאופן זה בודאי יזרו עצמו לתקן כל מה דאפשר לתקן" עכ"ל].

סגולה שלא ישכח מה שלמד

אמרו חז"ל (ירושלמי ברכות פ"ה ה"א): "הסובר תלמודו, לא במהרה הוא משכח. מה טעם? פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך" (דברים ד, ט) עכ"ל. וכיון שיש עונש להשוכח תורתו (אבות, ג) ברור שלא מספיק לו לאדם ללמוד לפי מי פוסקים את ההלכה, או לגרוס את הגמרא כמו שהיא כתובה, אם לא יוסיף מאמץ להבין "מילתא בטעמא". [וזו היא הסיבה שספר "לבוש" על השו"ע כתב טעמים בספרו. וכן כתב הרמב"ם זירוז כזה בענין טעמי המצוות וז"ל: "אע"פ שכל חוקי התורה גזירות הם וכו' ראוי להתבונן בהם וכל מה שאתה יכול ליתן לו טעם, תן לו טעם!" (סוף הל' תמורה, פ"ד הי"ג)].

אנו מוצאים שכמה מבני תורה בזמנינו נוהגים בהיפך ממה שנהגו חז"ל. בזמנינו עסוקים רבים בבירור "כיצד פוסקים את ההלכה?" כלומר כשיש לפנים ש"ך וט"ז, הם חוקרים כפי מי הכריעו "הפוסקים" בדורות אחרונים יותר. אבל אינם שואלים ודורשים מפני מה אמר הש"ך מה שאמר, ומפני מה אמר הט"ז מה שאמר? והנה בגיטין (עב ע"ב) בקשו מאחד האמוראים לשאול את הרב כיצד ההלכה, ודחה ואמר "טעמא דר' יוסי לא ידענא, הלכה איבעי מיניה?" כלומר יותר עיקר הוא לדעת מילתא בטעמא [וזהו הקנין המוזכר בעניינו, "בינת הלב"]. ואמנם מי שהוא במדריגה פחותה, ודאי עדיף לשאול כיצד פסק ההלכה מאשר לגרוס הגמרא "זמר בעלמא" (שבת קו ע"ב). וכמובן, אין לת"ח בינוני רשות לשנות ממה שפסקו הפוסקים, אפילו אם אין טעמם נראה לו.

עונש של הבלתי מתבונן

ודבר נורא שמענו מהחיד"א: "לפחות בקריאת המשנה ישתדל להבין פירוש המלות, אף שלא יבין פירוש הענין באמת. שאם לא יבין אף התיבות, יש מי שכתב דאינו נחשב לימוד כלל" ("עבודת הקודש", מורה באצבע, ס"ק מג). וכנראה מקורו ב"מגן אברהם" (לשו"ע או"ח סוף סי' נ'). וכתב שו"ע הרב בעל תניא (הל' תלמוד תורה, פ"ב סעיפים יב-יג) שבלימוד תורה שבכתב "אם מוציא משפתיו, אף שאינו מבין אפילו פירוש המלות מפני שהוא עם הארץ, הרי זה מקיים מצוות 'ולמדתם'. במה דברים אמורים בתורה שבכתב,

אבל בתורה שבע"פ אם אינו מבין הפירוש, אינו נחשב לימוד כלל" עכ"ל. ונ"ל שזוהי הכוונה של דברי התנא "בבינת הלב".

ארבע הערות:

[א] ההסבר מדוע נחשב ללימוד בתורה שבכתב אע"פ שאיננו מבין, היא מפני שגם מי שמבין, איננו מבין באמת כל עומקם וסיבת כל חזרות הלשון, וחילופי המלים, הם נעלמו ממנו והכל סתרים ורזי תורה, אף שיש מצוה להשתדל להבין. אבל בתורה שבעל פה יש מהלך קרוב יותר להבנת האדם.

[ב] בעל התניא רק התיר חוסר הבנה למי שהוא עם הארץ, ובעל כורחו הוא אנוס. אבל מי שיכול להבין אלא מפני עצלותו, או מפני שהוא טרוד במחשבות אחרות לכן איננו מבין, עליו לא נאמר "היתר" זה.

[ג] הגר"ח סולובייצ'יק מבריסק חידש (בביאורו לרמב"ם, הל' תפילה פ"ד) "ואם אין לכו פנוי ואינו רואה את עצמו שעומד לפני ה' ומתפלל [למרות שאיננו מכוון פירוש המלים] הרי הוא בכלל מתעסק דאין לו דין מעשה" עכ"ל. והביא דבריו הגאון רש"ז אויערבך ("מנחת שלמה", ח"א תחילת סי' ב) גם לגבי ברכת המזון, שהאומר "ארץ, ברית ותורה, ומלכות בית דוד" והוא כל כך שקוע במחשבות אחרות או שהוא בוהה בהקיץ, ואין דעתו ער לכך שהוא עכשיו אומר ברכת המזון, ספק אם יצא ידי חובת ברכת המזון, כי הוא "מתעסק" בעלמא ואינו בסוג "מברך". כן נלע"ד שהקורא בתורה ושפתיו פועלות אוטומטית מתוך הרגל הקריאה, ואינו חושב כלל שהוא לומד תורת ה', ודאי איננו בגדר "תלמוד תורה" וספק אם יש לו מצוה, ושמא יש לו גם עבירה של "דבר ה' בזה". לכן יש לעשות כל מאמץ לקרוא למען "בינת הלב".

[ד] וכך משמע לשונו של רבנו בחיי ("כד הקמח", תורה, א, במהד' מוסד הרב קוק, עמ' תכח) "וכבר ידוע כי קריאת התורה מצוה גדולה היא אע"פ שלא יבין מה שקורא [לפי "מגן אברהם" מדובר כאן רק בתורה שבכתב] כי פעמים שיקרא אדם פרשה אחת מן התורה ולא יתבונן בעצמו מה שקרא כלל, מתוך שהוא מחשב בדברים אחרים. ולכך קריאת התורה כשיודע שהוא קורא מצוה גדולה ושכר גדול יש לו על כך" עכ"ל. ויש לשים לב שהוסיף את המלים "כשיודע שהוא קורא", כי מבלעדי ידיעה סתמית זו פשיטא שאין לו שכר כלל כי הוא "מתעסק" בעלמא.

[ה-ו] באימה וביראה

טעם מפני מה אסרו לבעל קרי לגרוס בתורה, כי כתוב "והודעתם לבניך ולבני בניך,

יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך בחורב" (דברים ד, ט-י) ואמרו חז"ל "מה להלן באימה וביראה וברתת ובזיע, אף כאן (בדורותינו) באימה וביראה וברתת ובזיע" (ברכות כב ע"א). וכן אמרו על פרישת משה רבינו ששה ימים, "כדי לאיים עליו כדי שתהא התורה ניתנת באימה ברתת ובזיע" (יומא ד ע"ב). "רתת" דומה ל"רטט", רעדה של האברים מפני התרגשות חזקה. כך לשונו של רמ"א: "ונהגו המדקדקים להתנועע בשעה שקורין בתורה, דוגמת התורה שניתנה ברתת" (שו"ע או"ח סי' מח סעיף א). "זיע" הוא הזיעה מתפרצת על עורו של האדם, מפני רוב ההתרגשות. וכך כותב רבי חיים ויטאל אודות מורו האריז"ל: "גם בענין עסק ההלכה בעיון עם החברים, ראיתי למורי זללה"ה מתגבר כארי בכח בעת שהיה עוסק בהלכה, עד שהיה נלאה ומזיע זיעה גדולה" ("שער המצוות", פרשת ואתחנן, דפו"י דף לג).

ומפרש רש"י מדוע אסרו לבעל קרי לעסוק בתורה, יותר משאר הטמאים? ועונה: "כל הטמאים מותרים בתורה, שאף הם יכולים להיות באימה וברתת. אבל בעל קרי אינו אלא מתוך קלות ראש וזחות הדעת" (ברכות כב ע"א ד"ה מכאן אמרו).

מהו ענין "אימה"? מפרש מהר"ל: "כי האימה כאשר יראה גדולתו של רבו, ומפני זה יש אימה עליו. והיראה כאשר מביט קטנותו ושפלותו והוא ירא" עכ"ל.

ואח"כ מוסיף פירוש הנראה יותר נכון: "ויותר יש לפרש באימה וביראה, שיהיה לו אימה ויראה מן הש"י, שיהיה מכיר ערך רוממות הש"י וגדולתו ית', ויכיר ג"כ שפלות ערכו [של האדם], וזהו באימה וביראה" עכ"ל. זאת אומרת, שני הפירושים נותנים אותו ערך ל"אימה" ואותו ערך ל"יראה", רק החילוק ביניהם הוא אם הכוונה אל רבו של האדם והוא בשר ודם, או אל הקב"ה נותן התורה.

באמת שני הפירושים הם אחד. כי "מורא רבך כמורא שמים" (אבות ד, יב). כי מה שהאדם מכבד לאדם שהוא רבו, איננו כבוד של גוף האדם ההוא, אלא מפני שהוא המוסר לו את תורתו של הקב"ה, הוא כלי המוביל חכמה אלוקית. וזה נרמז במאמר חז"ל "את ה' אלהיך תירא", לרבות תלמידי חכמים" (פסחים כב ע"ב). והא כיצד אפשר לצרף יראת שום נברא לעוצמת היראה מלפני הקב"ה? אלא במה שחכמי התורה מוסרים לנו תורה שבעל פה, והם דבקים בדברו יתברך, יש בהם ניצוץ אלוה ממעל. וזו לשון מהר"ל ("נתיבות עולם", נתיב התורה, תחילת פרק י"א): "כי החכמים הם עצם התורה גם כן". וחוזר שם על ביטוי יחודי זה שבע פעמים! וכנראה זהו פשט מדרש ספרי (דברים יא, יג) "אשר אנכי מצוה אתכם היום, מניין אתה אומר שאם שמע דבר מפי קטן כשומע מפי חכם וכו' ולא עוד אלא השומע מפי חכם כשומע מפי הסנהדרין וכו' והשומע מפי סנהדרין כשומע מפי משה וכו' והשומע מפי משה כשומע מפי הקב"ה, שנאמר ניתנו מרועה אחד" עכ"ל. כי המסורת הרצופה מדור לדור, הרי הוא דבר אלוקים שנמסר מסיני. ולכן האדם צריך לחוש חרדה. וכך אמרו חז"ל (אבות פ"ב מ"י)

"והוי זהיר בגחלתן שלא תיכוה, שנשיכתם נשיכת שועל, ועקיצתן עקיצת עקרב, ולחישתן לחישת שרף".

וכך כתב הרמב"ם בפירוש המשניות (סוף אבות) "ואמרו שאין מתקיים מהלימוד אלא מה שנלמד ביגיעה וליאות ויראה מן המלמד. אבל לימוד הפינוק והנחת אינו מתקיים ואין אדם נהנה ממנו. אמרו [חז"ל] בפירוש: 'חכמה שלמדתי באף, היא עמדה לי' (מדרש קהלת רבה ב, יב). ולפיכך ציוו על המלמד להטיל אימה על התלמידים ואמרו 'זרוק מרה בתלמידים'" (כתובות קג ע"ב) עכ"ל.

נחזור לענין מורא שכינה, עת שהאדם עסוק בלימוד תורה. נביא כאן לשונו הנפלאה של "מסילת ישרים" (פרק י"ט) לענין אימה ויראה בעת התפילה שהאדם ניגש מול קונו ית"ש:

"אמנם מי שהוא בעל שכל נכון, במעט התבוננות ושימת לב יוכל לקבוע בלבו אמיתת הדבר, איך הוא נושא ונותן ממש עמו ית', ולפניו הוא מתחנן ומאתו הוא מבקש. והוא ית"ש מאזין לו מקשיב לדבריו, כאשר ידבר איש אל רעהו ורעהו מקשיב שומע אליו. ואחר שיקבע זה בדעתו צריך שיתבונן על רוממותו יתברך, אשר הוא מרומם ונשגב על כל ברכה, על כל מיני שלמות שתוכל מחשבתנו לדמות ולהבין. ועוד צריך שיתבונן על שפלות האדם ופחיתותו, לפי חומריותו וגסותו, וכל שכן לפי החטאים שחטא מעודו. כי על כל אלה אי אפשר שלא יחרד לכו ולא ירעש בעודו מדבר דבריו לפניו ית', ומזכיר בשמו ומשתדל להרצות לו. והוא מה שאמר הכתוב 'עיבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה' (תהלים ב, יא) וכתוב 'אל נערץ בסוד קדושים רבה, ונורא על כל סביביו' (תהלים פט, ח). כי המלאכים להיותם יותר קרובים אליו ית' מבני הגוף החומרי, קל להם יותר לדמות שבח גדולתו. על כן מוראו עליהם יותר ממה שהוא על בני האדם וכו'. ואולם היראה הזאת צריך שתתגבר בלב תחילה, ואח"כ תראה פעולותיה גם באיברי הגוף, הלא המה כובד הראש וההשתחויה, שפלות העיניים וכפיפת הידיים, כעבד קטן לפני מלך רב" עכ"ל שם.

הנ"ל הוא תיאור האדם הנכון, עת שניגש להתפלל. וכיצד מתאר רמח"ל את האדם היושב ולומד תורתו של הקב"ה? אחרי שרמח"ל מסביר באריכות כיצד ע"י לימוד התורה האדם גורם להשפיע שפע אלוהי על כל היקום, והוא גם מתקן כל חלקי נפשו של אותו האדם, הוא מסכם:

"כי הנה כל כחה של התורה אינו אלא במה שקשר ותלה [ה'] ית' את השפעתו היקרה בה, עד שע"י הדיבור בה וההשכלה [בה] תמשך ההשפעה הגדולה ההיא [המפורט שם בדבריו הקודמים, עיי"ש]. אך זולת זה לא היה הדיבור בה אלא כדיבור בשאר העסקים, או ספרי חכמות והשכלה בכל שאר המושכלות המציאות הטבעי למיניהם, שאין בה אלא ידיעת הענין ההוא, ואין מגיע ממנו התעצמות יקר ומעלה כלל בנפש הקורא,

המדבר והמשכיל, ולא תיקון לכלל הבריאה. ואמנם הנה ההשפעה הזאת הנה ענינה אלוהי כמ"ש, ולא עוד אלא שהוא היותר עליון ונשגב שבענינים הנמשכים ומגיעים ממנו ית"ש אל הנבראים. וכיון שכן, ודאי שיש לו לאדם לירוא ולרעוד בעסקו בענין כזה, כיון שנמצא שהוא נגש לפני אלהיו ומתעסק בהמשכת האור הגדול ממנו [ית"ש] אליו. והנה צריך [א] שיבוש משפלותו האנושי [ב] וירעש מרוממותו ית'. והנה יגל מאד מחלקו הטוב שזכה לזה, אך ברעדה כמו כן. ונכלל בזה שלא ישב בקלות ראש, ולא ינהג שום מנהג בזיון לא בדבריה ולא בספריה. וידע לפני מי הוא עומד ומתעסק [הערה: עיין מסכת תמיד, דף לב ע"ב "שכינה כנגדו"]. ואם הוא עושה כן, אז יהיה תלמודו מה שראוי לו להיות באמת, ותמשך על ידו ההשפעה שזכרנו, ויתעצם בו היקר האלוהי, וימשך תיקון והארה לכל הבריאה. אבל אם תנאי זה יחסר ממנו, לא תמשך ההארה על ידו, ולא יהיו דבריו אלא כשאר כל הדיבורים האנושיים, הגיונו כקורא אגרת, ומחשבותיו כחושב בדברי העולם. אדרבא, לאשמה תיחשב לו שקרב אל הקודש בלי מורא, ומיקל ראשו לפני בוראו [ב] עוודו מדבר לפניו ומתעסק בקדושתו ית'. ואולם לפי מדריגת המורא ושיעור הכבוד והזהירות בו, כן יהיה שיעור יקר הלימוד ומדריגת ההשפעה הנמשכת על ידו "עכ"ל ("דרך השם", חלק רביעי, פ"ב ס"ק ה).

ומפורש כתב ר"ח ולו ז"ן ב"נפש החיים" (שער ד, פרק ו) "ולא עוד אלא באותו עת שהאדם עוסק בתורה למטה, כל תיבה שמוציא מפיו הן הן הדברים יוצאים כביכול גם מפיו [של הקב"ה] ית' באותו העת ממש". והרי המעמד הוא נורא. [עיין "נפש החיים" שם תחילת פרק ז]. וזה נרמז בדברי רש"י (שמות לא, יח ד"ה לדבר אתו. ועיין שם דברי מהר"ל, גור אריה, שם).

[ז] בענוה

מהר"ל כתב שמכל המדות כדי לזכות לקנין התורה העיקר הוא הענוה ("נתיבות עולם", נתיב התורה, תחילת פרק ב). והוא מדגיש שלא זכה משה לקבל את התורה אילולא מדתו הרוממה של ענוה (פירוש על אבות, פרק ו, "ומלבשתו ענוה", דף רפב). והביא דברי חז"ל "מה מים מניחים מקום גבוה והולכין למקום נמוך, אף דברי תורה אין מתקיימין אלא במי שדעתו שפלה" (תענית ז' ע"א). זאת אומרת, מי שהוא גס רוח לא רק שישכח דברי תורה, אלא מלכתחילה לא יבין כהוגן בלימודו. וכך אמרו "כל המתיהר, אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו" (פסחים סו ע"ב) והביאו שם מעשים מגדולי עולם.

מעשה פלא יש בירושלמי (יבמות פ"ב ה"ו). בני העיר סימונייא בקשו מרבי שישלח להם בן אדם שיהא להם דרשן, דייין, חזן, מלמד תינוקות וגם מלמד תורה שבעל פה, כלומר למלאות כל צרכיהם. שלח להם את לוי בן סיסי [עיין עליו גדולות ונצורות, בירושלמי

תענית פ"ג ה"ח]. כיון שהגיע אליהם, עשו לו במה גדולה והושיבו אותו עליה. שאלוהו שלש שאלות, בין בהלכה ובין באגדה, ולא ידע להשיב. חזרו בני העיר אצל רבי והתלוננו "זה מה שבקשנו ממך?" ענה להם רבי: "בחייכם, שלחתי לכם בן אדם שיש לו כשרונות כמוני!". שלח רבי שישוב לוי אליו, ושאל אותו שאלות, ושאלוהו שאלות, והפעם הזאת לוי ידע מה לענות. תמה רבי, "אם כן למה לא ענית אז כששאלוך?" ענה: "עשו לי במה גדולה והושיבו אותי עליה, וטפחה רוחי עלי [מפרש "קרבן העדה": "גבה רוחי ושכחתי"] עכ"ל. מכאן שהענוה גורמת לחכמה, והגאווה גורמת לסילוקה.

מעשה משה רבינו בהר סיני יהיה לנו לעיניים. הפסוק אומר "ויתן [ה'] אל משה ככלותו לדבר אתו בהר סיני" (שמות לא, יח). אמר ר' יוחנן: בתחילה היה משה למד תורה ומשכחה, עד שניתנה לו במתנה שנאמר "ככלותו" (נדרים לח ע"א) עכ"ל. אנו מתארים לעצמנו עוגמת נפש של משה משך אותם ארבעים יום. כל יום, הלימוד החדש מחק או טשטש מה שלמד מאתמול. ומשה רבינו ידע כי ברדתו ארצה, ישאלוהו שאלות בתורה ולא ידע מה לענות. כסתה כלימה פניו. וככל שהזמן התקרב לגמר ארבעים יום, כך נקוטה נפשו. וכאשר הגיע לשיא הצער, אזי ניתנה לו התורה במתנה!

ועוד מעשה פלא שמענו על משה רבינו. מפני כעסו שכח דין בקרבנות ונזף לשוא באלעזר ואיתמר (ויקרא י, יז) ואח"כ אהרן השיב לו שעשו כהוגן, "וישמע משה וייטב בעיניו" (ויקרא י, כ). מביא רש"י בשם תורת כהנים: "הודה, ולא בוש לומר 'לא שמעתי' [אלא כך: שמעתי ושכחתי - "שפתי חכמים". שם]. כלומר יש הבדל בין אם האדם מתנצל "לא שמעתי ולא אמרו לי דין זה" לבין המודה "שמעתי, אבל מפני התרשלותי שכחתי מה שכבר שמעתי". משה נהג ענוה וביטא את המאמר השני. אבל יותר מזה. בתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל כתוב בפסוק זה כי משה שלח כרוז בכל מחנה ישראל (לפני ששים רבוא איש) "אני הוא שנעלמה ממני הלכה, ואהרן אחי הזכיר אותה לי". הרי תיקון נפלא ביותר ומעשה ענוה מובהק.

ההסבר כיצד זכה משה לתורה, פשוט כדברי מהר"ל (חידושי אגדות, על שבת פט ע"א, "תורה היכן היא?") כי רק כאשר משה אמר "וכי מי אני שנתן לי הקב"ה תורה?", אז זכה לה. כי התורה לא תתחבר לגס רוח. כך לשון "מדרש שמואל" (על הברייתא הזאת): "כי לכך זכה משה שניתנה תורה על ידו, לפי שהיה עניו מכל האדם אשר על פני האדמה".

ויש לכך יישום פשוט, שלא יתבייש האדם לשאול בתורה גם ממי שהוא קטן המעלה ממנו. אמרו במדרש: "ומה מים אין אדם גדול מתבייש לומר לקטן 'השקיני מים'; כך דברי תורה אין הגדול מתבייש לומר לקטן 'למדני פרק אחד, דבר אחד, פסוק אחד, ואפילו אות אחת'" (מדרש שיר השירים א, יט; וע"ע במדבר רבה ד, כ).

עוד יש צורך בענוה, שהאדם לא יתבייש להודות "טעיתי". כי כאשר החכם פוסק איזה דין, או מציע איזה פירוש, והדברים מתפרסמים בשמו, קשה לו מאד לחזור בו

ולהודות על טעותו. ועלינו ללמוד ממעשה רבא שהודה "דברים שאמרתי לכם, טעות הן בידוי" (עין שבת סג ע"ב, עיי"ש גליון מהר"י פיק בצד הדף, מביא עוד י"ד מקומות בש"ס לביטוי זה). ובדומה לזה יש בירושלמי, שכאשר בקשו שימנו להם רב מורה הוראה, שלחו וצירפו אליו כתב שבח: "שלחנו לכם אדם גדול שאינו בוש לומר 'לא שמעתי' (ירושלמי נדרים פ"י ה"ח).

ועוד יש צורך ענוה שהאדם יעריך כראוי מה הם מגבלות שכלו, לכל יסמוך יותר מדאי על כשרונותיו, ויגש בענוה ובמורא אל המורשת שמסרו לנו רבותינו הקדמונים.

מהר"ל ("נתיבות עולם", נתיב ענוה, פרק ז) מזהיר שתלמידי חכמים נכשלים בחוסר ענוה יותר משאר הבריות, כי הם מכירים גודל המעלה שיש בתורתם. ועל זה בא אותו סיפור פלא בענין ר"א בן רשב"י (העניית כ ע"ב עיי"ש).

[ח] בשמחה

כתב מהר"ל: "כי השמחה מדה גדולה. כי כאשר האדם הוא בשמחה הוא בשלימות וע"י זה מקבל התורה שהיא שלמות האדם. וכאשר האדם הוא בצער אז הוא בחסרון, אינו מקבל התורה" (דרך חיים על אבות, דף רצז).

וכך כתב האריז"ל: "יחשוב בשכלו כאילו בעשותו אותה המצוה ירויח אלף אלפים דינרי זהב, ויהיה שמח בעשותו אותה מצוה בשמחה שאין לה קץ, מלב ומנפש ובחשק גדול כאילו ממש בפועל נותנים לו אלף אלפים דינרי זהב וכו' וכו'. וכפי גודל שמחתו באמת ובטוב לבב הפנימי, כך יזכה לקבל אור עליון. ואם יתמיד בזה אין ספק שישרה עליו רוח הקודש" ("שער המצוות", דף ב', והסיפא הועתק ל"משנה ברורה", סי' תרסט ס"ק יא.). ובאמת זהו פשטא דקרא "שש אנכי על אמרתך כמוצא שלל רב" (תהלים קיט, קסב). "טוב לי תורת פיך מאלפי זהב וכסף" (קיט, עב).

וכתב רבנו יונה (על משלי ד, סוף כא) "ויקבל שכר על השמחה, כי השמחה במצוות מעיקרי העבודה". והוסיף מחבר ספר חרדים (ר"א אזקרי) בענין ארץ ישראל "וידוע שעיקר שכר המצוה [היא] על השמחה הגדולה בה" עכ"ל.

בספר "ארחות צדיקים" כתב "בעת שיעשה המצוה ישמח בלבו על שזכה להיות עבד למלך העליון וכו'. וכל העושה המצוות בשמחה יש לו שכר אלף ידות יותר ממי שהמצוות עליו למשא" (שם, שער השמחה).

כתב "ענף עץ אבות" "התורה והשמחה אחים הם ולא יתפרדו, כי 'פקודי ה' ישרים משמחי לב' (תהלים יט, ט). מבאר רש"ר הירש (בביאורו על אבות) שאמנם חיי האדם הם מלאים תהפוכות, בעיות וסיבוכים. אבל המכיר שבכל דבר ודבר יש בו אופן של

"מצוה" כיצד להגיב וכיצד להתייחס לכל מצב מסויים, הרי הוא בשמחה שבכל מעשה ומעשה הרי הוא מקיים מצות ה' להיות נאמן לתורתו. וכך תהיה לאדם שמחה על כל מלה נוספת שמבין יותר טוב בתורת ה', וישיש על ההתקדמות שלו במלאכת הקודש.

וידוע שלפעמים האדם נעצב, במיוחד בעת שמתפלל על צרכיו ועל בעיותיו האישיות. הזהיר על כך האריז"ל: "אמנם בעת שמתוודה הוידי ומפרט חטאיו, אז [לבד] טוב להתעצב (לבד) [כלומר אך ורק אז]. אבל בשאר התפילה נמשך לו נזק נפלא [כלומר: נורא] גדול ע"י עצבותו. אבל צריך להראות לפניו ית' הכנעה גדולה באימה ויראה, אמנם תהיה בשמחה יתרה וגדולה בכל האפשרות], כדמיון העבד המשמש את רבו בשמחה יתרה. ואם משמשו בעצבות, עבודתו נמאסת לפניו. וכמעט שעיקר המעלה והשלימות והשגת רוח הקודש תלויה בדבר זה" ("שער הכוונות", דף ב).

וכן כתב הגר"א (בביאוריו לספר תקוני זהר, דף סו ע"ב ד"ה דאיהי מום) "נשמתא ושכינתא לא שריא על אתר פגום. אבל לילית היא שריא על אתר פגום וכו' וכו' ולכן העצבות היא מום, דעצבון היא לילית, יללה טחול והיא מום. וכל אשר מום בו לא יקרב למקדש. ולכן הנכנס למקדש צריך שמחה" עכ"ל. [וע"ע בזה עצות, בספר "תניא", סוף פרק כ"ו].

שרש ההסבר להנ"ל הוא שהאדם המדוכא בעצבות הוא "מורד" במלכות שמים ואיננו מקבל בלב טוב מה שה' גזר עליו. כי המאמין האמתי יודע כי כל אשר עשה ה', הוא לטובתו של האדם. "כל דעביד רחמנא, לטב" (ברכות ס ע"ב). ודאי כי לעיני בשר ודם אין הדבר גלוי. אבל המאמין לא יכחיש. ולכן דוד המלך, למרות כל מצוקותיו, שנרדף על חייו, ופרשו ממנו כמה מחכמי הסנהדרין, והיה גולה וסורה במדבר שומם, ולקחו ממנו אשתו מיכל, וגם מלך מואב הרג לאביו ואמו ואחיו; הצהיר לפני ה': "וראה אם דרך עוצב בי?" (תהלים קלט, כד). וקיים בעצמו "כגמול עלי אמו" (תהלים קלא, ב עיי"ש פירוש מצודות). וע"ע בזה דברי מהר"ל ("גבורות השם", סוף פרק ז).

כיצד היא דרך המלך להגיע לידי שמחה זו? היא בשלוות נפשו של האדם שהוא זכה להיות מעבדי הקב"ה. כך לשונם של חז"ל: "כשתהא עומד להתפלל, יהא לבך עליך שמח שאתה עובד לאלהים שאין כיוצא בו" (ילקוט שמעוני, תהלים, פרק ק). זאת אומרת "אשרינו ומה טוב חלקנו ומה נעים גורלנו ומה יפה ירושתנו".

וכן כתב הרמב"ם: "כי האמונה בה' והשמחה באותה האמונה, שני מצבים לא ייתכן שיסורו ולא ישתנו לעולם מכל מי שהושגו לו" ("מורה נבוכים", ח"ב פכ"ט). כלומר האדם היודע מה עיקר בעולם, שאין מציאות אמיתית כי אם להקב"ה בלבד ("אין עוד מלבדו") ושהאדם הלומד תורתו הוא הנדבק בה', כמה לבו שמח עליו. "והיו הדברים שמחים כנתינתם מסיני" (ירושלמי חגיגה פ"ב ה"א). ולכן כתב ה"חזון איש": "אין כל עצב בעולם למי שמכיר אור האורות של האמת" ("קובץ אגרות", ח"א פסקא לו). ועל זה אמר דוד "אנכי אשמח בה'!" (תהלים קד, לד).

וכך כתב הגר"ח ולוז'ין "כי הלומד בשמחה, בשעה אחת ילמד יותר הרבה ממה שילמד כמה שעות בעצבות" ("רוח חיים", על מאמר חז"ל זה). וכך כתב ר' דוד (נכדו של הרמב"ם) בספרו "מדרש דוד" "לפי שהעצבות והדאגה תחשיך השכל והראיה" (דף קכו). ובודאי יש ללמוד תורה בקול במנגינה של שמחה.

[ט] בטהרה

פרט זה ("טהרה") איננו מופיע ברוב הגירסאות (בנוסח ש"ס וילנא, ובמסכת כלה רבתי, תנא דבי אליהו זוטא פי"ז, ובמחזור ויטרי, ולא ברשימת "תפארת ישראל". אבל היא נמצאת בסידור התפילה, והיא מצויה ב"מדרש דוד" (פירוש נכד הרמב"ם על אבות) וכן בפירוש מהר"י עמדין על אבות. ולכן העתקנוה.

כך כתב רבי דוד (נכדו של הרמב"ם): "ושיהיה טהר לב" עכ"ל. קיצר בדבריו ולא ביאר. ויש לפנינו שני אופנים לבאר מה הוא "טהר לב". נתחיל בדברי רמח"ל: "הטהרה היא תיקון הלב והמחשבות, וזה הלשון מצאנוהו אצל דוד 'לב טהור ברא לי אלהים' (תהלים נא, יב) וענינה שלא יניח האדם מקום ליצר במחשבותיו, אלא יהיו כל מעשיו על צד החכמה והיראה ולא על צד החטא והתאוה" וכו'. ומבאר שהעושה מעשים שהם טובים, אבל אין כוונתו לשם ה', איננו נחשב "טהור". כי הלומד תורה או מקיים מצוות וכוונתו להרוויח כבוד או ממון, עליו אמרו חז"ל "נוח לו שנהפכה שלייתו על פניו" (ירושלמי ברכות פ"א ה"ה). ויש מין אחר של לא לשמה, שהוא עבודה על מנת לקבל פרס (כלומר שכר מאת ה', או בעוה"ז או בעוה"ב) ועליו אמרו "לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצוות אפילו שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה" (פסחים נ ע"ב). אך על כל פנים, מי שלא הגיע עדיין מתוך שלא לשמה אל לשמה, הרי הוא רחוק משלימותו" ("מסילת ישרים", פרק טז).

הרי חלוקה ברורה בין שני סוגי "לא לשמה". לשם הטבה מהבריות, עליו הקללה האיומה "נהפכה שלייתו", ויש עדיף ממנו, לשם פרס מהקב"ה. ושניהם נחשבו "לא לשמה" אלא יעשה הדברים מתוך אהבת ה' ויראתו, וישתמש לפעמים במחשבת יראת העונש או בתקוות הגמול, כדי להתגבר על יצרו הרע לעת שהמצב בשפל.

וידוע ששיטת התוספות (ברכות יז ע"א) אינה כן, אלא הקללה של "נהפכה שלייתו" נאמרה רק על הלומד לשם קנטור, ולא נאמרה על הלומד לשם כבוד או לשם כסף, וזה שלא כדעת "מסילת ישרים". אבל המדקדק במעשיו יחמיר כמו דברי רמח"ל, כי לכך נוטים דברי הרמב"ם, הרא"ש, הריטב"א, מהר"ל, והגר"א, כמו שביארנו ב"אוצרות המוסר" (עמ' 696).

ויש עוד פירוש של "טהרה", כדברי מהר"י אברבנאל ("נחלת אבות") "שצריך התלמיד

בעת לימודו שיהא טהור לב ולא ירדוף אחר הנשים ושאר המותרות, כי טבע התאוה לבלבל השכל. ולכן אמרו חז"ל על הפסוק "יראת ה' טהורה, עומדת לעד" (תהלים יט, י) זה הלומד תורה בטהרה. מאי היא? זה נושא אשה ואח"כ לומד תורה" (יומא עב ע"ב). ומפרש רש"י: "ניצול מהרהור עבירה". וכך זו אחת מהעצות שלימד רבי עקיבא לרשב"י, עת שישב בבית הסוהר: "מצוה וגוף טהור, [זה] נושא אשה ולו בנים" (פסחים קיב ע"ב).

ודאי שחז"ל לא היו מאושרים מהמצב בזמננו שבחורים נושאים נשים רק כעבור גיל כ"ג או אפילו כ"ה. וכמה גערו במאחרים: "בן עשרים שנה ולא נשא אשה, כל ימיו בהרהור עבירה וכו'. עד עשרים שנה יושב הקב"ה ומצפה לאדם מתי ישא אשה. כיון שהגיע כ' ולא נשא, אומר [הקב"ה] תיפח עצמותיו!" (קידושין כט ע"ב).

ודאי היה פעם שיקול כלכלי שהבחור לא ישא אשה בטרם למד מקצוע בכדי לפרנס את עצמו. אבל היום שיש מושג של תמיכה ע"י הציבור, ע"י שילמד ב"כולל", הבעיה פחותה. והטענה הנשמעת לפעמים שבהבחור איננו מבוגר בנפשו, איננו תמיד נכונה. "עבודתן מכשרתן" (יומא יב ע"ב). תוך כדי חיים משותפים חיוביים, האיש והאשה מתבגרים לקיים את תפקידם. ועוד מתוך שצעירים הם, גמישים הם יותר להשתנות ולהתאים את עצמם זה לזה.

כך כתב מהר"י עמדין על פסקא זו שבכרייתא: "בטהרה, שישא אשה ואח"כ יעסוק בתורה בטהרת המחשבה, שלא יטרד בהרהורים רעים וכדאמר רב חסדא "האי דעדיפנא מחבראי, דנסיבנא בשיתסר" וכו' (קידושין כט ע"ב). והוא העתיק דבריו מ"מדרש שמואל" (ר' שמואל אוזיאל, תלמיד האריז"ל) לפסקא זו, המוסיף "כי התורה טהורה וקדושה ואינה חלה במקום טומאה".

אמנם על השאלה "ריחיים בצוארו ויעסוק בתורה?" (קידושין כט ע"ב) ענו חז"ל "הא לן והא להו". ונחלקו רש"י והתוספות למי נאמר להקדים לשאת אשה, לבני א"י או לבני חו"ל? אבל מהר"ל ("חידושי אגדות", שם, ושוב "נתיבות עולם", פרישות, סוף פ"ב) מבאר "ופירוש זה כי בא"י שהיא ארץ קדושה שם היה התורה יותר מן בני בבל ושם היו מתמידים בתורה כמו שידוע בכמה מקומות כי עיקר התורה היה [גם בזמן חז"ל] בארץ ישראל. ושם ילמד תורה ואח"כ ישא אשה, כי תורה זאת תהיה מגין עליו כמ"ש 'אם פגע בך מנוול זה, משכהו לבית המדרש' (קידושין ל ע"א) והיו בטוחים [כפי] כאשר ילמוד תורה בתמידות, לא יהיה שולט בו יצר הרע. אבל בבבל שלא היה שם כל כך התורה בתמידות, יש לחוש שיהיה מגרה בו יצר הרע" (עכ"ל).

ומשמעות דברי מהר"ל שכל עוד התלמיד שקוע יפה בלימודיו, והוא שליט על יצרו, מותר לו להתאחר. לפי דעת "חפץ חיים" בספרו "מצוות הקצר" (מצוות פרו ורבו) מותר לו להתאחר עד גיל כ"ד שנה. וכך לשון השו"ע (אבהע"ז סי' א, סעיפים ג, ד) אחרי שכתב

גיל עשרים כנ"ל: "ומיהו אם עוסק בתורה וטרח בה ומתיירא לישא אשה כדי שלא יטרח במזונו ויתבטל מן התורה, מותר להתאחר. ומי שחשקה נפשו בתורה כבן עזאי וכו' והוא שלא יהא יצרו מתגבר עליו" עכ"ל. ובכך, אותו התלמיד צריך לבחון בעצמו. אם אין יצרו מתגבר, סימן הוא שמותר לו להתעכב. ואם ח"ו הוא נכשל לעתים קרובות, אין לו היתר להתעכב [אפילו לפי מהר"ל].

וכך כתב הרמב"ם, כשדן על הריחוק מאיסורי העריות וההרהורים האסורים: "וכן ינהג להתרחק מן השחוק וכו' ולא ישב בלא אשה שמנהג זה גורם לטהרה יתירה. גדולה מכל זאת אמרו, יפנה עצמו ומחשבתו לדברי תורה וירחיב דעתו בחכמה, שאין מחשבת עריות מתגברת אלא בלב פנוי מן החכמה" (הל' איסורי ביאה פכ"ב הכ"א).

ומקורו באבות דרבי נתן (תחילת פרק עשרים) "כל הנותן דברי תורה על לבו, מבטלין ממנו הרהורי שטות, הרהורי זנות, הרהורי יצר הרע וכו'. וכל שאינו נותן דברי תורה על לבו, נותנין לו הרהורי שטות, הרהורי זנות, הרהורי יצר הרע" וכו'. וכל אחד יעיין במצבו, וידע מה להחליט.

[י] בשימוש חכמים

כתב על כך "תפארת ישראל": "על ידי שיהיה תמיד סביב להם כשישמש להם, ילמד ממעשיהם מהלכה למעשה, וכאומרם ז"ל 'גדול שימושה של תורה יותר מלימודה" (ברכות ז ע"ב). עכ"ל

ומבאר מהרש"א (ברכות ז ע"ב) "הוא מבואר די ש כמה הלכות שאדם לומד מרבו שאינן למעשה כדאמרינן בכמה דוכתין, ומשום הכי קאמר דגדולה שימושה, שרואה רבו הלכה למעשה" עכ"ל.

אופן אחר פירש מהר"ץ חיות בגליונו לברכות שם: "דלימוד כזה נשרש בלב הרואה, וגדולה מלימוד ע"י (שמועה) [שמיעה], כן ראיתי בשם הגאון החסיד מוילנא" עכ"ל. וכן בספרו של תלמיד הגר"א "אמרי נועם" (על ברכות) שהביא בשמו, כתב "מפני שלא המדרש עיקר אלא המעשה (אבות, א) וכאשר משמש את הגדולים הוא רואה הלכה למעשה, מה שאין כן בלימוד קודם שיבוא לפסוק [ה]הלכה, צריך ללמוד בכל הש"ס, ולחכמה בינה ודיעה להבין ולהכריע" [בין השיטות] עכ"ל. וכאן התלמיד רואה את ההלכה אחרי הבירור.

הוסיף על כך מהר"י עמדין (בפירושו על אבות) "שע"י השימוש אינו זו מרבו [ולא רק נמצא אצלו בזמן שמגיד שיעור] כמ"ש ביהושע משרת משה (שמות לג, יא) 'לא ימיש מתוך האהל'. ע"י כן רואה ויודע כל הנהגות רבו גם בדרך ארץ [הערת המלקט, כמו שציין בברכות

ז' גליון מהר"ץ חיות למעשה המובא בכרכות סב ע"א] אין דבר נעלם ממנו. וכן 'אפילו שיחתן של תלמידי חכמים צריכין לימוד' (סוכה כא ע"ב). לכן תמצא (להקדמים) [להקדמונים] אשר היו יראים וחרדים לדבר ה', שהיו מחבבין אפילו ענינים קלים ודיבור של חול ששמעו מרבותיהם, כמ"ש בתשב"ץ ובספר מהרי"ל וכו' (עיי"ש המשך דבריו).

לכן כותב הרמב"ם ב"ספר המצוות" (מצוה ו') "שציונו להתחבר עם החכמים ולהתייחד עמהם ולהתמיד בשיבתם בכל אופן מאופני העבודה והחברה, במאכל ובמשתה ובעסק, כדי שיגיע לנו להדמות במעשיהם ולהאמין האמתיות מדבריהם. והוא אומרו [בתורה] 'ובו תדבק' עכ"ל. וחזר על כך ב"משנה תורה: "מצוות עשה להדבק בחכמים ותלמידיהם כדי ללמוד ממעשיהם כענין שנאמר 'ובו תדבק' וכי אפשר לאדם להדבק בשכינה? אלא כך אמרו חכמים בפירוש מצוה זו 'הדבק בחכמים ותלמידיהם' וכו' וכו' וכן ציוו חכמים ואמרו 'הוי מתאבק בעפר רגליהם ושותה בצמא את דבריהם' (אבות א).

וכך מקורו במדרש ספרי (עקב, פסקא מט) "ולדבקה בו, וכי היאך אפשר לו לאדם לעלות במרום ולהדבק בו? וכו'. אלא הדבק בחכמים ובתלמידים ומעלה אני עליך כאילו עלית למרום ונטלתה" עכ"ל. [וע"ע דברי מהר"ל בפירוש "בשימוש חכמים" בברייתא זאת, דף רצז].

[יא] בדקדוק חברים [וי"ג בדיבוק חברים]

יש כמה בדורנו שהתרגלו ללמוד גלמוד, בלי חברותא. לפעמים זה מחמת אונס מסויים, אבל סוף כל סוף, נזק יש בהצלחת הלימוד. כך אמרו חז"ל: "מה ברזל זה אחד מחדד את חברו, אף שני ת"ח (1) מחדדין זה את זה בהלכה וכו'. למה נמשלו דברי תורה כאש? לומר לך מה אש אינו דולק ביחידי, אף דברי תורה (2) אין מתקיימין [בזכרון] ביחידי וכו'. מה דכתיב 'חרב על הבדים ונואלו' ולא עוד אלא שמטפשין ולא עוד אלא שחוטאין [יש כאן שלשה עונשים: חרב, נהיים טפשים, וחוטאים לשמים] (תענית ז ע"א).

ואמנם יש לשאול, והרי יש מגדולי ת"ח שמצבי חייהם גרם להם ללמוד תורה בבדידות ואעפ"כ אנו רואים נפלאות מתורתם? אבל פשוט הדבר שאילו היו לומדים בצוותא עם חברותא היתה מדריגת תורתם בדרגא נפלאה עוד יותר. והוא דומה למאמר חז"ל שת"ח הנמצא בא"י עולה בדרגא כפולה ממצבו בתורה אילו היה בחו"ל (כתובות עה ע"א) וזאת מפני ד"אזירא דא"י מחכים" (בבא בתרא קנח ע"ב). והרי ראינו עשרות גדולי עולם שהיו בחו"ל? התשובה לכך היא כי אילו אסתייע מילתא והיו עולים לא"י אזי היתה מדריגת תורתם פלאית הרבה יותר מאשר זכו בפועל.

וכן אמרו חז"ל "עשו כיתות כיתות ועסקו בתורה שאין התורה ניקנית אלא בחבורה"

(ברכות סג ע"ב). וכיון שלא אמרו משפט פשוט חיובי וקצר "תורה ניקנית בחבורה" אלא הוסיפו את המלים "אין וכו' אלא" משמע שבלי תנאי זה, אי אפשר כלל להצליח בקנין התורה. (וכן אמרו "מרבח ישיבה, מרבח חכמה" - אבות, א).

נביא כאן שני נימוקים להכרח הלימוד עם חברותא, ע"פ נגלה וע"פ נסתר.

"ויבא עמלק וילחם עם ישראל ברפידים" (שמות יז, ה) ואמרו במכילתא שם, מפני שרפו ידיהם מהתורה. וצ"ע להבין דבריהם כי פירוש "רפיון" ידוע, אבל מה שייכות "ידיים" לכאן? שמא יש לפרש ע"פ סוטה (ז): בענין יהודה: "ולא הוה קא מעיילין ליה למתיבתא דרקייע וכו' ולא הוה קא ידע משקל ומטרח בשמעתא בהדי רבנן, [עד שהתפלל משה] "ידיו רב לו" (דברים לג, ז). ואף שם צ"ע מה ענין "ידיים" לכאן?

אלא מצאנו בירושלמי (הוריות פ"ג ה"א) שר' יוחנן בא לבית המדרש ולא פתח בדברי תורה. וכאשר רבי יהודה נשיאה שאל אותו "למה?" התחיל לטפוח באויר ביד אחת בלבד (וכאילו להפגין שחסרה לו יד שניה), והסביר שבלי נוכחותו של ריש לקיש איננו יכול לדון בדברי תורה (עכת"ד). ועיין בבא מציעא פד ע"א על צערו של ר' יוחנן כשחסרו לו שאלותיו של ריש לקיש. פירוש הדבר שבלי שקלא וטריא [וכן הוא הגירסא בשאלתות, פ' מקץ, פסקא ק"ל, "משקל ומטרא"] והוא לדעת מה לחייב ומה לשלול ("שמאל דוחה וימין מקרבת", סוטה מז ע"א) בלי זה אי אפשר לברר דברי תורה בצלילות ובשלמות. דימוי זה ליד ימין וליד שמאל נמצא במהר"ל ("נתיבות עולם", תורה, סוף פרק ו). ובכך יפה היא המליצה "רפו ידיהם מהתורה", כי נתרפו מהלימוד בעיון "אסוקי שמעתא אליבא דהלכתא", כי לא למדו בצוותא. כמו שר' יוחנן התלונן שבלי חבר ללמודים אינו שומע ביקורת על דבריו, את הסברא הנגדיית, כדי לברר היטב איזו סברא לקרב ואיזו לדחות. ע"י דו שיח והוויכוח בין שנים הלומדים יחד, מתבררת האמת. וכאשר האדם לומד גלמוד, אין לו "קושיות" והכל אצלו "חלק" (ח' מנוקדת קמץ).

וסוד הדבר נמצא במהר"ל ("נתיבות עולם", תורה, תחילת פרק ו): "כי השכל (אצל הלומד ביחידות) עומד בגוף וצריך שיהיה שכל נבדל מן הגוף. ואם הוא לומד תורה ע"י החבורה, שכל אחד מוציא שכלו אל אחר, ואחר מקבל אותו, ואצל האחר שקיבל מן חברו הרי אצלו הוא שכל נבדל" עכ"ל. נראה פירושו שכל אדם מבין השכלותיו לפי יחס נסיונות החיים שעברו עליו, לפי התרשמותו ולפי נטיותיו האישיות. ולכן אין אצלו אותם המושגים בטהרתם אלא הם מעורבבים עם רשמי הכרה של האיש הלומד. רק כאשר הוא צריך להסביר את הענינים למישהו אחר, והרי לשומע אין אותם נסיונות העבר וגם לא רשמי התודעה שיש אצל המדבר, לכן הוא שומע מושגים ועיונים "כשלעצמם" שהם מנוקים וטהורים מן אותן דיעות קדומות שהיו אצל המדבר. ואז הם בדרגא גבוהה יותר של "תורה".

[יב] בפלפול התלמידים

ישנם ת"ח שהם בזים לתת מזמנם ללמוד עם תלמידים שהם פחותים בהבנה מהם, וטענה בפיהם "חבל על הזמן". להם יאה להזכיר דברי חז"ל: "למה נמשלו דברי תורה כעץ? וכו' לומר לך מה עץ קטן מדליק את הגדול, אף ת"ח קטנים מחדדין את הגדולים. דאמר ר' חנינא: הרבה תורה למדתי מרבתי, ומחברי יותר מרבתי, ומתלמידי יותר מכולם" (תענית ז ע"א). ושבתו חז"ל לרבן יוחנן בן זכאי "שלא הניח מקרא ומשנה גמרא הלכות ואגדות דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים" וכו' וכו' (סוכה כח ע"א) ואעפ"כ "לא פתח אדם דלת לתלמידיו אלא הוא בעצמו" (שם). כלומר כאשר הגיעו ללמוד אצלו, לא שלח אחר להכניס אותם פנימה, אלא נהג בהם כבוד גדול [וענוה] שהוא עצמו טרח לקראתם. ולמה? כי ידע ממצלתם אע"פ שהיו תלמידיו.

חז"ל (תמורה דף טז ע"א) גערו באלו שדוחים תלמיד המבקש ללמוד אתו. ועיין הרחבה על זה במדרש ויקרא רבה (תחילת פרשה לד) האומר לתלמיד המבקש ללמוד אתו, "לך עם דכוותך!", "הקב"ה מעניש מי שעשה לזה חכם, יכול לעשותו טיפש".

כל זה בא מפני שאיננו מבינים כראוי שעיקר התורה היא "ללמד", ולא רק "ללמוד". כך מבואר ברמב"ם המתחיל הלכות תלמוד תורה בדיני "ללמד" (פ"א הלכות ב-ד) ורק אח"כ מביא את התולדה "ללמוד" (בהלכות ח-יב). וזה מפורש במקרא, קודם-כל ציוה ה' "ושננתם לבניך" ורק אח"כ "ודברת בם" (דברים ו, ז). וזה מוסבר במהר"ל (על אבות, פרק ד', הלומד על מנת ללמד, דף קעב).

הרב מצליח בלימודו יותר, מפני התלמיד

מסופר על הנצי"ב שכמעט אף פעם קרא למישהו "תלמידי". ואף שהיה ראש ישיבה בולוז'ין לארבע מאות תלמידים, כותב ב"מרומי שדה" (על ברכות יא). "ובלומדי מסכת סוכה עם החברים". והרי כך שיבחו חז"ל את משה רבנו שהשווה יהושע אליו באומר "בחר לנו אנשים" (מכילתא, סוף בשלח). והכל מפני הציווי "יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך" (אבות, ד). טעם הדבר הוא שאין הרב יודע מי מהם למד מהשני יותר, הרב או התלמיד. כי מבלעדי שאלותיו של התלמיד, לא היה הרב מפתח חכמה מפוארה.

המורה לדורות הרי הוא הרמב"ם. נביא כאן לשונו (בענינו) במלואה. "כשם שהתלמידים חייבין בכבוד הרב, כך צריך הרב לכבוד את תלמידיו ולקרבתו. כך אמרו חכמים 'יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך'. וצריך אדם להזהר בתלמידיו ולאזהבם שהם הבנים המהנים לעולם הזה ולעולם הבא. התלמידים מוסיפים חכמת הרב ומרחיבין לבו. אמרו חכמים 'הרבה חכמה למדתי מרבתי, ויותר מחברי, ומתלמידי

יותר מכולם'. וכשם שעץ קטן מדליק את הגדול, כך תלמיד קטן מחדד הרב עד שיוציא ממנו בשאלותיו חכמה מפוארה" (הל' תלמוד תורה, סוף פרק חמישי, יב-יג).

ובכן הרוצה שישגי מעלות בתורה, חייב לחפש לעצמו תלמידים, כי הוא זקוק להם יותר מאשר הם זקוקים לו.

[יג] ביישוב

לפי "תפארת ישראל" יש שלשה פירושים עיקריים לפסקא זו. "שיהיה מיושב בדעתו ולא מבוהל בדבריו. וי"א שיהיה בקי ביישובו של עולם, הן בדרך ארץ, והן בחכמות טבעיות ולימודיות, שעי"ז יכולים להיות לו לרקחות ולטבחות לתה"ק [להבנת תורתנו הקדושה], דהיינו שיהיו אלו משרתים להבינה על ידן היטב, דכולן כלולים בה. גם ע"י זה יהיה נחמד ונעים בעיני הבריות" עכ"ל.

וכן כתב מהר"י עמדין (בביאור דברי ברייתא זאת, בד"ה "במיעוט דרך ארץ"): "ושמא יכלול גם לימוד חכמות העולם הנצרכות, כגון חשבון ותשבורת [גיאומטריא] וטבעיות, שמיעוטן יפה כדי לידע דרכי ישוב העולם אשר נתן האלהים לבני האדם איך להתנהג בה בצרכי הגוף ההכרחיים ועניני הבית ועסקי בני אדם זה עם זה, וניהוג המדינות שתהא דעתו מעורבת עם הבריות, 'גם את העולם נתן בלבם' (קהלת ג, יא) לפי 'שיגיעת שניהם משכחת עון' (אבות, ב) עכ"ל.

דעה זו לא חדשה היא. כבר במכילתא (סוף פרשת בא) הביאו "חייב אדם למול את בנו ולפדותו וללמדו תורה וללמדו אומנות ולהשיאו אשה וכו' רבי אומר אף יישוב המדינה" [כלומר הלכות דרך ארץ].

ובאמת דבריהם נרמזו במשנה בקידושין (מ ע"ב) "וכל שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ, אינו מן היישוב". והתנא של ברייתא שלנו גם הוא צירף יחד "מקרא, משנה ויישוב". וכן משמעות דברי התנא "יפה תורה עם דרך ארץ" (אבות, ב).

נפרט את שלשת הפירושים שכתב "תפארת ישראל". "ולא יהיה מבוהל" ענינו מהירות ההחלטה, כמו שהמקרא אומר "ויבהילו להביא את המן" (אסתר ו, יד) וכך ביאר רש"י "בחפזון: לשון בהלה ומהירות" (שמות יב, יא). וענין של "מיושב בדעתו" הוא שהאדם יתבונן במתינות. כבר כתב החכם רבי שלמה אבן גבירול "פרי המהירות, חרטה" ("מבחר פנינים"). אמנם נכון שכל מעשה המצוה צריך להיות בזריזות, אבל יתבונן לפני כן כיצד עליו לקיים כל תנאי המצוה. וכך כתב ספר "חיי אדם": "שומר מצוה לא ידע דבר רע" (קהלת ח, ה) רוצה לומר שמחוייב [האדם] כשירצה לעשות איזו מצוה, שלא יעשה אותה בחפזון ובמהירות, רק שישמור וימתין כמו "ואביו שמר את הדבר"

(בראשית לו, יא). ויתיישב בדבר היטב איך יעשה וכו' וכו'. (וממשיך המחבר) וכבר בחנתי בנסיון שכאשר עשיתי מצוה בפתאום, לא קיימתיה כראוי. לכן צריך לזהר בזה" (חיי אדם", תחילת הספר, סוף כלל ס"ח).

וכך היה מעשה בגמרא (ברכות כ ע"א) שר' אדא בר אהבה ראה אשה הולכת בשוק מלובשת בגד אדום (וי"א בגד שעטנז) ובערה בו קנאות לשם ה' ותלש ממנה הבגד. אח"כ התברר שהאשה היתה נכריה ופטורה מהמצוות, ותבעה אותו לדין והצטרך לשלם לה ארבע מאות זוז. והפטיר ר"א "מתון מתון ד' מאה זוז שוה". כלומר אילו היה מתון ומברר הדבר בטרם עשות מעשהו, לא היה מפסיד הון תועפות. (ומבואר בפירוש ברטנורא למסכת פאה פ"ח, כי מאתיים זוז הם פרנסת שנה אחת. כלומר הפסיד ר"א כאן פרנסת שנתיים!).

והפירוש השני של "תפארת ישראל" היא שמוטל על כל בן תורה שתהיה לו לכל הפחות ידיעה מועטת בחכמות העולם. ביאור לשונו: "טבעיות", הם חכמות הטבע, עליהן כתב הרמב"ם "והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו [של ה']? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים, ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ, מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול" וכו' וכו' עכ"ל. ושוב חזר הרמב"ם בסוף הל' תשובה "אינו אוהב להקב"ה אלא בדעת שידעהו וכו' לפיכך צריך האדם ליחד עצמו להבין ולהשכיל בחכמות ותבונות המודיעים לו את קונו, כפי כח שיש באדם להבין ולהשיג, כמו שביארנו בהלכות יסודי התורה" (עכ"ל וכוונתו לדברים שהבאנו בתחילת קטע זה). והאריך בזה הרמב"ם ב"מורה נבוכים" (ח"א תחילת פנ"ד, ושוב שם בח"ג פכ"ח).

וכך פסק הרמ"א שאחרי שהאדם יודע היטב את ההלכות המוטלות עליו לקיים, אין בזה עוון ביטול תורה אם ילמוד קצת זמן בהחכמות, וז"ל: "ואין לאדם ללמוד כי אם מקרא משנה וגמרא והפוסקים הנמשכים אחריהם, ובזה יקנה העוה"ז והעוה"ב, אבל לא בלימוד שאר החכמות. ומכל מקום מותר ללמוד באקראי בשאר החכמות ובלבד שלא יהיו ספרי מינים, וזהו הנקרא בין החכמים 'טיול בפרדס'. ואין לאדם לטייל בפרדס רק לאחר שמילא כרסו בשר ויין, והוא לידע איסור והיתר ודיני המצוות" (שו"ע יו"ד סי' רמו סוף סעיף ד' ובאמת גם הרמב"ם אמר כך בהל' דעות, סוף פרק רביעי).

וגם הנצי"ב כתב שאמנם יש מצוה ללמוד בחכמות הטבע, אבל לא בזמן שהאדם עדיין נמצא בתקופת לימודיו בישיבה, אלא רק אחרי שהשלים קיצבת לימודיו שם (עיין "העמק דבר" על שמות לו, יט. ושוב על דברים לב, פסוק ג ב"הרחב דבר", והוספות הנצי"ב שבסוף ספרו לדברים ו, ז, ובביאוריו לשיר השירים ג, א).

"חכמות הלימודיות" שהזכיר "תפארת ישראל" הם חשבון וכיו"ב, עיין רבנו בחיי על פרקי אבות, סוף פרק ג'. כל זה יש ללמוד אחרי שהאדם יצא מכותלי הישיבה, ורק בתנאי שכבר יודע את ההלכות המעשיות שכל אדם בישראל חייב לקיים.

ומה שכתב "תפארת ישראל" שידיעת החכמות יהיו לו "לרקחות ולטבחות" הוא לשון הרמב"ם באגרותיו (מהד' לפסיא, דף 12). וכיצד יועילו ידיעת החכמות כדי שהאדם יעמיק בתורה, נתבאר ע"י מהר"י אייבשיץ ("יערות דבש", ח"ב דרוש ז', ח"י אב, תקט"ל, מהד' אור הספר עמ' קכב-קכג). חז"ל היו בקיאים בחכמות הטבע, כמבואר ב"אוצרות המוסר" (ח"א עמ' 275-271).

[יד] במקרא

אין הרבה בעולם הישיבות שבזמננו שהם לומדי מקרא. תמוה הדבר כיון שה"משנה ברורה" (סי' קנ"ה ס"ק ג) פוסק בשם הש"ך "חייב אדם ללמוד בכל יום תורה שבכתב שהוא תנ"ך, ומשנה וגמרא ופוסקים". ואמנם יש המתרצים חסרון לימוד המקרא ע"י דברי רבנו תם המובאים בתוספות (קידושין ל ע"א). וכבר ב"אוצרות המוסר" (ח"ב עמ' 779-780) הבאנו שהפוסקים המפורסמים (ב"י, הגר"א ב"מעשה רב", שו"ע הרש"ז, חיי אדם, קיצור שו"ע לר' שלמה גנצפריד ו"משנה ברורה") לא הביאו כלל דברי ר"ת, וחלק אף הקשו על דבריו (מהרש"א, מהר"ל, צוואת מחבר "נתיבות המשפט", רש"ר הירש, "תורה תמימה") ולמעשה הכריע "ערוך השולחן" שכוונת רבנו תם היא רק אחרי שהאדם כבר יודע יפה כל המקרא וכל המשנה, וכן משמע ברמב"ם (הל' תלמוד תורה פ"א הי"ב).

הגדיל לעשות ה"משנה ברורה" שהביא שם (סי' קנ"ה) ב"ביאור הלכה" לדברי המדרש (משלי, פ"י) שעתידי האדם להבחין ואף להיענש אחרי מותו על שהחסיר ידיעה במקרא.

וכך לשון חז"ל: "שנה [משנה] ולא קרא [מקרא] הרי זה עם הארץ" (מסכת דרך ארץ זוטא, פ"י). "קרא אדם [מקרא] ולא שנה [משנה], עדיין בחוץ עומד. שנה ולא קרא, עדיין בחוץ עומד" (ויקרא רבה, סוף פרשה ג').

ועוד במסכת סופרים (פרק ט"ו) "נמשלה המקרא כמים והמשנה כיינ והש"ס כקונדיטון. אי אפשר לעולם בלי מים וכו' ואיש עשיר מתכלכל בשלושתן וכו'. אשרי אדם שישים עמלו בהש"ס, ולא שיהא דולג [כלומר מקפץ ומדלג] במקרא ובמשנה ויבוא להש"ס אלא על מנת שילמד מקרא ומשנה ויבוא להש"ס" עכ"ל. ומשנה שלימה היא "בן חמש למקרא, בן עשר למשנה" וכו'. ובספר "יסוד ושרש העבודה" (שער הניצוץ, פ"ב) ביאר כיצד יעשה אדם "בדיעבד" שלא חונק לפי הדרכת חז"ל הנ"ל, והדריך שגם המתחיל מאוחר חייב להשלים קודם-כל לימוד המקרא.

ומפורש ברש"י (על שמות לא פסוק יח) "מה כלה מקושטת בכ"ד קישוטין (ישעיה ג') אף ת"ח צריך להיות בקי בכ"ד ספרים" [כלומר כל תנ"ך]. וכתב רש"ר הירש (על ברייתא שלנו) שאין כוונתו של התנא שהאדם ילמד מקרא ומשנה בילדותו ואח"כ יתן כל זמנו ללימוד

התלמוד; אלא גם כאשר הוא מתקדם ללימוד בעומק המחשבה, עדיין הוא צריך לפתח ידיעותיו בשני התחומים של מקרא ומשנה, שהם יעשירו אותו בהבנת הגמרא.

כבר ב"אוצרות התורה" (פרשת תרומה, ופרשת כי תבוא) הארכנו בחשיבות הענין. רק כאן נזכיר בקצרה שהלומד מקרא מקבל אימה מפני מי שאלו הם דבריו [השי"ת]. כלומר המכיר את האמת יודע שכל העולם המוחשי הוא חולף ועובר, ורק השי"ת הוא המציאות האמתית (כדברי הרמב"ם בהל' יסודי התורה, פ"א, הלכות א עד ד). ממילא האדם הנכון עומד בחרדה מול המלה האלוהית. ובזה מגיעה לו יראת שמים, כמו שהאריך "ספר האפודי" בהקדמתו. דבריו הוזכרו ע"י השל"ה והחיד"א, והודפסו במלואם ב"יובל סיני" (הוצ' מוסד הרב קוק, שנת תשנ"א, עמ' תשעו-תשפ).

ומצאנו כי גדולי עולם כמו רש"י ורמב"ן ורבנו בחיי ועוד נתנו זמן רב לחבר חיבוריהם על המקרא, ולא ראו בזה "ביטול זמן". כי כאשר יחסר לו לאדם "היסוד", בעל כורחו נפגמים ה"קומות העליונות" בבנין התורה שהוא בונה.

החיד"א ב"עבודת הקודש" ("מורה באצבע", ס"ק קיח) הורה: "יזהר לקרוא מקרא, כל כ"ד [ספרי] תנ"ך, וחוזר חלילה [כלומר לגמור וללמוד שוב]. והראשונים היו קוראים לכ"ד "מקדש יה" עכ"ל. החיד"א לא פירש תוך כמה זמן, אבל ב"יסוד ושרש העבודה" (שער הניצוץ, תחילת פ"ב) פירש לגמור פעם בשנה, ע"י שיקרא בכל יום פרק אחד מנביאים, ופרק אחד מכתובים, ויגמור כך כל שנה בשנתו. ויש לציין כאן דברי החיד"א, בדבריו שם (ס"ק קנ"ג): "ומי שאינו מאבד זמן, יש עת לכל".

[טו] במשנה

ב"ה זכינו בדורות אחרונים ליכול רב של ספרים המבארים באורך וברוחב דברי התלמוד. אין ביכולתו של האדם הרגיל לעבור על מאות הספרים (ושמא הם כבר אלפים) המקשים ומתרצים בגמרא, מיישבים ופוסקים וכיו"ב. כל שכן כאשר עניני הגמרא הנלמדים הם בנזיקין ובנשים, ומעט סדר מועד, אין האדם מגיע לדעת ששה סדרי משנה. וכבר האריך מהר"ל על עוצמת החסרון הזה שנתהווה בדורות האחרונים. על הפסוק "כי דבר ה' בזה וכו' הכרת תכרת הנפש היא" (במדבר טו, לא) אמרו חז"ל (סנהדרין צט ע"א): "כל מי שאינו משגיח על המשנה". וביאר מהר"ל: "כי כל משא ומתן שלו בתלמוד, דבר שהוא מוציא משכלו, ודבר זה מפני שהוא פלפול בלבד, ולא נקרא זה 'דבר השם'. שהמשנה הוא דבר ה' בלבד שהוא ענין המצוה איך היא, ואינו פלפול. שהפלפול הוא של [ה]אדם ואינו דבר ה'. ולפיכך מי שכל עסק שלו בפלפול התורה ועוזב את המשנה, הוא בכלל 'כי דבר ה' בזה' עכ"ל. ("חידושי אגדות", סנהדרין צט ע"א).

עוד אופן ההסבר לחיונית הגירסא התדירית בעניני משנה, עד שהאדם ידענה כמעט

בעל פה, ולא יפנה כל זמנו ללימוד הגמרא, כתב מהר"ל בסוף "דרוש על התורה" (מהד' לונדון, עמ' מג) "בסדר הלימוד וכו' שיקנה תחילה המשנה שהיא יותר קרובה לאדם מפלפול התלמוד, אין קיום לה אצלו [הערת המעתיק: שבריבוי הסברות והקושיות, קשה לו לאדם לזכור מה שלמד אתמול וכל שכן לפני זה. משא"כ בלימוד משנה מסודר, חוזרים תמיד על אותם החכמות, וכך נקנית התורה אצל הלומד]. ואמרו במדרש פרשת צו (פרשה כא, ה) [כי] המשנה היא עמוד ברזל לתורה" עכ"ל.

ועוד אמרו חז"ל: "במי אתה מוצא מלחמתה של תורה? במי שיש בידו חבילות של משנה" (סנהדרין מב ע"א) ומפרש רש"י: "הוריותיה ולעמוד על בוריה ועל עיקרה. ולא כאדם המפולפל ומחודד ולא למד משניות וברייתות הרבה, כי מהיכן יתגלה הסוד? אלא בבעל משניות הרבה, שאם יצטרך לו טעם בכאן ילמדנו מתוך משנה אחרת; או אם יקשה לו דבר על דבר, יבין מתוך משניות הרבה" וכו' עיי"ש ההמשך.

ואומר על כך מהר"ל: "אבל אנחנו בעלי עיורון השכל, רוצים לקנות התורה ועוזבין המשנה, מפני שבטבע האדם, חפץ בתלמוד יותר כשהוא חידוד ופלפול, ובפרט בנערותו הולך אחר שרירות לב. לכך עוזבין המשנה ורצים אחר התלמוד וכו' וכו'. והן הן מעשה הדור הזה שאין אחד משגיח על המשנה, בחושבו כי לא ייקרא 'חכם' (רק) [אלא] ע"י התלמוד שהוא פלפול ומשא ומתן, ולב אדם נמשך אל זה ומניחין המשנה" עכ"ל ("דרוש על התורה", דף מד).

וממשיך: "כמו שאמרו במדרש (ויקרא רבה ז, ג) "אין הגליות מתכנסות אלא בזכות המשניות". ולמה דוקא בזכות המשניות? אבל הוא הדבר אשר דברנו, כי התורה היא צורת ישראל, בכך פיזור ישראל מיוחס לשלא תמצא הלכה ומשנה ברורה במקום אחד (שבת קלט ע"א) ויחוייב ג"כ שכלומדם המשנה שבה לפחות סדר הדינים [הוא יחד], לא כן הפלפול שלפעמים ע"י משא ומתן הוא בא מענין לענין שלא באותו ענין כידוע. לכן כאשר יתנו המשניות המסודרות, עם היותם בגוים מפוזרים ומפורדים, אזי אקבצם גם הם, זהו עמוד השני מקיום התורה" עכ"ל [עייש שהאריך עוד].

[טז] במיעוט שינה

כתב הרמב"ם: "אע"פ שמצוה ללמוד ביום ובלילה, אין אדם למד רוב חכמתו אלא בלילה. לפיכך מי שרצה לזכות בכתר התורה, יזהר בכל לילותיו ולא יאבד אפילו באחת מהן בשינה ואכילה ושתייה ושיחה וכיו"ב אלא בתלמוד תורה ודברי חכמה. אמרו חכמים 'אין רנה של תורה אלא בלילה' וכו' (הל' תלמוד תורה, פ"ג הי"ג).

ויש לזה הסבר גם ע"פ פשט וגם ע"פ סוד. ע"פ הנגלה, רוב בני אדם נשארים כבתיים בלילות ואינם פוקדים איש את רעהו, ולכן הלומד אז אינו סובל מההפסקות

וההטרדות. במיוחד כאשר רוב בני ביתו ישנים (או שהאדם משכים לקום, ואז בודאי בני ביתו ישנים) הוא יכול ללמוד בלי הפרעות. וכבר כתב ה"חזון איש": "ללמוד שעה אחת ולהפסיק שעה אחת הוא קיום התווה האפס וההעדר. הרי זה זורע ושולח עליהם מים לסחפן. עיקר הלימוד הוא התמידי והבלתי נפסק. בלימוד התמידי הוא סוד הקדושה, וזה שעושה תורתו קרעים קרעים, אסף רוח" ("קובץ אגרות", ח"א, אגרת ג). ובכן, הלומד בלילה לומד מתוך רוגע וללא הפרעות והפסקות.

כל שכן אם ישכים לקום וילמד בעת שהשינה כבר הועילה לו לחדש ולרענן את כוחותיו המחשבתיים, יספיק להבין יותר טוב מאשר בתחילת הלילה, כי אז כחו עייף ולא מופני יגיעותו כל היום. ומסופר כי פעם נפגשו מחבר "קצות החושן" עם מחבר "נתיבות למשפט". שאל השני את הראשון מה פשר הדבר שספרו של הראשון נפוץ יותר והתקבל יותר אצל הלומדים? כדי לעזור לו, חקר בעל ה"קצות" בכמה שאלות על דרכי לימודו של ה"נתיבות" והתברר שבעל ה"נתיבות" היה נוהג ללמוד כל היום ובגמר היום, בתחילת הלילה, היה מעלה על הכתב דרכי חקירתו והמסקנות. לעומתו בעל ה"קצות" היה לומד כל היום, ובכל זאת נמנע מלכתוב חידושיו עד שיישן בלילה, ובקומו ללמוד בסוף הלילה רק אז היה מסגנן ומעלה על הכתב את מסקנותיו. ומפני הבדל זה היה סגנון הרצאת הדברים של ה"קצות" צלול יותר ותמציתי יותר.

כמה שעות לישון בלילה? רבנו "בן איש חי" (שנה א' פ' וישלח ס"ק א) כתב: "אל יישן האדם בלילה פחות משש שעות ולא יותר על שמונה שעות, שתזיק לו ריבוי השינה וכו'". והישן שש שעות הרי זה יצא ידי חובתו בבריאות הגוף. על כן איש יהודי אין לו לישון יותר משש שעות מאחר שהוא יוצא ידי חובת בבריאות גופו בכך, ושאר שעות הלילה יעסוק בהם בבריאות נפשו ע"י עסק התורה עכ"ל. ולענין זה, גם "תפארת ישראל" (על הברייתא שלנו) כתב "דעל ידי ריבוי שינה לא לבד שיפסיד הזמן אלא גם יתישן שכלו ויאבד חריצותו. אמנם גם פחות מהראוי מזיק מאד לגוף ולנפש וכו'". אולם זה רק קודם הגיעו לחמשים שנה. אבל אח"כ שאין השחיקה שביסודות הגוף כל כך גדול כבימי נעוריו ואין צריך מנוח כל כך רב, כתבו [הרופאים] הטבעיים דדי לו אם יישן בכל לילה ה' או ו' שעות עכ"ל. ומסופר בשם ה"אמרי אמת" (אדמו"ר ר' אברהם מרדכי מגור) שבצעירותו נהג פרישות גם בעניני אכילה וגם בעניני השינה. וכעבור הזמן ראה שניזוק גם בלימודו ע"י פרישות השינה [עכת"ד]. ובאמת, מה שהאדם העייף לומד בזמן מרובה, האדם שיישן די צרכו מספיק ללמוד בזמן מועט.

והא לפנינו לשון הט"ז (על שו"ע אהע"ז, סי' כ"ה): "מצינו שכתב הרמב"ם (שמונה פרקים, סוף פ"ד) על פסוק (משלי ג, ו) 'בכל דרכיך דעהו'. דהיינו מי שאוכל ושותה ומעדן נפשו כדי שיהיה בריא וחזק לעבודת השי"ת, יש לו שכר כמו [מי] שמתענה. ודברים אלו אסמכתא אקרא (תהלים קכו, ב) 'שוא לכם משכימי קום' וכו' דהיינו שיש ת"ח מנודדין

שינה מעיניהם ועוסקים בתורה הרבה. ויש ת"ח שישנים הרבה כדי שיהיה להם כח החזק וזריזות לב לעסוק בתורה. ובאמת יכול [האחרון] ללמוד בשעה אחת מה שזה [הראשון] מצטער ועוסק בב' שעות. ובודאי שניהם יש להם שכר בשוה. על כן אמר [הפסוק] 'שוא לכם' דהיינו בחנם לכם שאתם מצטערים ומשכימים בבקר ומאחרי שבת בלילה וממעטים שינתם, זה בחנם, 'כי כן יתן לידידו שניא' דהיינו מי שישן הרבה כדי שיחזק מוחו בתורה, נותן לו הקב"ה חלקו בתורה כמו [מי] שממעט בשינה ומצטער [ב]עצמו. כי הכל הולך אחר המחשבה "עכ"ל הט"ז לענינו. ובודאי צריך האדם לבדוק את עצמו פן ריבוי שינה אינו לשם תועלת באמת אלא כדי לפייס את יצרו. ועליו לנסות את עצמו ולצמצם שינתו בעשר דקות (ע"י שיעון מעורר מצלצל) ולנסות כך משך שבוע ימים עד שמתרגל) ואם רואה שאינו ניזוק כל היום, ינסה שוב בתוספת ניכוי עשר דקות כל לילה משינתו. וכן הלאה. אבל כאשר יראה שיש בגופו חולשה במשך שעות היום, או בלבול מחשבות וחוסר ריכוז, או אפילו עצבות כל דהו, יחזור להוסיף לעצמו כל לילה עשר דקות וכיו"ב עד שישוב לאיזון הראוי לפי מזג גופו. ויש בני אדם דדי להם בחמש שעות שינה ליממה, אבל רוב האוכלוסיה אינם כן. ומובן מאליו, שכדי להשיג את התועלת של לימוד הלילות, יקצר בשעות הלילה וינסה לישון קצת בשעות האור. וכבר כתב ה"משנה ברורה" (סי' ד ס"ק לו) "דאם אי אפשר לו ללמוד בלא שינת הצהריים מותר לישן מעט אבל לא יאריך בה, ולא תהיה כוונתו להנאת עצמו רק לעבודתו יתברך" עכ"ל.

קו מנחה צריך להיות שבן תורה יכיר כי בעת שהוא ישן הוא כמו מת, ולכן מברכים בשחרית "המחזיר נשמות לפגרים מתים". ככל שהאדם ישן יותר, הוא קיצר מחייו, ולכן ישיג פחות הישגים.

[יז] במיעוט שיחה

בשלושת המדות לפנינו כתוב "מיעוט" ולא כתוב "מניעת", לומר לנו שבמדה מועטת של התכונה אשר בה מדובר היא טובה ומועילה. ואפשר לפרש שלא רק באה הברייתא ללמד למנוע את הרבוי, אלא באה ללמד את המסתגפים הקיצונים, השתקנים שאינם מדברים מאומה (וכן להלן המונעים מעצמם כל תענוג שהוא) שאינם נוהגים כדעת התורה. כי כדי להיות מעורב עם הבריות חייב האדם לעסוק בקצת שיחה, ולא להיות שותק לחלוטין. וכן כדי שהשכל יהיה עירני ופועל, חייב האדם לעוררו ע"י קצת תענוג.

מבאר "המאירי" (על אבות, פרק א' אל תרבה שיחה עם האשה) "מה פירוש המלה "שיחה"? היא "דיבור שאין בו צורך ועיקר, כמו שאומרים תמיד 'שיחה בטלה' וכן אמרו בת"ח

ששיחתם צריכה תלמוד (סוכה כא ע"ב) כלומר אפילו הדיבור ההמוני היוצא מפיהם שייראה שאין בו עיקר, יש בו כדי ללמוד ממנו איזה ענין או מדה או מוסר" (עיי"ש עוד כיצד דוד המלך קרא לדברי תורתו "כל היום היא שיחתי", כלומר בענותותו חשב שזה רק בערך "שיחה"). ולזאת הכוונה הזכיר לשון 'שיחה' להודיע שלא הזהירו 'לדבר' עמה כפי הצורך, אם מעט ואם הרבה במה שיש מקום לדבר עם האשה בענין צרכי הבית, בכלליו ובפרטיו ועניני הוצאותיו ושאר הדברים וכו'. אבל הזהיר על הדיבור שאין בו צורך, בדברי שלום ודברי הבאי כסיפור המאורעות; אמר שאם יקרהו בדרך מקרה, לא ירבה בכך. ואפילו באשתו אמרו כן, שלא לגרום רעה לעצמו להטריד מחשבתו בשעה הראוי למלאכתו או לתורה לפי מה שהוא האדם" עכ"ל.

למדנו מדבריו שראשו של האדם מתעסק במה ששח עם אחרים או מה ששוחחו אתו. ואם מוחו מלא דברים של "מה בכך", דברים אלו יסחו דעתו מהעיקר, ויהיה קשה לו להתרכז בלימודו. והדבר דומה לראיית העריות, אין לך חוצץ מפני הערווה כמו עצימת העפעפיים (ספר חסידים, ט). כן ככל שהאדם שמע פחות [מדברים שאינם נוגעים לו] כך יקל עליו לטפל במה שחובתו.

וכך כותב הגר"א: "ידוע שהמצוה הגדולה מכל המצוות היא לימוד התורה, ולהיפך דברים בטלים וליצנות שהם היפך התורה, ולכן יש הנאה מדברים בטלים וליצנות יותר מכל העבירות" (על משלי א, כג).

וכתב מהר"י עמדין (כאן): "במיעוט שיחה, אף בדברים ההכרחיים שאי אפשר בלעדם ואינה שיחה בטלה, יתפוש במועט ויקצר כל האפשר. לפי שהזמן יקר המציאות ולפיכך אפילו בדבורי תורה הזהירו 'לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה' (פסחים ג ע"ב) קל וחמר לדבורי רשות, שלא יאבד זמן בדברים יתרים ויפסיד תורה הרבה שהיה יכול ללמוד בתוך כך" עכ"ל.

"תפארת ישראל" כתב על מאמר התנא: "ומיעוט שיחה יפה לתורה, כדי שתנוח דעתו קצת ע"י זה".

[יח] במיעוט תענוג

מסופר (סנהדרין קיא ע"א) שאחד מהאמוראים בא ללמוד אצל רב, וראה בו שהגיע אחרי שחפף לשערות ראשו (מפרש רש"י: חופף ראשו ומערן עצמו בשעה שהיה לו ללמוד תורה עכ"ל. וצ"ל שזה באמצע השבוע, ולא לצורך שבת או מצוה). והוכיח אותו "ולא תמצא בארץ החיים" (איוב כח, יג) כלומר לא תמצא תורה אצל מי שמחיה את עצמו" (סנהדרין קיא ע"א).

וכתבו התוספות (כתובות קד ע"א ד"ה לא נהנית) בשם המדרש "עד שהאדם מתפלל

שיכנס תורה לתוך גופו, יתפלל שלא יכנסו מעדנים לתוך גופו" עכ"ל. ואפשר שזה מפני שנותן דעתו עליהם, והם מסיחים דעתו מהעיון בחכמה.

כך לשון מדרש תנחומא (נח, ג) לא תמצא תורה שבעל פה אצל מי שיבקש עונג העולם, תאוה וכבוד וגדולה בעולם הזה". וכך המשיל הדבר "חובות הלבבות" (שער חשבון הנפש, פרק ג אופן כ"ה) "כשם אין המים והאש נקבצין בכלי אחד, כך לא יתקבצו בלב המאמין אהבת עולם הזה עם אהבת עולם הבא. ואמרו כי העולם הזה והבא כשתי [נשים] צרות. אם פייסת זו, הכעסת את השניה".

לא רק קלקול רוחניות יש כאן אלא אף נזק גופני. "ורוב החלאים שבאים על האדם אינם אלא או מפני מאכלים רעים או מפני שהוא ממלא בטנו ואוכל אכילה גסה אפילו ממאכלים טובים" (הרמב"ם בהל' דעות, פ"ד הט"ו). וממילא הוא יתבטל מלימוד תורה.

בכל זאת הקשה "מדרש שמואל" (ד"ה הי"ט) לכאורה קשה. הרי למדנו (אבות, ו) 'כך היא דרכה של תורה, פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה וחיי צער תחיה' וכל אלו הם עינויים ולא די במיעוט תענוג? אלא ודאי שם מדובר באדם עני ללמדך שאפילו אם אין לו לאכול ולשתות ברווחה, בכל זאת אל ימנע עצמו מלימוד התורה (וכמו מעשה הלל, יומא לה ע"ב). אבל אדם שהוא עשיר יותר, ואוכל ושותה כדי להוסיף לו כח ללימוד התורה, ודאי טוב הדבר. לכן מלמדנו כאן שלא יגזים להרבות בתענוגים אלא די במצט. עכ"ל. [והחפץ חיים ענה על הסתירה הנ"ל, "כך היא דרכה של תורה, בתחילת הדרך שהאדם מרגיל עצמו לעול תורה. אבל כשתעבור תקופת ההתחלה, ודאי טוב הדבר שיאכל כל צרכו וכו'].

והנה מצאנו בבועז, ראש חכמי ישראל בדורו, שהיה אוכל דברי מתיקה. אמרו במדרש: "ויאכל בועז וישת וייטב לבו", מלמד שאכל מיני מתיקה אחר סעודה, מלמד שהמתיקה מרגלת הלשון לתורה" (ילקוט שמעוני, רות ג, רמז תר"ד). כלומר פעמים שהאדם יגע וכאשר אוכל איזה ממתק הוא משיב את נפשו, ומקבל כח נוסף לעסוק בתורה. וגם זה נחשב לשם שמים. בזה קצת תענוג הוא טוב "ומרגלת את הלשון לתורה".

ודאי כי שבת ויום טוב אינם בכלל הנ"ל ומצוה להתענג בהם, וכן בסעודות מצוה. וכן כאשר אשתו טרחה להכין לו מאכלים ערבים, אף שהאדם לא דרש זאת, מצוה להסב לה נחת רוח ולהתענג במה שהכינה לו. ויש עוד מקום לעסוק בתענוג כאשר האדם הוא "חולה" בדאגות ובעצבון, בדומה לדברי הרמב"ם (שמונה פרקים, לפני אבות, פרק חמישי) "אם נתכוין בדבר זה ליישב את נפשו כדי שתבריא ולסלק ממנה חולי שלה כדי שתהיה בהירה וזכה לקבל את המדעים [תורה וחכמה] כדרך שאמרו 'דירה נאה וכו' מרחיבין דעתו של אדם' (ברכות נו ע"ב) עכ"ל לענינו. התורה לא אסרה "תענוגים" באופן מוחלט, אלא שימעט האדם בהם. הוא יהיה שליט בהם, ולא התענוגים שולטים עליו.

[יט] במיעוט שחוק

התורה נמשלה לשמן (שיר השירים א, ג) ואמרו חז"ל: "מה השמן הזה, כוס מלא שמן בידך ונפל לתוכו טיפה של מים, יוצאת כנגדה טיפה של שמן [כלומר אינם מתמזגים יחד] כך אם נכנס דבר של תורה ללב, יוצא כנגדו דבר של ליצנות. נכנס ללב דבר של ליצנות, יוצא כנגדו דבר של תורה" (שיר השירים רבה א, כא).

הטעם לזה כי החכמה היא כבד משקל ובעל תוכן מהותי. והשחוק הוא ההיפך מזה, לשון שחיקה וטחינה, כי השחוק איננו רואה את המכלול אלא מבודד כל פרט לעצמו עד שהוא מגוחך (ובזה מוסבר קשר בין דברי רש"י בברכות סא ע"ב לדברי אבות דר' נתן לא, ג).

ויש שחוק שהוא משובח. אמרו חז"ל: "כל ליצנותא אסירא בר מליצנותא דע"ז דשריא" (מגילה כה ע"ב). והוא הדין ללעוג מהכפירה ומדברי הבל של אומות העולם והאפיקורסים.

הוא הדין, לפני הלימוד, טוב קצת בדיחותא כדי לפתוח שערי ההבנה. כך מבואר ממעשה רבה, מובא בשבת ל ע"ב וכן פסחים ק"ז ע"א "רבה מקמי דפתח להו לרבנן אמר מילתא דבדיחותא ובדחי רבנן. לסוף יתיב באימתא ופתח בשמעטא". ונראה לבאר כי רוב בני אדם מצטערים, כל אחד לפי פרטים מאורעות שבחיי, וכלשון חז"ל "אין לך אדם בלא יסורין" (בראשית רבה צב, א). והשחוק מסיח דעתו ממנו. וכך כתב "תפארת ישראל" על מאמר התנא: "מילתא דבדיחותא ג"כ מיעוטו יפה, כדי לשמח הנפש ולהבריקה בחריצות וזכרון" [ומציין לגמרא הנ"ל].

וכך מצאנו שכאשר בני ישראל יצאו ממצרים וראו "והנה מצרים נוסע אחריהם" (שמות יד, ט), חששו פן יצליחו המצרים לשבות אותם מחדש ויסבלו מהם צרות צרורות ומרות כגמול על בריחתם, אמרו למשה רבנו: "המבלי אין קברים במצרים לקחתנו למות במדבר? מה זאת עשית לנו להוציאנו ממצרים!?" (יד, יא). ודאי שהם לא חשבו ברצינות שבאמת חסר להם מקום איפה להקבר, אלא שאמרו זאת בשחוק. ולא מצאנו במקרא שנענשו על המלים האלו. אלא עונה רש"י הירש (בביאורו לתורה, שם): "אירוניה [בלועזית, מאמר לגלוג] חדה זו אפילו ברגע של פחד וייאוש שאין למעלה מהם, מציינת את חוש ההומור שהיא תכונה אופיינית של שבט יעקב בהיר השכל" עכ"ל. כלומר זו תגובה של התפכחות מהענן הכבד של אימה מפני מה שעתיד לבוא עליהם, וכנראה היא מותרת להם. וזה לימוד לדורות.

ומצאנו (תענית כב ע"א) כי ר' ברוקא חוזאה שאל את אליהו הנביא מי מבני השוק הוא בן עולם הבא, והצביע על שני בדחנים שם. וכאשר ר' ברוקא שאל להם מה עסקם, ענו "אנו מבדחים את העצובים, וכן כאשר אנו רואים שני בני אדם מתקוטטים, אנו

טורחים [מפרש רש"י: ע"י מילי דבדיחותא] להשלים ביניהם". כלומר, ע"י בדיחה קלה מסיחים דעתם מעומק הצרה, ומתפייסים זה לזה.

ורש"ר הירש (בביאורו לברייתא) מבאר "שחוק" לשון עיסוק בספורט (משחקים גופניים). ושמה יש להביא לו ראייה מהמקרא "יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו" (שמואל-ב ב, יד). ואמנם הרמב"ם (מורה נבוכים ח"ג פכ"ה) ייעץ כי קצת התעמלות היא תשפר בריאותו של האדם, אבל ת"ח צריך לצמצם פעילות זו עד כדי הצורך בלבד. (על מעלת ההתעמלות כתב מהר"י עמדין, אבות פ"א, משנת "אהוב את המלאכה"; וכן בפרק ו' סוף "פת במלח" בענין "ובתורה אתה עמל").

[כ] במיעוט דרך ארץ

הוא מלשון דרשת חז"ל בספרי (פרשת תבוא) "ואת ענינו", זו פרישות דרך ארץ. וכתב "תפארת ישראל" בביאורו: "תשמיש, שהוא מחליש החריצות והזכרון, כמו שכתבו הטבעיים" [הרופאים] עכ"ל. הרמב"ם כתב שהמרכה בזה "עיניו כהות" (הל' דעות פ"ד הי"ט) כלומר נחלשות, וממילא הוא בוטל מדברי תורה.

וידוע שעזרא תיקן טבילה אחרי המעשה, כדי "שלא יהו ת"ח מצויים אצל נשותיהם כתרנגולים" (ברכות כב ע"א). וצ"ע מפני מה גזר על ת"ח יותר מאשר על שאר העם? ונראה לומר ע"פ "אל תתן לנשים חילך" (משלי לא, ג) כלומר ריבוי תשמיש מתיש כוחו של אדם, "כחו כלה וחיייו אובדים וכו' והזיקנה קופצת עליו" (רמב"ם, הל' דיעות פ"ד הי"ט). באדם רגיל שאינו עסוק בתורה, הנזק הוא מסויים "ואיהו דאזיק אנפשיה" (בלבד). אבל מי שעוסק בתורה, הנזק הוא עצום (גם לעצמו, וגם לכל העולם כולו). והנה כל בן תורה צריך לחוש את היוקר הרב של כל רגע ורגע, שאם הוא הלך לבטלה הוא "פסידא דלא הדר". אין מחיר בעולם בו יכול האדם לרכוש עוד רגע זמן של החיים. הרי כך כתב הרמב"ם על המשנה "התקן עצמך בפרוודור כדי שתכנס לטרקלין" (אבות, ד): "שאיין אחר המוות שלימות ולא תוספת. ולא יקנה האדם שלימות ויוסיף מעלה אלא בעוה"ז וכו'. ולפיכך ראוי להשתדל בזמן הקצר והמועט הזה ולא להעבירו אלא בלימודים בלבד, לפי שהפסדו עצום שאין לו חליפין, ואין אפשרות תשלומין לכך. ולפי שידעו החכמים את זאת, ראו שלא להוציא את זמנם אלא בלימודים ובהוספת חכמה. ולפי האמת הרויחו את זמנם כולו, ולא איבדו ממנו בענינים הגופניים אלא זמן קצר מאד, וכדבר שאי אפשר בלעדיו" (פירוש המשנה על אבות, ד. ועיי"ש שהאריך עוד).

נוסף על כך, ידוע שהתשמיש מביא לידי שינה (וכמעשה דרבי אלעאי, בעירובין נג ע"ב) וממילא מפסיד מלימודו, והוא והעולם מפסידים רוחניותם.

ושאלה יפה שאל הר"ן בכתובות (ר"ן שעל הרי"ף, דף כו בנדפס) "ותמה אני עונת ת"ח

שהיא אחת בשבת, למה לא הוזכרה במשנתנו? (כתובות סא ע"ב). ונ"ל שאין לת"ח עונה קבועה וכו' ות"ח הדריים בעירם ג"כ משתנים כפי מה שהם צריכים לנדד שינה מעיניהם בענין לימודם ולטרוח בו. והדבר ידוע שאין כל הזמנים שווים להם בכך. ודאמרינן בגמרא דעונתן אחת בשבת, היינו כשאין מתחדש להם בלימודם דבר" עכ"ל הר"ן. כלומר בן תורה אמיתי הוא משועבד בכל ריכוזי מחשבותיו להרחיב ידיעותיו בתורה ולהעמיק בהן. ולכן כאשר הוא באמצע סוגיא, ודאי כי ענייני זיווג אינם תופשים את דעתו. רק "טיילים", אותם העוסקים בתורה מתוך חיי פינוק (כתובות סב ע"א) להם תהיה בעיה בכך ותתעורר תאוותם באופן מתמיד יותר. אבל למען קנין תורה, אותו ת"ח השקוע באהבת התורה ומבקש הבנתה באמת, יצמצם "דרך ארץ" שלו.

וע"פ עומק המוסר יש להוסיף בזה דברים חשובים. גם הרמב"ם (מורה נבוכים ח"ג פ"ח) וגם מהר"ל ("נתיבות עולם", נתיב הפרישות, סוף פ"א) האריכו בכך שהחומרות היא ניגוד גמור למעלתו הרוחנית של עבד אמיתי של ה'. צריך ביאור לעצם כינוי גנאי הנ"ל של "תרנגולים" ("שלא יהיו ת"ח מצויים אצל נשותיהם כתרנגולים", ברכות כב ע"א). ומצאנו שמציאות הטבע של תרנגול היא שלהיטותו במדה זו היא כה תקיפה כי עד מרחק של "ששים בתים" הוא חשוד לצאת מתחומו ולחפש לו נקבה (ביצה ז ע"ב). ורק אם יש נהר המפסיק ביניהם, יש שמירה. ואם בכל זאת יש קרש דק העובר על גבי הנהר, יסתכן התרנגול ויעבור (עיי' שם רש"י). הרי שפלות בולטת. ולכן כגנאי הזכירו את התרנגול.

וכתב הראב"ד ("בעלי הנפש", שער הקדושה, במהד' מוסד הרב קוק, דף קטו) "הא למדת דרך הסתת היצר, מן ההיתר אל האסור, ומן הקל אל החמור וכו' וכו'. ועל כן צריך האדם להתחזק ולהתגבר ולעמוד על נפשו ולהלחם בתאוותיו כדי שיהא לו מעלה בנפשו על נפש הבהמה שאין לה מעצור מכל אשר תשיג תאוותה. כי התאוה המתגברת על האדם היא מכח הנפש הצומחת והיא הבהמית, ועל כן נמשלו הרשעים הנמשכים אחר תאוותם כבהמות" (ע"ע חולין ה ע"א). והאריך בזה בשו"ע (או"ח סי' ר"מ סעיף א') מה הן כוונותיו של המקיים מצוה זו. ולכן, ת"ח הראוי לכתרה של תורה אינו ניגש לזה אימתי שיצרו מתאוה, אלא לפי כוונת השו"ע או לפי צרכי זוגתו (עירובין ק ע"ב) ותו לא מידי.

הערת המבאר: הנה לא רשמנו כאן בחשבון מ"ח מעלות ענין של "במיעוט סחורה", הנדפס בש"ס ובמסכת כלה רבתי פ"ח, ובסידורים, והובא ע"י "מדרש שמואל", מהר"י עמדין ואחרים. אבל פרט זה איננו במחזור ויטרי, ולא בנוסח הגר"א ולא ב"תפארת ישראל" שממנו העתקנו רשימתנו. בכל זאת נסביר במקצת מה זה שייך לקנין התורה.

כבר הפירוש המיוחס לרש"י מציין למאמר חז"ל שאין התורה מצויה לא בין הסחרנים ולא בין התגרים (עירובין נה ע"א). מהר"ל הסביר עומק הענין בביאורו לאבות (פ"ב, דף עט, "ולא כל המרבה בסחורה מחכים") והוסיף גם פירוש אחר ("נתיבות עולם", תורה, סוף

פ"ב). אבל כאן נבאר דברי פשט בלבד. הנה "חובות הלכות" (פתיחה ל"שער הבטחון", דף קכז, מהד' פלדהיים) מספר שאחד מהצדיקים בירך לחברו: "הרחמן יצילנו מפיזור הנפש" שאלו אותו מה הוא? ענה: שיהא לי רכוש בראש כל נחל ובכל עיר [במרחקים]. והוא מאמר חז"ל "מרבה נכסים, מרבה דאגה" (אבות, ב) עכ"ל. והנה המלה "סוחר" באה מלשון "סחור, סחור" הולך ומסבב ממקום למקום למכור דברים [בהקפה] ואח"כ סובב שוב כדי לגבות את חובותיו. והנה איש כזה מחשבותיו מפוצלות בהרבה מאד ענינים ופרטים, מי עדיין חייב לו, וכיצד יצליח לגבות כספו וכיו"ב. ברור שאין ראש פנוי כל כך ללימוד תורה בעיון.

ואמנם חז"ל עצמם שבחו למתפרנס מ"עסקא" (יבמות סג ע"א, והוזכר ע"י "מדרש שמואל" ומהר"י עמדין). אבל שמא זו עצה טובה לכל בן אדם אחר, אבל לא למי שרוצה לזכות לכתרה של תורה. ולכן אמרו כאן "במיעוט", יצמצם העסקאות.

מהר"י אברבנאל (וכן עוד כמה מהמפרשים) פירשו "מיעוט דרך ארץ" לענין העיסוק בצרכי הציבור. ומבאר רש"ר הירש כי אע"פ שהעיסוק בפועל בצרכי הרבים הוא גם מצוה של "אהבת ישראל" והוא גם יוסיף מימד של הבנה "למעשה" של לקחים האמורים בתורה; אבל העיסוק המרובה בזה מחליש את הלומד מצלילות דעתו, כמ"ש חז"ל (אפילו על משה רבנו!) "כי העושק יהולל חכם" (קהלת ז) [ודרשו "העושק" כמו "העוסק"] כשהחכם מתעסק בדברים הרבה, מערבבין אותו מן החכמה וכו' המתעסק בצרכי ציבור, משכח תלמודו" (מדרש שמות רבה ו, ב).

[כא] בארך אפיים

הרבה דברים אמרו חז"ל בנזק של הכעס. בין היתר אמרו: "כל הכועס וכו' משכח תלמודו ומוסיף טפשות" (נדרים כב ע"ב). יש בזה שתי בחינות, גם שוכח ממה שאסף ולמד מכבר; וגם השכל הטבעי והעיוני נחלש אצלו והוא אטום מלהבין ("טפש כחלב לבם", תהלים קיט, ע). וכן אמרו חז"ל במקום אחר: "בא לכלל כעס, בא לכלל טעות" (ספרי, פרשת מטות, סוף פסקא קנ"ז) והזכירו זאת אצל משה רבנו בשלשה ענינים. כאשר חיילי ישראל יצאו למלחמה נגד מדין, והשאירו בנות מדין בחיים, "ויקצוף משה" (במדבר לא, יד-יז), ומיד שכח דין של טבילת כלים של גוים ולא ידע מה לענות לשאלת העם עד שתלמידו אלעזר ענה (במדבר לא, כא). וכן כאשר בני אהרן שרפו את הקרבן, "ויקצוף" [משה] (ויקרא י, טז) ושכח את הדין עד שהזכירו אהרן, כמ"ש "הודה ולא בוש לומר 'לא שמעתי' אלא 'שמעתי ושכחתי' (זבחים קיא ע"ב). וכן במי מריבה (במדבר כ, י) כעס ולכן טעה. (וע"ע פסחים סו ע"ב).

ובתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל (במדבר כה, ו) הוסיפו עוד שכחת תורה למשה,

מפני ש"רתח" (כעס). זמרי תפש בבלוריתה של כזבי והביא אותה לפני משה רבינו וכל העדה, והוא שאל: "זאת מותרת או אסורה? אם היא אסורה, הרי גם אתה נשאת לאשה את המדיינית בת יתרו?" וממשיך במדרש התרגום הזה כי משה כעס, ושכח מה לענות [עכת"ד]. והנה התשובה פשוטה ביותר. [א] צפורה התגיירה, וכזבי לא התגיירה. [ב] משה נשא אותה לאשה לפני מתן תורה, וגירש אותה ברדתו למצרים ("אחר שילוחיה", רש"י לשמות יח, ב). ואח"כ לא הוסיף לשאת אותה כמו שאמר לו ה' "ואתה פה עמוד עמדי" (עיי' שבת פז ע"א). לכן מה הדמיון ביניהם? אלא מפני שראה זאת משה כפגיעה אישית, התקשה לרכז מחשבותיו. ואילו משה היה לגמרי שוכח מעצמו, וחושב אך ורק על מציאות הבורא ית"ש, היה מגיע למדת ההשתוות ("חובות הלכות", שער יחוד המעשה, פ"ב) לא היה כועס כלל, כי לא היה חושב את עצמו כמהות. ולכן אמרו חז"ל שהכועס הוא כעובד ע"ז (סוטה ד ע"ב). והוסיפו טעם מהמקרא (שבת קה ע"ב) שהכועס כאילו עובד ע"ז דכתיב "לא יהיה בכך אל זר", כלומר שנותן לעצמו ("בך") חשיבות.

והאריז"ל ("שער רוח הקודש", דף לג) הזהיר כי אפילו לשם מצוה אסור לו לאדם לכעוס. עיין בזה בתענית (ד ע"א) "אפילו הכי מיבעי ליה לאיניש למילף נפשיה בניחותא". צא וראה מה שכתבו על ב' ת"ח הכועסים זה על זה "עד שקרעו ספר תורה בחמתן" (יבמות צו ע"ב). פירושו שמתוך להט הויכוח כל אחד מהם משך את הספר אצלו כדי להוכיח צדקת דבריו, ומפני ששניהם התעצמו בכח, נקרע הספר. היה שם ר' יוסי בן קיסמא והודיע דעתו "תמיה אני אם לא יהיה בית כנסת זו [בית] עבודה זרה, וכן היה". ונראה לפרש כי כבר אז, בעת כעסם, היה נצונץ עבודה זרה (ע"פ שבת קה ע"ב) והם התחילו את התהליך.

האריך מהר"ל ("נתיבות עולם" נתיב הכעס, פרק א) מה ההבדל בין בית הלל לבין בית שמאי, ולכן אנו פוסקים כמו הלל. עיין שם דבריו.

מהר"ל מבאר עוד כיצד בעל הכעס הוא רחוק מהשכל ("נתיבות עולם", נתיב הכעס, תחילת פ"א) על סמך הפסוק "וכעס בחיק כסילים ינוח" (קהלת ז, ט).

[כב] בלב טוב

כתב "תפארת ישראל": "שיהא טבעו רך, מלא חן וחסד להיטיב בשמחה לבריות" עכ"ל. ובפרק שני של אבות (ס"ק פט) ביאר את המושג כך: "שכשהלב שוקט ושמח, ישקיף על כל אדם לטובה, וירבו אוהביו בחבר טוב ושכן טוב, וגם במנוחתו יוכל להשקיף [מראש] את הנולד, ויאהב גם את ה' בכל לבבו ונפשו" עכ"ל. [ועיין רש"י על שבת סג ע"ב ד"ה עד כאן לתורה, המבאר "ויטיבך לבך" (קהלת יא, ט): "שמח בתלמודך, למוד משמחה ומטוב לב, והלך בדרכי לבך להבין מה בלבך" עכ"ל].

מהר"י אברבנאל פירש מה ענינו ללימוד התורה. "בלב טוב, ר"ל שלא יהיה קנאי בדברי חברו או תלמידו, אבל יהיה שמח וטוב לב כשישמע לחברו או לתלמידו אומר איזה דבר פלפול מתיישב על הלב, ולא יקנא במעלתו" עכ"ל. כלומר יש תכונה רעה אצל כמה למתוח ביקורת על דברי הזולת לא מפני גוף הענין, אלא כדי להשפיל מעלת הזולת. והנכשל בזה, לא יזכה לתורה.

ר' יעקב עמדין כתב "בלב טוב שלבו פנוי מקנאה ושנאה ודאגה ועצבון. כי בכל מדה [שה' מודד לו] הוא שמח וטוב לב. לפיכך לבו רחב לקבל דברי תורה. לכן שיבח ר' יוחנן בן זכאי מדה זו כנגד כל המדות".

והוסיף על כך רש"ר הירש שכאשר הלומד אינו נגוע בקנאה ושנאה של הזולת, לבו ודעתו פנויים להעמיק במחשבות תורניות, בלי שום טרדא.

"כל ימי עני רעים, וטוב לב משתה תמיד" (משלי טו, טו) ביאר "מצודות" כי עני זה למרות "כי מצוי לו די מחסורו, [בכל זאת] כי יתקנא בעשירי העם, ורעה עינו בשלהם. אבל מי שיש לו לב טוב לבל ירע עינו בזולתו, ישמח בחלקו וימיו נדמים לו תמיד כימי משתה ושמחה" עכ"ל [רש"י אמר כך בקצרה מאד].

והגר"א (שם) הרחיב בזה: "כמ"ש חז"ל (אבות, ד) 'איזהו עשיר? השמח בחלקו'. וא"כ העני הוא מי שנפשו רחבה שאינו מסתפק בכל אשר לו, וכל חללי עלמא לא יספיקנו בדעתו. ולכן כל ימיו רעים, כי אינו באפשרי שישגי כל חפצו וימלא דעתו וכמ"ש (קהלת רבה א, לב) 'אין אדם (מת) [יוצא מן העולם] וחצי תאותו בידו'. [לעומתו] 'וטוב לב', אבל מי שמספיק [לו] במה שיש לו, לבו שמח תמיד כמו האיש אשר משתה בביתו שלבו שמח בעת שהוא שתוי יין, עד שאז אפילו המלך אינו שוה לו. אך לאחר הפיגו יינו אינו בשמחתו שהיה תחילה. מה שאין כן ה'טוב לב' הוא תמיד שמח כעת שמחת השתוי בעת המשתה" עכ"ל.

[כג] באמונת חכמים

כתב "תפארת ישראל": "שאינו מאמין לכל דבר ששומע, דזהו מדת 'פתי יאמין לכל דבר' (משלי יד, טו) אבל יאמין לחכמים בחכמת התורה, אפילו לא ישיגם בשכלו" עכ"ל. מדבריו למדנו שאין לתת אימון בכל מה ששומעים מכל אדם, כי רוב בני אדם אינם מדייקים בדבריהם, והרבה דברי "דמיון" מעורבים במה שאומרים. אבל כתוב במשלי "ואיש שומע לנצח ידבר" (משלי כא, כח). פירש רבנו יונה: "מי שישמע האיש המבין הדברים, שישמע על תכונתם ומדקדק ומכוין שיקח הדברים בלבו ויצפנם בלא תוספת וחסרון, כי בזה שלם ענין השמיעה. ואמר 'ואיש שומע לנצח ידבר', אע"פ שאין מדת

(רוב) [ריבוי] דברים מדה טובה, כמו שכתוב 'ברוב דברים לא יחדל פשע' (משלי י, יט) אכן המדקדק ומכוין מה ששומע לספר הדברים בלא תוספת ומגרעת, 'לנצח ידבר'. כלומר אם יחפוץ, ידבר כל היום, כי לא ילאה האדם מסיפור דבריו ולא יהיה לטורח" עכ"ל.

רואים אנו שהמושג "אמונת חכמים" היא רק לתת אימון באנשים שהם באמת "חכמים", ולא סתם כך לכל מי שקוראים לו תאר כבוד "הרב", כי כבר הזהירו חז"ל "אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו. יש קנקן חדש מלא ישן, וישן שאפילו חדש אין בו" (אבות, ד). כלומר יש צעיר יניק וחכים שהוא מלא וגדוש חכמת התורה, ויש איש בעל צורה חיצונית והוא עושה רושם רב בחיצוניותו, ואין בו חכמה אפילו של בחור צעיר.

וכן הוא אף במנהגים שהשתרשו בישראל, יש ביניהם שאין בהם טעם וריח. וכבר הזהיר החיד"א "וזה כלל גדול שלא ינהג שום דבר עד שידע שרש המנהג מרז"ל, או מכתבי האריז"ל האמתיים, או שידע טעם כעיקר למנהג" ("עבודת הקודש", מורה באצבע, סי' ו' פסקא קצ).

וכן כתב "שדי חמד" (אסיפת דינים, הל' בית הכנסת, תחילת ס"ק לז) "כי יש ביניהם כמה אנשים אשר (אם) לא יחושו כלל אם יתבטל אחת מהמצוות קטנה או גדולה, דאורייתא או מדברי סופרים, הנה ירע להם מאד ביטול מנהג שנהגו מקדם לא לבטלו לגמרי, כי אף להיזיז ממנו זיז כל שהוא לבם דוה, ולא יחושו אם המנהג רע או טוב, 'לא יחליפנו ולא ימיר' כתיב" עכ"ל.

ולכן "אמונת חכמים" היא בחז"ל או בממשיכי דרכם. ולא כל הרוצה ליטול את השם, יטול.

אבל בדברי חז"ל יש להאמין בכל דבר ודבר שאמרו, בין בהלכה ובין באגדה וכמ"ש "חזון איש": "נרתעים אנחנו לשמוע הטלת ספק בדברי חז"ל בין בהלכה ובין באגדה, כשמועה של גידוף רחמנא ליצלן, והנוטה לזה הוא לפי קבלתנו ככופר בדברי חז"ל, ושחיטתו נבילה ופסול לעדות, ועוד" (קובץ אגרות ח"א, אגרת ט"ו). וכל דבר במדרשי חז"ל שנראה לאדם תמוה, ידע שהוא בודאי אמת אלא דברו בלשון משל על רעיון עמוק, וכמ"ש רמב"ם (בהקדמתו לפירוש המשנה), רשב"א, מהר"ל ועוד חכמי ישראל בביאוריהם לאגדות.

רש"י הירש הוסיף עוד אזהרה. אמנם בתורתנו הנפלאה ישנם אפשריות רבות לחידושים; בין לחדש ולבאר את טעמי הדברים שנאמרו ע"י קדמונינו גדולי חכמי ישראל, ובין לחדש דברים שאין בהם שום קשר למה שכבר נאמר. אבל תמיד צריך האדם להכיר את מוגבלותיו, ולהשוות את מה שעלה על דעתו לחדש, מול האמיתות

הנפלאות שכבר נאמרו ע"י חכמינו. "אמונת חכמים" תציל את הלומד מללכת אחרי "הברקות" שאין בהם ממש. [ולפי ביאורנו להלן בענין "המכיר את מקומו", פירושו של רש"י הירש בזה שייך למדה ההיא].

[כד] בקבלת היסורין

כבר אמרו חז"ל "אין לך אדם בלי יסורין" (בראשית רבה צב, א). אבל במיוחד זה נאמר כקנין לתורה, שאיננה ניקנית אלא ביסורין (ברכות ה ע"א). ויש לתת טעם לזה. הנה לפנינו דברי מהר"ל. יש יסורין שהם מפני החטא, ויש שהם יסורין של אהבה.

על הראשון, כתב מהר"ל: "לפעמים גם הרע הוא לטוב אל המקבל, כאשר בא אליו הרע לכפר חטאו. ולכך יהא אדם רגיל לומר 'כל מה דעביד רחמנא לטב עביד' (ברכות ס ע"ב). וכאשר יאמר על הדבר הנראה רע והוא בוטח בו ית' 'שהוא לטובה', אז יתן השי"ת אותו רע לטובה" ("נתיבות עולם", נתיב אהבת השם, פ"א דף מג).

ועוד הוסיף שם: "ומפני כי כל משפט ודין שבא על האדם הוא מצד הטוב [של ה']", כאשר בא דבר מה על האדם שהוא נראה רע והוא בוטח בו ית', השי"ת מהפך אותה לטובה מצד הבטחון בו יתברך" (שם).

ועל יסורין של אהבה כתב מהר"ל: "ופירושו יסורין של אהבה, כי כאשר האדם הוא צדיק וראוי אל המעלה העליונה, והאדם מצד הגוף יש בו צד-מה שאינו ראוי אל אותה המעלה, מצד החסרון שהוא דבוק בחומר, והקב"ה מביא עליו יסורין כדי למרק הנפש שהוא דבק בחומר ולסלק החומר שלו כדי להביא אותו אל המעלה העליונה וכו'. והיסורין ממרקין הנפש ומסלקין החומר" ("נתיבות עולם", נתיב היסורין, פ"א דף קעד). [ונראה לי הסבר המירוק, כי כאשר האדם סובל בגופו, הוא מכיר שאין גופו עיקר, שהרי אי אפשר לסמוך עליו. והוא הדין כשיש לו הפסד בכספו, הוא מכיר כמה ארעי קשרו עם ממונו. וכן כאשר הוא בזוי בין הבריות, הוא מתלמד-ובא לא לתת לבריות חשיבות. וכיו"ב שאר היסורין, הם משחררים אצבעות האדם מאחיזתם בעולמנו השקרי].¹

1 הערה: למעמיקים בדבר נ"ל ביאור הדבר כן. מהר"ל ("גבורות השם", הקדמה ראשונה, ד"ה ובפ"ב דחגיגה וכו', דף ד) מלמד "כי ראוי שיהיה הלימד כפי הלמד, שהיא החכמה עצמה" עכ"ל (עיי"ש פרטיו). זאת אומרת, יש לפתור השאלה כיצד התורה הקדושה שהיא נשגבה מכל חומריות והיא עדינה מכל מוחשיות, כיצד תשכון במוחו של קרוץ חומר, האיש הגופני? ולכן כאשר יסורין מצמצמים את תקפו של החומר, נהיה האדם ראוי יותר לקבל ולקלוט את ה"אמת" שבתורה. שמא תאמר, "לא הן ולא שכרן", מי יכול לעמוד בנטל הזה? יש בזה שלש תשובות.

[א] אמרו חז"ל: "אין לך אדם בלא יסורין. אשריו לאדם שיסורין באים עליו מן התורה" (בראשית רבה צב, א). המדרש סתם דבריו ולא ביאר, כיצד זה בא מן התורה? אלא בילקוט שמעוני (תהלים, פרק צד)

וטוב לנו לזכור דברי "מסילת ישרים" (פרק יט) "אמנם כדי שלא תהיינה הצרות והדוחקים קושי ומניעה אל האהבה [לה], יש לאדם להשיב אל עצמו ב' תשובות. הא' היא: כל מאי דעבדין מן שמיא לטב. וזה כי אפילו הצער ההוא והדוחק הנראה בעיניו רעה, איננה באמת אלא טובה אמיתית. וכמשל הרופא החותך את הבשר או את האבר שנפסד כדי שיבריא שאר הגוף ולא ימות, שאע"פ שהמעשה אכזרי לכאורה, אינו אלא רחמנות באמת להיטיבו באחריתו, ולא יסיר החולה אהבתו מהרופא בעבור זה המעשה, אלא אדרבה יוסיף לאהבה אותו. וכו' וכו' [עיי"ש שהאר"ך]. אך בעלי הדיעה האמיתית אינם צריכים אפילו לטעם הזה, כי הרי אין להם לכוין [לשם] עצמם כלל. אלא כל תפילתם להגדיל כבוד השי"ת ולעשות נחת רוח לפניו. וכל מה שיתגברו עיכובים נגדם עד שיצטרכו הם יותר כח להעבירם, הנה יאמץ לבם וישמחו להראות תקף אמונתם, כשר צבא הרשום בגבורה אשר יבחר לו תמיד במלחמה החזקה יותר, להראות תקפו בנצחונה. וכבר מורגל זה הענין בכל אוהב בשר ודם שישמח כי יזדמן לו מה שיוכל להראות בו אל אשר הוא אוהב עד היכן מגיע עוצם אהבתו" עכ"ל.

לכן הדגישו כאן חז"ל מלת "בקבלת" יסורין, כלומר שאין בן-תורה זה בועט בהם. כמו שאמרו "כל השמח ביסורין שבאין עליו, מביא ישועה לעולם" (תענית ח ע"א). "הקב"ה מביא יסורין על הצדיקים בעוה"ז כדי שיירשו העוה"ב" (קידושין מ ע"ב; וע"ע מסכת ע"ז ד ע"א). והוסיפו: "יהא אדם שמח ביסורין יותר מן הטובה, שאילו אדם בטובה אין נמחל לו עוון, וביסורין נמחל לו" (ספרי, ואתחנן, פסקא ל"ב). "חביבין יסורין לפני הקב"ה ששמו של הקב"ה חל על מי שהיסורין באין עליו" (מדרש תהלים, פרק צד). כמוכן על האדם להתפלל שלא יפקדנו ה' ביסורין כי מי יודע אם יצליח לעמוד בהם בלי

סיימו הדברים כך: "חושש בשינו, אינו יכול לישון. [חושש] בעינו, אינו יכול לישון. [אבל] יגע בתורה, אינו ישן. זה ער וזה ער, הוי אשרי הגבר אשר תיסרנו יה, ומתורתך עכ"ל. כלומר האדם יכול להחליף יסוריו, לקבל אותם על עצמו בדרכו לקניית דברי תורה. ומתוך שמחתו, הוא כמעט ולא מרגיש מועקה ביסורין הללו.

נ"ל זו היא כוונת הגר"ח ולווי"ן בביאורו לברייתא שלנו ("רוח חיים") "בקבלת היסורין: ואם הוא חכם אינו ממתין עד שישלח הקב"ה עליו יסורין, כי אם מקבל מעצמו יסורין ע"י עסק התורה, במיעוט תענוג והתמדת הלימוד ועול של תורה שהיא מתשת כחו (סנהדרין כו ע"ב). וירויח בזה שגם היסורין עצמם ייחשבו לו למצוה, [מ]לבד סגולתן שממרקין עוונותיו, שזה גם אם הקב"ה היה שולח עליו יסורין אחרים" עכ"ל.

[ב] גם ע"י ענוה יכול האדם להנצל מה"ייסורין המכוערים" (ברכות ה ע"א). כי הקב"ה הוא עצם המציאות המוחלטת, וכל מה שיש בעולמו הניכר, היא מציאות מדומה וחולפת (עיי' רמב"ם, הל' יסודי התורה פ"א ה"א עד ה"ד). כאשר האדם פועל לבטל את הרגשתו העצמית, בה במדה שהוא מתקרב יותר להכרה של "ואנחנו מה?" הרי הוא מבטל את חומריותו והוא בר הכי לקבל את אמיתיות תורה ופנימיותה (וכדברי מהר"ל הנ"ל שהבאנו, מן ההקדמה השניה ל"גבורות השם").

[ג] אין הקב"ה שולח יסורין לאדם יותר ממה שיש בכחו של אותו האדם לסבול (מדרש בראשית רבה לב, ג; ושוב בפרשה נה, ב). וכאשר האדם רואה ח"ו יסורין ממשמשין ובאין, ידע בבירור שיש בכחו לעבור אותם בהצלחה. כי יותר מכדי יכולתו, אין ה' שולח לו.

לפרוק עול? אבל מה שהקב"ה כבר הביא, סימן הוא שה' סבור שיוכל לעמוד בהם (בראשית רבה פ' ל"ב).

[כה] המכיר את מקומו

מפרש "תפארת ישראל" כי אדם זה יודע מה היא שפלות דרגתו בתורה, ולכן יתאמץ יותר בהוספת דברי חכמה. אבל לכאורה זהו "ענוה" שכבר שנינו? ונראים יותר דברי מהר"י אברבנאל "שהחכם יהיה לו מקום קבוע בבית המדרש לישב בו, שלא ישב פעם כאן ופעם כאן, כי זהו דרך הדיוטות" עכ"ל. ונלע"ד זהו מאמר חז"ל "כל הקובע מקום לתפילתו [ור' ישעיה פיק בגליון שבצד דף הגמרא ציין: "לתורתו", וכן הוא בנוסח קדמון "הגדת התלמוד"] אויביו נופלים תחתיו" (ברכות ז ע"ב). ונ"ל "אויביו" כאן הם המוזכרים בקידושין דף ל ע"ב, בעלי פלוגתא בסברותיהם. וכן לפי הגירסא "הקובע מקום לתפילתו" "אויביו" הם המקטרגים של ס"א הטוענים נגד קבלת תפילותיו.

וכך כתב "תפארת ישראל" על אבות ("עשה תורתך קבע", סוף פ"א, בועז ס"ק ג) וז"ל: "יש ג"כ במשמעות 'קבע' עניין ההמשך, שלא יהא לימודו פסקי פסקי, ללמוד מעט ולהפסיק, ללמוד מעט ולהפסיק, כי ההפסקות משמשות להשכיח הלימוד. ומהאי טעמא לא יהיה סדר לימודו בענינים הרבה ליום, רק יהיה קבוע ומוחזק לכל היותר בג' ענינים וכו' וכו'. ואפילו בענין אחד לא ישנה מדפוס לדפוס, ומחדר לחדר, או אפילו ממקום למקום באותו חדר. ואפילו רק מזמן לזמן לא ישנה, אלא יהא רגיל לקבוע שעה מיוחדת קבוע ללימוד זה, ושעה אחרת מיוחדת ללימוד האחר. כי כל סידור נאות יחזק כח הזכרון, וכל שינוי יחלישו" עכ"ל. ונלע"ד המעתיק, כי זהו פירוש "המכיר את מקומו", כי ע"י שהאדם מתפלל או לומד באותו מקום קבוע תמיד, איננו מסיח דעתו לשינויים שיש סביב לו, ויתרכז בתפילתו ובלמודו.

וראוי להביא כאן דברי "ענף עץ אבות": "שצריך שיכיר את מקומו האמיתי, כי זה העולם אין זה מקומו כי הוא כגר בארץ, וצריך שיזכור תמיד יום המיתה ולאן הוא הולך, למקום עפר רמה ותולעה כי הוא מקומו. ואז יכנע לבבו הערל ואז ירצה את עווננו, ויחנה בלבו דעה בינה והשכל. וגם אפשר שרמז שלעולם יכיר את מקומו המיוחד לו בגן עדן תחת כנפי השכינה, ובזה ישתדל לעולם לקנות תכלית השלימות לשוב אל מקומו הראשון אשר ממנו חוצב" עכ"ל. [ונלע"ד המעתיק, שזה פשט הפסוק שאמר דוד: "גר אנכי בארץ, אל תסתר ממני מצוותיך" (תהלים קיט, ט). כלומר בשכר הידיעה זאת ה' יעניק לי ידיעת מצוותיך].

[כו] השמח בחלקו

כתב מהר"י אברבנאל: "שהחכם ישים מאוויו וכל חפצו בקנין חכמת התורה. ולכן לא יהיה נבהל לכבודות ולשררות, אבל יהיה שמח בחלקו. ואם קרה מקרה שבהיותו ראוי להיות נסמך ולהיותו ראש [ישיבה] לא ניתנה לו השררה ההיא וניתנה לקטן ממנו, לא ייעצב מפני זה" עכ"ל [והוא מציין לבבא מציעא פה ע"ב רבי היה מצטער לסמוך לשמואל, ולא אסתיעא מילתא, ושמואל קבל מניעה זו מן שמים, בסבר פנים יפות].

וכן בהשגת החכמות, לא טוב הדבר שהאדם נעצב מפני שלא השיג ככל שיתאווה. מפורש במדרש על פסוק "לעשות לרוח משקל": "ואפילו בדברי תורה שניתנו מלמעלה, לא ניתנו אלא במדה, ואלו הן מקרא, משנה, תלמוד, הלכות ואגדה. יש זוכה למקרא, ויש למשנה, ויש לתלמוד, ויש להגדה, ויש זוכה לכולן" (ויקרא רבה טו, ב).

וכך כתב "ספר חסידים" (פסקא תק"ל): "כי הקב"ה גוזר מי יהיה חכם ומה חכמתו וכמה שנים וכמה ספרים יעשה. יש שגוזר עליו שעושה ספר אחד או שנים או שלשה, וכן בתלמוד וכן לפתור קרייה [המקראות] וכן בסודות אחרים" עכ"ל. אבל ברור שיש בחירה חופשית לאדם להחסיר ממה שהיתה לו ביכולת, או מפני עצלות או מפני פחד מהבריות, או מפני רוע סדר לימודו וכיו"ב. וכן המשיך שם: "וכל מי שגילה לו הקב"ה דבר ואינו כותבה ויכול לכתוב, הרי גוזל מי שגילה לו דכתיב (משלי ה, טז) 'פוצו מעיינותיך חוצה' עכ"ל. ואין האדם יודע מה שהקב"ה הקציב לו, ורק לעתיד לבוא יתגלה. אבל יש בזה נוחם למי שמשתדל בכל כחו ובכל זאת איננו מצליח כרצונו.

וכן בהשגת המדות והמעלות הטובות, כאשר האדם משתדל בכל יכולתו עליו להיות "שמח בחלקו" בתוצאות. וכך כתב אדמו"ר ר' מנחם מנדל מוויטבסק ("פרי הארץ"): "רבים צועקים על מחשבות זרות, והתהוות הסיבה היא ה'גדלות' [גאוה] שבהם, שאינם שמחים בעבודתם ולא די [להם] כי אם בגדולות ובנפלאות מהם. כי הנה כלל גדול בתורה להיות שמח בחלקו, גם בעסק התורה והעבודה אם מעט ואם הרבה, ויהנה ממנו. משא"כ מי שאינו נהנה ושמח וכו'. ומי שרוצה ליכנס במקום שאינו ראוי, דוחים אותו לחוץ. הנה ידע אינש בנפשיה, למה יחפצו בגדולות? כמה זכה להם? ודאי מהראוי לומר 'מתי יגיעו מעשי למעשי אברהם יצחק ויעקב?' ואפילו הכי יהיה שמח מאד בעסק עבודתו ה', ובשמחה של מצוה זו יזכה לגדולה" עכ"ל. (וגם רש"י הירש בביאורו על אבות מפרש כנ"ל, כלומר למרות שרואה הלומד תלמידים אחרים שהם מחוננים ידענות וכשרונות יותר ממנו, הוא בכל זאת שמח שעבד את ה' בכל כחותיו ועשה בעבודת ה' עד כמה שידו מגעת).

וכן כתב "ענף עץ אבות": "כי יש אנשים שרואים איש גדול ממנו בלימוד, בוער בקרב לבו כאש צרבת מקנאתו וחמדתו את הכבוד אשר רואה שנותנים לאיש הזה. ולזה אמר 'השמח בחלקו' בחלק התורה הניתן לו מן שמים" עכ"ל. ובאמת, מה שאמרו

חז"ל "קנאת סופרים תרבה חכמה" (כבא בתרא כא ע"א) העיר שם מהרש"א: "לא אמר 'קנאת חכמים תרבה חכמה' כי המגיע כבר למעלת החכם לא יתקנא בחברו, והחכמה נוספת בו ממילא, אבל הסופרים דנקט הם שעדיין לא הגיעו למעלת החכמים" עכ"ל.

"מסילת ישרים" כבר לימד אותנו שאין אנו יודעים דרגות בני אדם באמת, כי זה לא נמדד כלל לפי מה שמפורסמים הם בין הבריות. וכך כתב: "וכבר יכול להיות חסיד גמור איש שמפני צרכו הוא בעל מלאכה פחותה, כמו מי שלא יפסיק מפיו הלימוד" (סוף "מסילת ישרים"). וזהו מה שקבעו חז"ל "אחד המרבה ואחד הממעט, ובלבד שיכוון לבו לשמים" (מנחות קי ע"א).

והגר"ח ולווי"ן ("רוח חיים") כתב על פסקא זו: "והשמח בחלקו, ואינו אץ להעשיר, וגם אינו הולך בגדולות בלימודו, רק לומד מעט מעט עד שיהיה בקי בהם. ואינו מתגאה לידע הרבה בפעם אחת ועי"ז ישכח הכל" עכ"ל.

[כז] העושה סייג לדבריו

אין זה בכלל "ועשו סייג לתורה" (אבות פ"א מ"א) כי שם [לפי ברטנורא] מדובר בגזירות בית דין בענין כלל המצוות, כמו שניות לעריות ואיסורי שבות לענין שבת. אבל כאן מדובר לענין קנין התורה. לפי רש"ר הירש הכוונה שכאשר האדם מתווכח עם רעהו בענין תורה, אל יגיד דבריו בהחלטיות ובתקיפות, פן כאשר חברו יענה לו וידחה לדבריו, יהיה מבוויש מפני שבתחילה היה כה בטוח בעצמו. ולכן ראוי לו מפעם לפעם להקדים משפט התנאי "כך נראה לי לפי עניות דעתי". ושמה זה נרמז בדברי הגר"א על פסוק "אל תצא לריב מהר פן מה תעשה באחריתה בהכלים אותך רעך" (משלי כה, ח). פירש הגר"א: "אל תהא נבהל [ממהר] לריב בדבר שאתה סבור שהדין והיושר עמך. פן מה תעשה בהכלים אותך רעך, כי בודאי גם הוא בעיניו צדיק וישר, ופן באמת היושר עמו. וכאשר יגיד לך, יכלים אותך על ריבך שרכת עמו במה שהיושר עמו. וכן הענין בתורה, אל תהי נבהל להשיב על דברי חברך ולצעוק, כי פן מתוך דבריו אשר יגיד לך לא יהיה לך פה להשיב ותתורץ קושייתך ותכלם, וזה 'מה תעשה באחריתה?', כאשר יגיד לך ויתיישבו דבריך, ויכלים אותך על שצעקת בדבר שאין בו ממש" עכ"ל.

הרי מכאן שכאשר אתה מציע דבר חדש בלימוד, תקדים ביטויי ספק כמו "שמה אפשר לומר"; או "לכאורה הענין הוא"; או "אם אינני טועה, אולי הענין הוא". ואז כשיוכיח חברותא שלך שלא קלעת לאמת לא תהיה לך בושה גדולה כי הרי הקדמת שדברת רק כהצעה בעלמא ובתור ספק. וזהו "עושה סייג [וגדר] לדבריו".

מהר"ל (עמ' רצט) הציע: "שעושה גדר לדבריו שלא יטעה בדיבור שלו ולא יהיו דבריו בערבוב". אמנם הוא התכוון לטשטוש של מלים הנאמרות בשטף ואין ההגדרות

ברורות "שלא יאמר דבר שיבא לידי טעות". אבל נלע"ד להוסיף שגם המלמד תורה לאחרים חייב לסייג בין תחום לתחום, בין ענין לענין כדי להקל על הבנת התלמיד. מה שחז"ל אמרו "ספא ליה כתורא" (בבא בתרא כא ע"א) הוא בענין גירסא של אותם הפסוקים שוב ושוב עד אין מספר. אבל לא ענינים שונים ומגוונים. חז"ל אמרו "מה היו הפסקות משמשות? ליתן ריווח להתבונן" (תורת כהנים, תחילת ויקרא, מובא ברש"י שם). מגיד שיעור הדוחס יותר מדאי ענינים בשיעור שלו, גורם שהשומע יקלוט מעט מאד, כי הכל גדוש מדאי. ולכן יש לעשות סייג לדבריו.

והחסיד יוסף יעבץ (ממגורשי ספרד) פירש "שישמור (דבריו) שלא יארע לו כמו שאירע לאנטיגונוס עם תלמידיו, לכן הזהיר 'חכמים הזהרו בדבריכם'" (אבות, פ"א, דברי אבטליון, ועיי"ש פירוש ברטנורא).

והוסיף "ענף עץ אבות": "כי עושה סייג בענין דיבורו ושומר פיו ולשונו ובוחר בשתיקה מהדיבור, ואינו מדבר רק על צד ההכרח" עכ"ל. ובאמת אמרו "סייג לחכמה שתיקה" (אבות, ג) כלומר היא תביא לידי כך. ובשם האריז"ל אמרו "מי שישב ארבעים יום רצופים בלי דיבור של חול, ישיג חכמה והשגה" ("שער רוח הקודש", מהד' חדשה, דף לו). וזה מפורש בזוהר (ח"ג דף קפג ע"ב) "כל מאן דנטיר פומיה ולישניה, זכי לאתלבשא ברוח דקודשא". וכן מצאנו במהר"ל המבאר: "יפה לו השתיקה כדי שיוכל לפעול בכח השכלי" (על אבות, סוף פ"א, "אלא שתיקה", דף נה).

[כח] אינו מחזיק טובה לעצמו

בביטוי זה מדובר שהלומד תורה לא יחשיב את עצמו שעשה איזה דבר תוספת וחסידות במה שלומד את התורה. כך פירש מהר"ל, ויש לכך ראייה ממאמרו של רבן יוחנן בן זכאי "אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך, כי לכך נוצרת" (אבות, ב). מפרש מהר"ל עומק הענין, שהמחזיק טובה לעצמו סבור שעושה מה שאיננו מחויב לעשות, וממילא ביום מהימים יתרפה ממלאכתו ויפסיק מלימודו. אלא מוטל על האדם לדעת שהוא מחויב בזה, ואין לו יכולת להשתמט מזה.

ועוד פירש "ענף עץ אבות": "אינו מחזיק טובה לעצמו כאילו הוא העושה אותה, כי יודע נאמנה שאלמלא הקב"ה עוזרו, לא היה יכול" עכ"ל. ומפורש כתב רמח"ל על ענוה הראויה לת"ח: "הנה החכמה היא המביאה יותר את האדם לידי התנשאות וגאווה וכו'. והנה אין לך חכם שלא יטעה, ושלא יצטרך ללמוד מדברי חבריו, ופעמים רבות אפילו מדברי תלמידיו. אם כן איפוא איך יתנשא בחכמתו? ואמנם מי שהוא בעל שכל ישר, אפילו אם זכה להיות חכם גדול ומופלג, באמת כשיסתכל ויתבונן יראה שאין מקום לגאווה והתנשאות. כי הנה וכו' אינו עושה אלא שבחק טבעו לעשות, כעוף

שמגביה לעוף לפי שטבעו בכך וכו'. כן מי שהוא חכם, הוא לפי שטבעו מביאו לזה. ואילו אותו שעכשיו אינו חכם כמוהו היה לו שכל טבעי כמוהו, היה מתחכם גם הוא כמוהו. אם כן אין כאן [מקום] להתנשא ולהתגאות! " (מסילת ישרים, תחילת פרק כ"ב). כלומר ה' הוא שנטע בשכלו כשרונות כאלו לחדש ולמצוא מעמקים נוספים לתורה. והא כיצד יתפאר במעלות שלא הוא עצמו יזם אותם אלא שהעניקו לו מתנה מן שמים? וזהו "אל תחזיק טובה לעצמך".

וכן כתב מהר"י עמדין כאן: "ואפילו העסק בלימוד צריך סיוע גדול מן השמים. אע"פ שהאדם בעל בחירה, אם אין הקב"ה עוזרו אינו יכול לעמוד בו. לכן לא יתגאה בלימודו תורה הרבה, שלא ייענש בשכחה וכו'. לפיכך לא יתלה הגדולה בעצמו אלא בבעליה" עכ"ל.

[כט] אהוב

מקשה מהר"י עמדין כי לכאורה אין כאן הוראה מה לעשות? כי זהו רק תאר שמתארים אותו בני אדם? ועונה כי מוטל על האדם להקדים מעשים מסויימים שיקנו לו תאר זה, כמאמר חז"ל "ואהבת את ה' אלהיך (דברים ו, ה) שיהא שם שמים מתאהב על ידך, שיהא קורא ושונה ומשמש ת"ח ויהא משאו ומתנו בנחת עם הבריות. מה הבריות אומרות עליו? אשרי אביו שלימדו תורה, אשרי רבו שלימדו תורה. אוי להם לבריות שלא למדו תורה. פלוני שלמד תורה ראו כמה נאים דרכיו, כמה מתוקנים מעשיו!" (יומא פו ע"א). [עד כאן מפירוש מהר"י עמדין].

ולכאורה דרשת חז"ל צריכה ביאור. הרי הפסוק אמר מפורש רק שהאדם עצמו הוא יאהב את ה', כלומר יש כאן יחס ישיר בינו לבין קונו. והא כיצד העמיסו על הפסוק לשון "הפעיל", שיגרום לאחרים לאהוב את שם ה'? [ויש להבחין כאן, לא אמרו שהבריות יאהבו את ה' עצמו, כי אם "שם ה'". אלא אם הם עצמם אינם לומדים תורה, לא יגיעו לאהבת ה' עצמו כמבואר במדרש ספרי על פסוק זה, כי אם לאהבת שם ה' בלבד].

אלא יש כאן שני דיוקים חשובים. מי שהוא באמת אוהב את ה', רוצה מאד שכולם יאהבו את ה' [וזהו דרכו של כל אוהב, הרוצה שכולם יכירו שהנאהב הוא ראוי ליחס של אהבה]. אבל כיצד ישיג זאת, אם בני הציבור אינם לומדים תורה, ואינם מכירים דרכי ה'? אלא ענו חז"ל שאם יגרום לכך שהבריות יאהבו אותו אדם עצמו (מחמת מעשיו הראויים), והוא הרי נושא עליו כתר תורה והציבור מזהה אותו עם חפצי שמים, ממילא הם יגיעו גם לאהבת שם ה'. לכן אמרו שיהא שם שמים מתאהב על ידך, כלומר שאוהבים אותך, ממילא יאהבו גם את מי שבאת לעשות בשמו [ה' ית"ש]. אמנם פשט הפסוק איננו "הפעיל"

אלא "פעל" פשוט, אלא שהאופן כיצד להשיג התוצאה היא ע"י שיאהבו גם אותך, ונעשה ממילא לשון "הפעיל". וזה הנכלל כאן במדת "אהוב".

וכיון ש"כל שרוח הבריות נוחה הימנו, [גם] רוח המקום נוחה הימנו" (אבות, ג) כמו שביאר מהרש"א למאמר אחר לחז"ל (ברכות יז ע"א): "לעולם יהא אדם ערום ביראה, מענה רך משיב חמה, ומרבה שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם כל אדם ואפילו עם נכרי בשוק, כדי שיהא אהוב למעלה ונחמד למטה ויהא מקובל על הבריות" (ברכות יז ע"א, מהרש"א, שם). ובאמת צריך הסבר מדוע חז"ל חילקו בין לשונות "אהוב ו"נחמד"? מדוע לא כללו יחד "אהוב למעלה ולמטה"?

נראה לומר בס"ד כי מפני זה כתב הרמב"ם (בהביאו המאמר הנ"ל ממסכת יומא) "אם דקדק החכם על עצמו והיה דיבורו בנחת עם הבריות ודעתו מעורבת עמהם, ומקבלם בסבר פנים יפות, ונעלב מהם ואינו עולבם, מכבד להם ואפילו למקילין לו [בכבודו], ונושא ונותן באמונה, ולא ירבה באריחות של עמי הארץ וישיבתן, ולא ייראה תמיד אלא עוסק בתורה, עטוף בציצית מוכתר בתפילין ועושה בכל מעשיו לפנים משורת הדין, והוא שלא יתרחק הרבה ולא ישתומם, עד שימצאו הכל מקלסין אותו ואוהבים אותו ומתאווים למעשיו הרי זה קידש את ה' וכו' (הל' יסודי התורה, סוף פרק ה). הרי בגמרא ביומא לא אמרו פרט זה של "מתאווים למעשיו"? אלא הוא הנכלל במאמרים "נחמד למטה" שחומדים לעשות כמעשיו. ובשני מאמרי חז"ל הנ"ל, מדובר באיש העושה מעשים כאלו שיהא אהוב, גם לה' וגם לבריות.

מהר"ל (עמ' רצט) הסביר שאם האדם הוא תוך הכלל, כלומר הוא אהוב ע"י הבריות, יחונן ה' אותו מתורתו.

[ל] אוהב את המקום

וממשיך מהר"י עמדין שמעלה זאת היא ההמשך והתנאי למעלה הקודמת. כי שמא הבריות אוהבות אותו מפני שאיננו מוכיח אותם בעניני המצוות? וכבר הזכירו זאת חז"ל בכתובות קה ע"ב ("האי צורבא מרבנן דמרחמין ליה בני מתא, לאו משום דמעלי טפי אלא משום דלא מוכח להו במילי דשמיא"). ולכן צריך שיהיה האדם המושלם "אוהב למקום" ורוצה שהבריות יקיימו מצוות ה'. [עכת"ד]

על הפסוק "לאהבה את ה' אלהיך ולדבקה בו" (דברים ל, ט) אמרו חז"ל: "שלא יאמר אדם אקרא [מקרא כדי] שיקראוני 'חכם', אשנה [משנה] כדי שיקראוני 'רבי', אשנן [גמרא] שאהיה זקן ויושב בישיבה. אלא למוד מאהבה וסוף הכבוד לבוא" (גדרים סב ע"א). כלומר יש הלומד לשמה וזה נקרא "ימין"; ויש הלומד לא לשמה וזה נקרא "שמאל" (רש"י על שבת סג ע"א). ועל זה אמרו שם בגמרא על פסוק "ארך ימים בימינה בשמאלה עושר

וכבוד" (משלי ג, טז) "למיימינים בה אורך ימים [עוה"ב] איכא וכל שכן עושר וכבוד, למשמאילים בה עושר וכבוד [בעוה"ז] איכא, אורך ימים [לעוה"ב] ליכא". והביאור פשוט ע"פ מאמר חז"ל בפסחים (נ ע"ב) שיש שכר "מעל השמים" (תהלים קח, ה) רק להעוסק בתורה לשמה. אבל לא כן להעוסק לא לשמה, השכר שלו הוא רק "עד השמים" (תהלים נו, יא). וביאר מהר"י עמדין (באגרותיו) כי אין שכר נצחי למי שמקיים אחת מן המצוות שלא לשם ה' אלא לשם פרס. והגאון מסביר ומצא ע"פ זה את המקור לדברי הרמב"ם (הל' מלכים סוף פרק ח) מדוע גוי למרות ששומר כל ז' מצוות בני נח, אם זה לא מפני כי משה מסר דבר ה' בסיני, אלא הוא מקיים אותן מפני הכרעת שכלו, אין לו חלק לעוה"ב. כי הרי שכרו הוא רק "עד השמים" (וכנ"ל) כיון שאין כוונתו "לשמה". וכותב הגאון שם שהוא הדין יהודי המקיים איזו מצוה או לומד תורה "לא לשמה", שכרו "עושר וכבוד" בעוה"ז בלבד, ולא "אורך ימים" לחיי עוה"ב (כמפורש בשבת סג ע"א). ודבר זה הוא נורא מאד!

ובכן גם בענין מ"ח מעלות שהתורה נקנית בהן [ובאנו לפרש בזה ג"כ מאמר של רבי מאיר בתחילת הפרק "כל העוסק בתורה לשמה זוכה לדברים הרבה וכו' ומגלים לו רזי תורה"] שהנפקא מינה הוא שאם "אוהב את המקום" וממילא הוא שמח בתורתו של ה', "אז יתגלו לו רזי תורה. ולא כן מי שאינו לומד מאהבת המקום ב"ה" (לשון "ענף עץ אבות").

ובס"ד מצאנו זאת כמעט מפורש בקרא. אחרי פרשה שניה של "קריאת שמע", שם נצטוינו "לאהבה את ה' אלהיכם ולעובדו בכל לבבכם ובכל נפשכם" (דברים יא, יג) הוסיפה התורה "כי אם שמור תשמרון את כל המצוה הזאת אשר אנכי מצוה אתכם לעשותה, לאהבה את ה' אלוהיכם ללכת בכל דרכיו ולדבקה בו" (דברים יא, כב). ופירש רש"י: "שמור תשמרון, אזהרת שמירות הרבה, להזהר בתלמודו שלא ישתכח" (והעתיק זאת מהספרי, פ' עקב, פסקא מח). וצ"ע, הרי "המצוה" בה מדובר בפסוק זה היא "לאהבה את ה' אלהיכם" והא כיצד חז"ל ורש"י פירשו הענין על מצות הלימוד? אלא הם פירשו הדברים שבמדרש ספרי (דברים ד, פסקא לג): "לפי שהוא אומר 'ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך'. איני יודע (באיזה צד) [כיצד] אוהבים את הקב"ה? ת"ל 'והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוה היום על לבבך' שמתוך כך אתה מכיר את הקב"ה ומדבק בדרכיו" עכ"ל. כלומר אין "אהבת ה'" בלי לימוד תורתו. ולכן חז"ל ורש"י כתבו מה שכתבו.

אבל כל זה אמור כאשר הלימוד הוא במטרה כדי להגיע לאהבת ה', ולא כאשר תקוות האדם היא כבוד (כדי להקרא "רבי", כמוזכר לעיל בנדרים סב ע"א). ולכן הזהיר התנא שלנו כאן "אהוב, אוהב את המקום". ומובן כי כמים הפנים לפנים, האדם הוא אהוב לה', כאשר הוא עצמו אוהב את ה'.

ויש כמה ממבארי הברייתא שהשמיטו מלת "אהוב", כי היא איננה פעולה מצד האדם, אלא היא תוצאה מדברים אחרים שעשה. וכיצד נמנה "אהוב" בין המעלות

המוטלות על האדם לקיים? ובספר "בית אבות" (לנכדו של אחי הגר"א) ביאר שהיא הקדמה כללית לחמשת הפרטים הבאים, שע"י השגתם נהיה האדם "אהוב". אבל מהר"ל בביאורו מנה התכונה לחלק ממ"ח, כאשר הוא ענין "כל שרוח הבריות נוחה הימנו, רוח המקום נוחה הימנו" (אבות, ג).

[לא] אוהב את הבריות

מהר"ל מסביר כי מדה זאת היא סעיף של אהבת ה'. "שלא יאמר [אדם] מה לי לפלוני? אינו כדאי להיות לי לרב [כצ"ל], ואין כדאי להיות פלוני חברי, ופלוני עשה חטא והוא רשע, (ודבר זה לא יעשה) [אמירה כזו לא יאמר] רק יקרב ולא ירחק. ומדה זאת ג"כ ענף (מה) [מסוים] מאהבת ה' וכו' מי שהוא אוהב את הש"י אוהב את כל אשר שייכים ומצורפים אליו" ("דרך חיים" על אבות, פ"א, "והוי דן כל אדם לכף זכות", דף לח). וכן הוסיף עוד: "ואמר שיהיה אוהב את הבריות וכו' ומקרבן לתורה וכו'. יהיה עושה שלום וחיבור בין בני אדם שרחקו מן התורה וממצוות ה' ויעשה שלום ויקרב אותם לתורה ולמצוות הש"י וכו'. [וזה] ענף מן אהבת הש"י, כי בשביל שהוא אוהב הש"י, אוהב את בריותיו" (על אבות, פ"א, אוהב את הבריות, דף מז).

וכיצד מעלה זו תגרום שהאדם יזכה לתורה? עונה מהר"ל בביאורו לברייתא שלנו: "כי כאשר הוא אוהב את הבריות, הוא תוך כלל הבריות וראוי אל התורה שניתנה אל הכלל. אבל אם אינו אוהב את הבריות, הנה נבדל מן הכלל, ואיך יזכה אל התורה? שהתורה היא אל הכלל, שהרי הוא יחיד בעצמו ולא ניתנה תורה אל היחיד" (סוף דף רצט).

וכתב כאן מהר"י עמדין: "שיש לך אדם 'אוהב את המקום' ולכן שונא את הבריות לפי שאין עושין רצונו של מקום" עכ"ל. הוא מציין למעשה ר' יהושע בן לוי (ברכות ז ע"א) ורומז למעשה אבא חלקיה (תענית כג ע"ב) שהוא היה מתפלל על הבריונים שימותו, ואשתו היתה מתפללת עליהם שיחזרו בתשובה. היא היתה עדיפה עליו, והגשמים באו בזכותה. [וע"ע דברי מהר"י עמדין בסידורו, בביאורו לתפילת עמידה, סוף ברכת "ולמלשינים". והארכנו בהרבה חילוקי דינים והתנהגויות בספר "אוצרות המוסר", דף 865 ואילך עיי"ש].

אוהב את הצדקות

למרות שתכונה זו נכללת בחשבון מחזור ויטרי, מהר"ל, "תפארת ישראל" ועוד, לא מנינו זאת ברשימתנו, כי הפירוש המיוחס לרש"י כותב: "לא גרסינן". וכן מהר"י אברבנאל, "מדרש שמואל", ומהר"י עמדין [הוא קושר אותו ל"אוהב את התוכחות"] וכן הגר"א ועוד לא גרסו פסקא זו.

[לב] אוהב את התוכחות

מהר"י אברבנאל מבאר: "שאישי אין בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא. לכן אי אפשר שהחכם, עם כל שלימותו, לא יחטא בדבר מה, אם בעניני העולם, אם בעניני הבריות, או בסדר ישיבתו ותלמידיו. לכן אם יוכיחוהו על כך אוהביו, יקבל התוכחת ויחפוץ בו, וזה יורה על שלימות חכמתו, שכל מעשיו הם לשם שמים".

מציין מהר"י עמדין למאמר ר' יוחנן בן נורי: "מעיד אני עלי שמים וארץ שהרבה פעמים לקה עקיבא בן יוסף על ידי, שהייתי קובל עליו לפני רבן גמליאל, וכל שכן שהוסיף בי אהבה" (ערכין טז ע"ב).

ושמא ראוי להוסיף כאן דברי הגר"א בביאורו ל"הוכח לחכם ויאהבך" (משלי ט, ח) שהצדיקים שמחים לשמוע מאחרים דברי תוכחה, ואוהבים למי שמגדיל עליהם את העבירה שעשו. כמו אשה הרוצה להתייפות, היא משיגה לעצמה מראה [ראי] המגדילה כל כתם, שכל נקודה קטנה וכעורה שהיא תראה בעור פניה ניכרת מיד, כדי שתוכל להסתירה ע"י אבק המסתר. [מקור משל זה הוא מהר"י אברבנאל, על אבות, תחלת פרק ד, איזה הוא חכם, עמ' רטו].

[לג] אוהב את המישרים

כאן כתב מהר"י אברבנאל: "אוהב את המישרים, שמפני חכמתו יבחר באמת מצד שהוא אמת ולא יחפוץ בניצוח (וקנטור) [בויכוחים] או לעשות חידודין לדבריו, כי לפי חריפותא שבשתא [עיין בבא מציעא צו ע"ב]. גם בענינים המעשיים ובעניני בני אדם, יש אנשים שלא יחושו כי אם על הנוגע אליהם, ותמיד יאמרו 'שלום עליך נפשי', לא אתעסק בדברי זולתי. וכבר סיפרה תורה משלימות משה אדוננו כי בהיותו במצרים נער, לא משל ברוחו לסבול העוול שראה איש מצרי מכה איש עברי מאחיו וכו'. גם כשראה שני אנשים עברים נצים וכו' וגם כשברח מחרב פרעה וכו' בראותו עושק הרועים לבנות יתרו וכו' קם להושיען. לפי שהיה אוהב את המישרים. וכן ראוי אל החכם, שהבט אל און לא יוכל" עכ"ל.

וכן כתב "מדרש שמואל": "שלעולם יהא אוהב את העיון הישר, ולא יהיה מאותם אשר ארחותיהם עקשים ונלוזים, רק אוהב את המישרים" עכ"ל. וכן כתבו בני הגר"א (בהקדמתם לביאורו לשו"ע או"ח) על אופן לימודו של הגר"א: "אחר [כך] הזהיר על דרכי העיון בים התלמוד ולעיין היטב בפירוש רש"י כי הם נכוחים מאד למבין, ובחידושי בעל התוספות ז"ל, מתנאיה שיהיה ישר העיון, שונא רב הקושיות, מודה על האמת אפילו מפי תינוקות של [בית] רבן וכו'. ודברי חידודין ציוה להמניע" עכ"ל.

וכן כתב מהר"י עמדין: "צריך להזהר עוד בין בלימוד בין במעשה שלא לנטות מקו היושר. ואגרא דשמעתא סברא (עיין ברכות ו ע"ב) ישרה".

בסוף ספר הכללים "יד מלאכי" (כללי שאר הפוסקים, אות לב) הביא מהספר "פלגי מים": "רבים מן החכמים והגדולים טועים בחברם פסקים ע"פ החריפות והפלפול. ולא כן המדה, כי הפסקים צריכים להיות נעשים ע"פ היושר וההיקש ללמוד מילתא ממילתא בדברים ישרים ופשוטים, ולא בדיוקים ופלפולים בארחות עקלקלות". והביא שם ממהר"י וייל ועוד כמה גדולים שכתבו ביקורת כזו, עיין שם. [וכן "כנסת הגדולה" יו"ד סי' רמב ס"ק עח, הביא דבריו].

גם שו"ת ריב"ש (סי' רעא בנדפס דף עה טור ד) כתב "וכמה חכמים ראינו בעינינו שהם מפולפלים בהוויות, דמעילי פילא בקופא דמחטא [הערת המעתיק: המליצה מבבא מציעא לח ע"ב]; על כל קוץ וקוץ אומרים תילי תילים קושיות ותירוצים, ולפום חורפא לא סלקא להו שמעתתא אליבא דהלכתא, ואומרים על אסור מותר ועל מותר אסור" עכ"ל.

לכן הדגישו כאן ללמוד ביושר, כמו שהיו דרכי רבותינו בעלי התוספות, הרשב"א ועוד, ולא דיוקים דחוקים.

[לד] מתרחק מן הכבוד

מבאר "תפארת ישראל": "אע"פ שבשומרו של המעלות הקודמות ראוי הוא לכבוד, אעפ"כ לא די שלא ירדוף אחר הכבוד אלא אפילו כשירצו בני אדם לכבדו ירחיק את עצמו מהם, מצד הצניעות בהכירו היטב חסרונותיו, ויהיה שפלותו (לעיניו) [מול עיניו] תמיד, ועי"ז לכו נשבר בקרבו" עכ"ל.

וכבר האריך רמח"ל בענין "בורח מן הכבוד", וכך דבריו הנפלאים: "שנאת הרבנות ובריחה מהכבוד, משנה ערוכה היא 'אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות' (אבות פ"א). ואמרו עוד: 'הגס לכו בהוראה, שוטה, רשע וגס רוח' (אבות, פ"ד) וכו'. ואמרו 'לעולם אל תהי רץ אחר שררה [לקבל מינוי כרב]. למה? פן מה תעשה באחריתה? למחר באים ושואלים לך שאלות, מה אתה משיבם?' (פסקתא רבתי, כב, ד) וכו' וכו' [עיי"ש שהאריך]. כללו של דבר, אין הרבנות אלא משא גדול אשר על שכם הנושא אותו. כי עד שהאדם יחיד ויושב בתוך עמו מובלע בין אנשים, אינו נתפס אלא על [חטאי] עצמו. כיון שנתעלה לרבנות ושררה, כבר הוא נתפס על כל מי שתחת ידו וממשלתו, כי עליו להשקיף על כולם ולרעות אותם דיעה והשכל ולהישיר מעשיהם וכו'. והכבוד אינו אלא הבל הבלים המעביר אדם על דעתו ועל דעת קונו ומשכחו כל חובתו. ומי שמכירו, ודאי שימאס בו וישנאהו. והתהילות אשר יהללוהו בני האדם, יהיו עליו לטורח. כי בראותו אותם מגדילים הילוליהם על אשר אינו בו באמת, אינו אלא מתבושש ומתאנח על שלא די

לו רעתו שחסרות ממנו המעלות ההן, אלא שיעמיסו עליו תהילות שקר למען יכלם יותר". ("מסילת ישרים", פרק כב).

בסגנון חריף יותר אמר הגר"א (על משלי ו, א). "ורועה כסילים ירוע" (משלי יג, כ). פירוש מי שהכניס את עצמו להיות רועה אצל כסילים, ירוע. כי הוא יהיה מחויב להשגח עליהם שלא יעברו עבירה, ואם יעברו, הדבר תלוי בו" עכ"ל. [אמנם מהלשון שהשתמש בו "מי שהכניס את עצמו" יש לדייק שאם הם פנו אליו שיקבל עליו להדריך אותם ולחנך אותם, אין לו להשתמט מהתפקיד הזה].

[לה] לא מגיס לבו בתלמודו

כתב "תפארת ישראל" שאין פירושו "גס רוח" כי זה אינו "מעלה" רק מניעת חסרון נורא, וא"כ מה זה שבח בחיוביו? אלא פירוש 'גס' כמו 'לבה גס בהן' (סוטה ז ע"ב) דרצה לומר ב' בני אדם המכירים זה את זה ואינן מתביישים זה מזה כשעושה דבר שאינו של צניעות בפניו" עכ"ל לענייננו. כלומר כאשר האדם לומד תורה יזהר לבל יחשוב שהוא כבר מכיר היטב הנושא ואין לו צורך להעמיק. כי אז בודאי ישל בטעות. אלא תמיד יגש ללימודו כאילו הוא עדיין זר לו וכאילו זו פעם ראשונה לו שלומד בנושא זה.

על המשנה "והגס לבו בהוראה, שוטה רשע וגס רוח, (אבות, ד) ביאר מהר"ל:

"פירוש כי סימן השטות נמצא בו מאחר שהוא ממהר להוציא ההוראה ממנו, דבר זה סימן שטות הוא, ובהפך זה כאשר אינו ממהר להוציא הדברים הוא סימן חכמה. ודבר זה ביארנו למעלה אצל 'מרכה דברים מרבה שטות', כי המהירות לדבר הוא מורה על חסרון חכמה, ועצירת הדברים בקרבו הוא מורה חכמה וכדאמר במדרש (בראשית רבה, פרשה פ') על (בראשית לד, ה) 'והחריש יעקב עד בואם', (משלי יא, יב) 'ואיש תבונות יחריש' [עכ"ל המדרש]. כי אצל החכם השכל עיקר, וכח השכלי הוא מבטל כח הדברי שהוא כח גשמי וכו'. ולכן מי שהוא גס לבו בהוראה וממהר להוציא הוא סימן שטות. והוא רשע שאינו ירא באולי יחטא בהוראה, והוא גס רוח וכו'. מה לו לצרה הזאת לממהר בהוראה? רק להראות גאותו שכל התורה ברורה אצלו" עכ"ל מהר"ל. שם מדובר גס לבו בהוראה, והדברים נכונים גם בגס לבו בתלמודו.

[לו] אינו שמח בהוראה

התורה עמוקה מאד, ויש בכל דבר ריבוי צדדים של ספקות. וכל שכן שכבר נכתבו מאות ספרים בהלכה, ובכל דבר ודבר יש דיעות שונות וצריך עיון מדוקדק להבין לפי

מי פוסקים. ואמנם יש לנו כללי הפסק, אבל הפוסק דבר ואינו מביין טעמו של דבר נוהג "בדיעבד" בלבד. ועל האדם לחשוש תמיד שמא נכשל בטעות.

וראוי להביא כאן דבריו הנפלאים של הרמב"ם שהטועה בהוראת ההלכה נחשב למזיד. כי מהבאת קרבן על שגגה "למדנו מכך שכל עושה או מורה לפי עיונו, אם לא היה בית הגדול או כהן גדול, הוא מסוג המזיד ואינו נחשב מן השוגגים וכו'. 'שגגת תלמוד עולה זדון' (אבות ד, יג) כלומר שמי שאינו לומד היטב ומורה ועושה כפי חוסר ידיעתו הרי הוא כמזיד וכו' לפי שלא קבע הכתוב התנצלות בהוראה בטעות כי אם לבית דין הגדול בלבד" ("מורה נבוכים", ח"ג פרק מ"א). כי מי הכניס אותו לסיבוך זה? למה קיבל על עצמו לפסוק למען אחרים? מדוע לא שלח את השואל לאלו שהם גדולים ממנו בתורה?

ובענייני ממונות אמרו חז"ל: "לעולם יראה דיין עצמו כאילו חרב מונחת לו בין ירכותיו וגיהנם פתוחה לו מתחתיו" (סנהדרין ז ע"א). וכן בענייני איסור והיתר "רב אשי כי הוה אתי טריפתא לקמיה מכניף ומייתי וכו' כי היכי דלימטיין שיבא מכשורא" (שם). "רב כי הוה אתי לבי דינא אמר הכי ברעות נפשיה לקטלא נפיק, וצבי ביתיה לית הוא עביד, וריקן לביתיה אזיל, ולואי שתהא ביאה כיציאה" (שם).

לעיל (פרק ד) "והגס לבו בהוראה [הוא] שוטה, רשע וגס רוח. מפרש רמב"ם בפירוש המשנה "גס לבו להתגבר להורות מבלי יראה ופחד", כלומר אינו מרגיש כאילו חרב מונח בין ירכותיו וגיהנם פתוחה לו מתחתיו, אם יטעה בדין (סנהדרין ז ע"א אמנם שם זה כתוב לענין הדיין). והרב ברטנורא פירש שם: "בלא עיון ובלא המתנה".

[לז] נושא בעול עם חברו

מפרש "תפארת ישראל": "הן בטרחת הגוף, והן בהוצאת ממון, והן בצער נפשו על מה שקרה לו לחברו, והן כשחסר שכל לחברו בענינים זמניים או נצחיים, לא יחוש [החסיד] מלהטריח את עצמו לייעצו, ללמדו לטובתו בעוה"ז ובעוה"ב". והלשון דומה לסגנון "מסילת ישרים" "שישתדל לעזור כל אדם במה שיוכל ויקל משאם מעליהם" (תחילת פרק י"ט). אבל צ"ע מה המיוחד בזה כדי שהאדם יזכה על ידי כך לתורה?

עונה על כך מהר"ל: "ומורה דבר זה שהוא אדם טוב כאשר נכנס בעול עם חברו להציל אותו מהצרה. ועוד מורה דבר זה שאינו נבדל מן הכלל כאשר נושא בעול עם חברו. וראוי אל התורה שהיא אל הכלל" עכ"ל. כי מצאנו שכאשר משה רבנו היה עם ה' משך ארבעים יום ולומד תורתו, וישראל חטאו בעגל, אמר לו ה' "לך רד כי שיחת עמך" (שמות לב, ז). וצריך עיון, כלום חטא משה? אם בני ישראל נכשלו, משום מה למנוע תורה ממשה רבנו? ועונה שם רש"י (וכן הוא בברכות לב ע"א, ע"פ הב"ח) "כלום נתתי

לך גדולה אלא בשביל ישראל. ועכשיו שישראל חטאו, למה לך גדולה?". ובכמה מקומות (עיין "אוצרות מהר"ל", ערך: כלל) מבאר מהר"ל שהקב"ה יש לו עסק רק עם כלל ישראל, וכל יחיד שבהם זוכה רק מחמת שהוא אחד מהכלל. "ולענין מצוות הש"י לא נתן תורה ומצוות לישראל אם לא היה הכלל" ("חידושי אגדות" ח"ג, בבא קמא צב ד"ה בהדי הוצא, דף יג בנרפס). ולכן ע"י שהאדם נוהג מנהג "התכללות" עם הזולת, נפתחים לו שערי הבנה בתורה. ובזה האדם נמדד.

[לח] מכריעו לכף זכות

מפרש מהר"י עמדין: "כשרואה חברו נתקל בדבר הלכה אינו מתכבד בקלונו אלא מהפך בזכותו ליישב דעתו ולתרץ דבריו ולהראות פנים לסברתו, כענין שלמד שמואל זכות על רב שילא באגמא דסמקי" (יבמות קכא ע"א). וכן רב ספרא למד זכות על סברתו של ר' אבא כאשר חבריו "אכילו עליה" [צחקו ממנו, לעגו לו] (ביצה לח ע"ב) וכן הזהירו "גברא רבא אמר מילתא, לא תחוכו עלה" (גיטין נה ע"ב).

כתב ר' שלמה זלמן (נכדו של הרב אברהם, אחי הגר"א) בספרו "בית אבות" (עמ' קיב) שלא שנו כאן "הדן את חברו לכף זכות", אלא "מכריעו", כי כאן מדובר בעניני לימוד תורה. כי הלומד לשמה אינו מעונין לקנטר לחברו אלא טורח ועמל להבין דברי חברו ולמצוא בהם טעם לשבח". [ועיין להלן מדה ל"ט, הבאנו שם המשך דבריו].

[לט] ומעמידו על האמת

אמר המעתיק, מדה הקודמת "מכריעו לכף זכות" נאמרה אחרי שכבר נעשה מעשה, ודבר שכבר עשוי אין להשיב, ומנסה להפוך בזכות הטועה בהלכה. אבל לפני שנעשה מעשה חלילה מלשתוק מלהציל את הטועה מטעותו, אלא יש להעמידו על האמת. ומעשה מובא בזוהר באחד שכאשר חברו היה מפרש את ההלכה ועמד לפרש דבר בטעות, אמר החוטא לחבריו "שתוקו, אל תגידו לו מלה" [להציל אותו משגיאתו]. לבסוף נכשל ונתבייש [כי צחקו ממנו]. ואותו תלמיד שבתחילה אמר לחבריו "שתוקו" נענש בגיהנם [זהר ח"ג דף קסז ע"א]. כלומר חייבים להעמיד את חברו על האמת ולא להזניח אותו. (וכמוכן צריכים לתקן בדרכי נועם).

ר' שלמה זלמן (נכדו של הרב אברהם, אחי הגר"א) בספרו "בית אבות" ממשיך כך: "אם חברו טועה ואי אפשר להכריעו לזכות, בכל זאת יטרח להעמיד חברו על האמת, שגם לחברו יתברר מה היא האמת. ולא יעשה זאת כדי ליטול עטרה לעצמו, שידעו שהוא יודע יותר מחברו, אלא יכוון רק למען האמת". [עיין להלן מדה מ' המשך דבריו].

[מ] מעמידו על השלום

זה ההמשך מהמדה הקודמת, כי לפעמים כשמעירים הערה לשני, אף שמתקנים אותו אבל גורמים לפירוד הלבבות. ולכן צריכים להודיע לו שמבקש להיטיב לו, ושכל כוונתו של המעורר הוא למען שלימותו, ועיי"ז בא שלום. וכך ניסח הרמב"ם הדברים: "המוכיח את חברו וכו' צריך להוכיחו בינו לבין עצמו, וידבר לו בנחת ובלשון רכה, ויודיעו שאינו אומר לו אלא לטובתו [כדי] להביאו לחיי העולם הבא" (הל' דעות פ"ו ה"ז).

ר' שלמה זלמן (נכדו של הרב אברהם, אחי הגר"א) בספרו "בית אבות" המשיך כאן: "ולפעמים מחמת רוב טרחתו של המתקן את חברו ומעמידו על האמת, יצאו מפיו דברי עתק [דברים חריפים] נגד חברו, וכמו שמצאנו בגמרא כמו 'חלש דעתיה' (בבא מציעא פד ע"א ענין ר' יוחנן וריש לקיש, ושם פד ע"ב ענין ר' אלעזר בן רשב"י עם רבי, וכן בבבא בתרא ט ע"ב) ו'אכסיף' (גיטין עז ע"ב; עבודה זרה לו ע"א). ועל זה אמרו 'ומעמידו על השלום', שיהא נזהר מדברי קנטורין וכדומה, וידבר על לבו שלא ירע לבבו במה שהוא עצמו לא הגיע אל האמת, להפך בזכותו".

[מא] מתיישב לבו בתלמודו

רש"ר הירש בביאורו לברייתא זו לא כתב ביאור על [מעלה יג] "ביישוב" כמו שפירשנו לעיל, אלא כתב מה שלדעתנו מתאים לפרט זה שלפנינו כאן. שהאדם הלומד לא יהיה נחפז להסיק מסקנותיו; ועליו לבדוק כל פרטי הענין הנלמד אם אין בו איזו סתירה או הכחשה אל מה שהאדם "חידש". וצריך ללמוד במתינות ובביקורת עצמית.

אמנם ר' שלמה זלמן (נכדו של הרב אברהם, אחי הגר"א) בספרו "בית אבות" (דף קיב ע"ב) כן גרס בתחילת הרשימה "ביישוב", וכיצד הוא יפרש כאן, שלא תהיה כפילות? עונה כי כאן מדובר שאחרי ששמע דבר מפי רבו, ויש לו גמגום ותמיהה על דברי רבו, שלא ישליך דברי רבו אחרי גיוו. כי לא אמר כאן "מתיישב דעתו", כלומר מבין בשכלו, אלא "מתיישב לבו", שלבו אומר לו כי בודאי דברי רבו נכונים, ויתלה הדבר שהוא עצמו לא הצליח להבין דעת רבו. וילך לשאול או אצל רבו, או אצל מי שהוא חכם יותר מהשואל.

[מב] שואל ומשיב

"תפארת ישראל" כתב: "כי רק ע"י שאלות ותשובות יתחקו הדברים בלב השומע. ו'שואל כענין' ואינו מפליג בדברים אחרים ובהצעות רחבות כדי להראות עוצם חכמתו" עכ"ל. שיטה זו של שאלה ותשובה מצאנו בכתבי מהר"י אברבנאל, ואח"כ בכמה כתבי

רמח"ל, ולאחרונה בביאורי המלבי"ם למקצת נביאים ראשונים. [אבל לפי גירסת הרמב"ם, אין כאן המלה "שואל כענין" כי היא אשגרתא דלישנא של הסופרים, שהעתיקו מהמשנה בפרק ד', שבעה דברים בחכם. כן כתב "בית אבות"].

[מג] שומע ומוסיף

פשוטה של הדרכה זו היא שהתלמיד כאשר ישמע מרבו דבר מה, יתאמץ וידקדק בדבריו, שמא מונח בתוכם עוד ידיעות רמוזות, שהרב לא אמר בפירוש. ועוד פירוש, שמא התלמיד ימצא ראיות נכוחות המוכיחות צדקת דברי רבו, מעל ומעבר למה שרבו אמר במפורש.

אבל מהר"ל מבאר שמדובר על הרב עצמו. גם כאשר הרב עונה לשואלו דבר, עליו להוסיף הרחבה נוספת לדבריו [עכת"ד] וינהג עין טובה בשואל כדי להחכים בני ישראל. אבל פירוש אחר נותן "תפארת ישראל": "וכשיוודע [להרב העונה] שלא היה בדבריו הראשונים די [לתת לשואל להבין] לא יהיה לו למשא להוסיף על דבריו עד שיבינוהו היטב" עכ"ל.

והרי כך מביא רש"י (שמות כא, א) "ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם": "אמר לו הקב"ה למשה, לא תעלה על דעתך לומר 'אשנה להם הפרק וההלכה ב' או ג' פעמים עד שתהא סדורה בפיהם כמשנתה, ואיני מטריח עצמי להבינם טעמי הדבר ופירושו'. לכך נאמר 'אשר תשים לפניהם', כשולחן הערוך ומוכן לאכול לפני האדם" עכ"ל.

והלשון במכילתא שם: "אין לי אלא פעם אחת, מניין שנה (פתח בש', צירי בני) ושלש ורבע (פתח בר', צירי בב') וכו' וכו' ת"ל 'שימה בפיהם' [שהתלמיד עצמו יכול לחזור יפה על כל מה ששמע מפי הרב המלמד]. יכול שונין ולא יודעין [טעמו של דבר]? ת"ל 'ואלה המשפטים', ערכם לפניהם כשולחן ערוך כענין שנאמר 'אתה הראית לדעת' (דברים ד, לה) עכ"ל. הרי שעל המלמד להתאזר בסבלנות נשגבה, לא רק שהתלמיד יחזור על כל מה ששמע, אלא אף ידע לנמק ולהסביר יפה!

דוגמא עליונה של סבלנות הדרושה מהרב המלמד, הוא מעשה רבי פרידא שחזר תמיד עם תלמידו על השיעור ארבע מאות פעם, ואירע פעם אחת שחזר שמונה מאות פעם! (עירובין נד ע"ב), ובזכות התמסרות קדושה זו זכה לאריכות ימים וכן זיכה לכל בני דורו להגיע לידי עוה"ב.

[מד] הלומד על מנת ללמד

[מה] הלומד על מנת לעשות

מהר"ל (אבות, ד, דף קעב בנדפס) אומר בקצרה כל תמציתה של הדרכה זו: "כי זה עצם התורה, שילמד לאחרים ג"כ. ולא ניתנה התורה שתעמוד אצלו, רק ניתנה תורה [כדי] ללמד לאחרים, ודבר זה בארנו למעלה הרבה" עכ"ל. אחד מהמקומות בפירושו לאבות, שם ביאר יסוד זה, הוא על המשנה "הלומד על מנת ללמד, מספיקים בידו ללמוד וללמד. הלומד על מנת לעשות, מספיקים בידו ללמוד וללמד לשמור ולעשות". ויש לשאול, הרי יש "לומד" מהסוג השלישי, הלומד על מנת ללמוד? כלומר שחשקה נפשו לדעת את התורה, ולמה המשנה לא הזכירה אותו?

עונה על כך מהר"ל: "ולכך התחיל לומר מי שלמד על מנת ללמוד או מי שלמד על מנת לעשות, כי אלו שניהם כוונתם לשם שמים. לא מי שלמד כדי לקנות הידיעה, שאין זה מורה שהוא עושה לשם שמים לכבוד הש"י. כי כל אדם רוצה להבין ולידע, מפני שהחכמה נכספת לכל, ולא לשמה לכבוד הקב"ה. וכל שכן אם לומד על מנת שייקרא 'רבי'. אבל מי שלמד על מנת ללמד לאחרים או לעשות, דודאי כוונתו לשם שמים, ולא לדעת בלבד" עכ"ל.

הרי למדנו מדבריו כי מה שנהוג בזמננו בחלק מהישיבות שלומדים אך ורק לשם "ידיעה" וקוראים לכך "תורה בטהרתה", ולועגים למי שלומד כי תכניתו להיות אח"כ "מחנך" או "מורה"; וכן מה שנהוג אצל מקצת שמבזים למי שלומד הלכות, ויש הרגילים ללמוד סוגיות בגמרא ובכלל לא פונים לציונים של "עין משפט" (שנדפסו בגמרא) לראות ברמב"ם ובשו"ע כיצד יש לפסוק למעשה, הללו עוברים על דברי מהר"ל. ודבר זה גם מפורש בביאור הגר"א לתיקוני זהר (דף ב ע"ב ד"ה דעסקין באורייתא לשמה): "והענין של לשמה שלומד על מנת לקיים מצוותיה של תורה". וכן כתב "שני לוחות הברית" (של"ה) בסוף פ' ברכה (ח"ה דף קפז) "וזהו הנקרא לימוד לשמה, ופירושו לשמה הוא שלומד על מנת שיקיים הכתוב בה, ולשם זה לומד". וכן כתב "ראשית חכמה", בתחילת ההקדמה לספר, וזה מפורש ב"ספר חסידים" (תחילת פסקא תקמ"ד). וזה נרמז בפירושו רבנו חננאל למסכת ע"ז דף יז ע"ב, ז"ל: "וימים רבים לישראל ללא אלוהי אמת וללא כהן מורה וללא תורה, כל העוסק בתורה בלבד ואינו מתעסק במצוות וגם להוציא הדין לאמתו וההוראה כתיקונה, כאילו גם תורה אין לו" עכ"ל.

לכן גם כאשר האדם לומד בסדרי קדשים או טהרות, עליו לברר את ההלכה למעשה, שכאשר במהרה בימינו משיח יבוא וישונו כהנים לעבודתם, אם יהיה כהן שלא ידע את הדין וישאל אותו, ידע מה לענות. וגם בזמן הבית ע"י כספי תרומת הלשכה היו מפרנסים תלמידי חכמים שהיו מלמדים לכהנים את ההלכות (כתובות קו ע"א).

בספר "בית אבות" מציין כאן שעל האדם לסדר את לימודו כך שיהיה ביכולתו להסביר אותו לתלמידים, שיוכל להעביר ידיעות אלו בצורה יעילה.

[מו] המחכים את רבו

מפרש "תפארת ישראל": "אף עתה שנעשה [האדם הזה] גדול, אפילו הכי כשנזכר הדברים ששמע מרבו וימצא בהן דברי תימה, לא יאמר שנשמט מרבו דבר שידע הוא, אלא יאמר כי רבו חכם גדול היה ועמקו מחשבותיו ממנו, ויטרח להעמיד דבריו" עכ"ל.

ומהר"י אברבנאל ציין "שיש חכמים מזוייפים שכל מאויים וחפצים הוא להראות את עצמם שנשתלמו בחכמה מכל בני קדם, ולכן יהיו 'מגנבי דברים' (ע"פ ירמיה כג, ל) ששמעו מפי רבותם ומאנשים אחרים (וייחסו אותם) לעצמם, ויקטינו מעלת זולתם. ואף את רבותם, בתחבולות אלו יקטינו [מעלתם] אחרי מותם, כדי להתגדל ולהתגדר בעצמם". לכן החכם האמתי נזהר מזה, ומייחס החכמה לרבו. וזה נקרא במליצה "מחכים" את רבו.

אבל "בית אבות" מבאר שלפעמים ע"י קושיות של התלמד והויכוחים עם רבו, הוא גורם לרבו תוספת חכמה. הוא מציין לפעולת ר' יוחנן שהחכים לרבו חזקיה (עירובין כד ע"א) וכן ריש לקיש החכים לר' יוחנן ע"י כ"ד קושיות (בבא מציעא פד ע"א).

[מז] המכוון את שמועתו

לא די שהאדם הוא "לומד" תורה, אלא יש מצוות "ושננתם" שיהיו דברי תורה מחודדים בפיו (עין פירוש ר"ן לנדרים ח ע"א ד"ה הא קמ"ל דכין דאי בעי) שהאדם יהיה "יודע" דברי תורה בדיוקם. הנה בברכות (לח ע"ב) עולא טעה מפני שסמך על שמועה שמסר רבי בנימין בר יפת בשם ר' יוחנן, במקום לסמוך על ר' חייא בר אבא שמסר בשם ר' יוחנן שלא כמותו. "תהי ביה ר' זירא, וכי מה ענין ר' בנימין בר יפת אצל ר' חייא בר אבא? ר' חייא בר אבא דייק וגמיר שמעתא מר' יוחנן רביה [הערה: זו המדה הנידונה בדיוגנו כאן, לדייק בדבריו] ועוד, ר' חייא בר אבא כל תלתין יומין מהדר תלמודיה קמיה דר' יוחנן רביה, ור' בנימין בר יפת לא מהדר" (ברכות לח ע"ב).

חז"ל הזהירו לחזור פעמים רבות על הלימוד. אמרו: "ישב ששה חדשים ואין חוזר לאחריו, נמצא אומר על טמא טהור ועל טהור טמא. [ישב] שנים עשר חדש ולא חזר לאחריו, נמצא מחליף חכמים זה בזה" (אבות דר' נתן פרק כ"ד ה"ו). ברור שהמחליף את ההלכה בין "טמא" ל"טהור" מחריב את העולם, אבל כיצד יש נזק במחליף שמותיהם של חכמים? תשובה לכך היא כי ההלכה נקבעת לפעמים לפי ידיעה מי הוא האומר

כמו הכלל "הלכה כר' עקיבא מחברו", או "אין הלכה כר' מאיר", או הלכה כרב באיסורי וכשמואל בדיני (ע"ע עירובין מו ע"ב; ויותר פרטים ב"אנציקלופדיה תלמודית", ערך הלכה, ציון 499 ואילך, עמ' רעה-שיח). ולכן כאשר הלומד מחליף שמות של תנאים או אמוראים, הוא גורם לשיבוש בהלכה. ועוד, כאשר יש סתירות בין המשניות, האדם היודע בבירור מי אמר כל משנה יכול לתרץ "הא מני, פלוני היא" (עיין סנהדרין מב ע"א רש"י ד"ה מלחמתה של תורה). ולכן חייב אדם לדייק יפה ולכוון את שמועותיו.

ומחזור ויטרי פירש שהאדם לא יוסיף ולא יגרע ממה ששמע מרבו. ועוד, שחייב אדם לומר בלשון רבו [ממש, לא לשנות מסגנונו] (ברכות מז ע"ב). האריך בזה ר' שלמה זלמן (נכדו של ר' אברהם, אחי הגר"א) בספרו "בית אבות". כי ע"י איזה שינוי בלשון, לפעמים משתנה המשמעות וגם פסק ההלכה.

אבל מהר"ל גרס כאן אחרת מהמפורסם. הוא כותב: "והמבין את שמועתו ומפרש: 'כאשר שמע דבר בתלמודו מבין את השמועה ואינו מקבל השמועה עד שיבין אותה, ולא כמו קצת תלמידים שמקבלים דבר אע"ג שאין מבינים, ואומר 'הרי כך קבלתי!' אין הדבר כך [אלא] שצריך שיבין את שמועתו. ומה שאמר למעלה 'בינת הלב' היינו שיתן לב כשמקבל מרבו, ואם לא כן לא יקבל חכמה [הערת המעתיק: שיקשיב לדברי רבו במלוא ריכוז מחשבותיו, לבל יטעה במה ששמע]. אבל כאן אמר שיבין את שמועתו, שצריך שיעמוד על השמועה ולא יקבל השמועה שהיא בידו עד שהבינה [כלומר שהבין את ההגיון הפנימי שבדבריו]. ושני דברים הם". עכ"ל [ומעין זה כתב "מדרש שמואל"].

בניגוד לזה, יש בעיה שיש אנשים האומרים בשם רבם דברים שבכלל לא אמר. יש היתר מסוים לדבר זה, כאשר האדם רוצה להפריש מישהו אחר ממעשה עבירה, ויודע כי אליו לא ישמע, אלא אם כן יגיד את ההלכה בשם אדם גדול, מותר לו לומר בשם אדם גדול. "אם בקשת ליחנק, היתלה באילן גדול" (פסחים קיב ע"א) ופירש רש"י "אם בקשת ליחנק - לומר דבר שיהיה נשמע לבריות ויקבלו ממך. היתלה באילן גדול - אמור בשם אדם גדול". והנהגה זו מובאת להלכה במגן אברהם (או"ח סי' קנו). אבל מג"א מקשה, הרי בסוף מסכת כלה אמרו "האומר דבר משם חכם שלא אמרו, גורם לשכינה שתסתלק מישראל". והשאיר בצריך עיון. ובספר "דברי חמודות" (שעל הרא"ש, מסכת ברכות, פרק ד ס"ק כד) כתב שהטעם שאסור לומר הוא כי שמא יש לפקפק על ההלכה שאומר משמו, ונמצא רבו מתגנה על ידו. ומסכם "מחצית השקל" (על שו"ע או"ח קנו, בענין זה של המגן אברהם) "אם יודע המדבר שהדבר שהוא אומר הוא דבר ברור ונכון, יכול לומר בשם רבו. או אם יודע שרבו אינו מקפיד בזה".

ולי נראה אופן אחר ליישב את הקושיא. הכלל הוא נכון שאין לומר בשם אדם מה שלא אמר. אבל לאפרושי מאיסרא הוא יוצא מן הכלל. והוא דבר-שקר המותר כדי להציל מעבירה.

אבל יש לפקפק מאד בהיתר זה. [א] רשב"ם (על אתר) לא פירש כמו רש"י, אלא כתב "אם בקשת ליחנק, לומר דבר שיישמע לבריות ויקבלו ממך, [ת]למוד בפני רב ואמור שמועותיו משמו" כלומר, אל תסמוך על ידיעתך ממה שלמדת גלמוד, אלא תלך ותשמע תלמידי חכמים ותהיה אפשרות בידך לומר דבר בשמם. ובכן אין כאן שום היתר לשקר כלל, אלא יש כאן זירוז ללכת ללמוד אצל רב. [ומה שאמר "בקשת ליחנק" זו מליצה לומר שלא תצטרך לחזור ולומר אותם הדברים שוב ושוב, ולהתוכח על כך. וזהו כאילו נחנקת].

[ב] הרב מנשה מאיליה, מבאי ביתו של הגר"א, בספרו "אלפי מנשה" (ח"ב עמ' 48) פירש כי גמרא זו נאמרה בלעג נגד המשקרים. כמו שייצעו חז"ל "מי שהניח לו אביו מעות הרבה ורוצה לאבדן, ילבש בגדי פשתן, וישתמש בכלי זכוכית, וישכור פועלים ואל ישב עמהן" (בבא מציעא כט ע"ב). פשוט הדבר שלא התכוונו שיש לעשות כך, אלא אמרו זה בלעג. כן כאן "הרוצה ליחנק" הזהירו אותנו חז"ל שיש אנשים הנוהגים כך, כדי לנצח בוויכוח הם תולים דברים באדם גדול שהרב לא אמר כלל. יש לזהר מהם. ולכן יש לפרש כאן "המכוון את שמועותו", שאינו אומר בשם רבו מה שלא אמר.

[מח] והאומר דבר בשם אומרו

מבאר מהר"ל "זהו ג"כ שייך לתורה מאד וכו' וכו' כי ההשגות הם לפי השכל לפי כל אחד ואחד [עיי"ש שהאר"ך]. כי השגת רבי אליעזר מיוחדת לר' אליעזר והשגת ר' יהושע מיוחדת לר' יהושע, שהם מחולקים בהשגתם, וסידר הש"י דעת זה לר"א ודעת זה לר"י. וכאשר משנה הדברים, הרי הוא משנה סדר התורה אשר סדר ה' לחכמים, ודבר זה חורבן העולם כאשר יש שינוי בסדר התורה".

עוד מבאר שם מהר"ל מה קשר דבר זה ל"גאולה" ומסביר "כי כאשר מחזיר הדברים שהם ביד אחר אל מי שהדברים שלו, ויצאו הדברים מרשות אחר, אותם שהיו תחת ידו, ומחזירם אל מי שהדברים שלו, ולכך על ידו ג"כ הגאולה של ישראל". ובאמת כך כתב ג"כ מהר"י אברבנאל "שהאומר דבר בשם אומרו גואל אותו דבר מיד עושקו וכאילו נותן לדבר ההוא גאולה בשישוב אל אחוזתו ואל בעליו הראשונים".

מעין זה כתב כאן גם מהר"י עמדין: "וב[פרק] ערבי פסחים (דף קד ע"ב) קפיד רב יהודה על רב יצחק בנו [כשלא הלך בעצמו לשמוע הלכה מפיו עולא, אלא שלח את אביו כדי שישמע מפיו מה אמר עולא, וגער בו:]: 'רברבנותיה דמר וסרירוריה דמר גרמו ליה למר דלא תימא שמעתיה מפומיה'", והיינו דמפרש תנא דידן, שכל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם, הוא 'עולם הקטן' [פירוש המעתיק: גוף האדם, עיין מורה נבוכים, ח"א פע"ב, דף קל בנדפס] גאולה תהיה לו כבור השבי [כלומר בקבר] לעשותו בן חורין [כאשר אחרים הבאים אחרי ימסרו דברי תורה בשמו] שעוסק בתורה גם שם "עכ"ל.

ובכמה מקומות ציין מהר"ל שיש שייכות מיוחדת בין אותם דברי תורה המתחדשים ע"י חכם מסויים, לבין החכם שחידש אותם. לדוגמא, רב ושמואל, וכן ר' אליעזר ור' יהושע, זה דין וזה חסד ("חידושי אגרות", ח"ג סנהדרין צג ד"ה ודניאל להיכא אזל, עמ' קפח-קפט בנדפס). וכן הזכיר מהר"ל יסוד זה בספר "גבורות השם" (סוף פ"ט, דף נט בנדפס): "ומעתה כאשר תבין הכל, תבין למה נזכר ר' יוחנן רבו של ר' אבהו באחרונה, ור' אבהו בראשונה, כי הכל בסדר מאד" עכ"ל (כלומר לפי סדר חג"ת).

ויש מהאחרונים המחמירים שגם כאשר אומרים מאמר חז"ל, יש להדר ולומר מפורש שמו של התנא או האמורא שחידש דבר זה. כך משמע בירושלמי "אם אתה יכול לשלשל שמועה עד משה רבינו, שלשלה" (ירושלמי קידושין פ"א ה"ז). וצ"ע בבבלי נזיר נו ע"ב (מציעאי לא אמרינן) אמרו דאין צריכים. וכבר נתחברו בנושא זה ספרים אחדים, להלן אלו שמצאתי. משפטי הלוי (של הרב יצחק לוי, ח"ב עמ' קכא-קנה), משנת יוסף, על אגדות (של הרב יוסף ליברמן, ח"ב, פתיחה עמ' א-יד), דברי סופרם, כללים (של הרב שמואל בנימין סופר, שנת תשט"ז ח"א סי' נה, עמ' נב-נד).

ובאמת האומר דבר בשם אומרו עושה תיקון לנשמתו של המחדש הראשון. אמרו חז"ל בירושלמי שקלים (סוף פרק שני) "כל ת"ח שאומרין דבר הלכה משמו מפיו בעוה"ז, שפתיו רוחשות עמו בקבר". ומשמע מהתוספות (יבמות צו ע"ב ד"ה אגורה באהלך וכו') שבזה ניתוספת לו זכות לאותו נפטר, שלמרות שכבר נפטר מהעולם, עדיין הוא מוסיף לעצמו זכויות רבות ע"י לימוד מחודש זה, בהיותו עדיין שוכב בקבר [עכת"ד. וע"ע "אור תורה", הערות הגאון ר"א חבר ל"מעלות התורה" של אחי הגר"א (ס"ק סח) המבאר כי מתקיים אז תחיית המתים בהאומר הראשון].

באמת, גם בחיים חיותו של האומר הראשון יש תועלת רוחנית גם להמדבר השני האומר בשמו של הראשון, כי "כל האומר שמועה משם אומרה, יהא רואה עצמו כאילו בעל השמועה עומד בפניו" (ירושלמי קידושין פ"א ה"ז). כאשר הלומד מהרהר בלבו כך, שכלו ער לקבל יותר בהירות, יותר החלטיות, בהבנת הדברים. ומבאר ידידי ר' צבי הכהן שאפילו האדם אומר בלבד רק משמו של זה ששמע מפיו (ולא מאלו שקדמוהו) הרי הוא כאוחז בשלשלת המסורת מדור דור עד סיני. ומביא גאולה לעולם, כי יסוד כל התורה כולה היא לשלשל אותה עד למעמד הר סיני, שם משה מסר את הכל אפילו מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש. והאוחז בקצה אחד, מרמז בכך גם על כל אלו שקדמוהו בשלשלת.

ולכן אע"פ שהאדם מודה במפורש שדבר תורה שהוא אומר אינני פרי חידושו אלא ששמע מאחרים, עליו לציין שמו של מחדש החידוש ההוא.

נסיים בדברי פיוט ותפילה שבסוף "הגדה של פסח": "כשם זכינו לסדר אותו, כן נזכה [בעז"ה] לעשותו", ולקיים ארבעים ושמונה מדות יקרות הללו. ו"בדרך שהאדם רוצה לילך, בה מוליכין אותו" (מכות י ע"ב).

בספר "שער קדושה, (ח"א שער ב) כתב ר' חיים ויטאל:

"ענין המדות וכו' להיותם עיקרים ויסודות, לא נמנו בכלל תרי"ג המצוות. ונמצא כי יותר צריך לזהר ממדות הרעות, יותר מן קיום המצוות עשה ולא תעשה, כי בהיותו בעל מדות טובות בנקל יקיים כל המצוות". וכו' וכו'.

וכן כתב הגר"א (בביאורו על מגילת אסתר, פרק עשירי פסוק ג) "והמדות הטובות הן יותר מכולם כמ"ש שלא נכתבו המדות הטובות בתורה כי הם כוללים כל התורה כמ"ש כל הכועס כאילו עובד ע"ז, וכל המספר לשון הרע כאילו כפר בעיקר, וכן כולם".

מפתחות ענינים

[גם ל"שובו אלי" וגם ל"ארבעים ושמונה מדות"]

חלק מהאישים שהוזכרו בספר

98	בן איש חי
138, 132, 125, 18	גר"א
133, 123, 111, 32	חזון איש
113, 103, 75, 68, 66, 57, 48, 43, 42, 21, 20, 8	חפץ חיים
101, 36, 35	חתם סופר
123-124, 119	ט"ז על שו"ע
37	נצי"ב
38	סטייפלר (הרב קנייבסקי)
86, 63, 54, 40, 14	ספר חובות הלבבות
6	ספר חשבון הנפש
30, 8	ספר ראשית חכמה
38	ספר תניא
123	קצות והנתיבות (דרכי לימוד)
5	ר' אליהו לאפיאן
21	ר' אריה לויין
33	ר' יהונתן אייבשיץ
31	ר' ישראל סלנטר
12	ר' צדוק הכהן
77	ר' שמואל דביר
96, 80, 65, 64, 62, 5	ר' שמחה זיסל (קלם)
120	רבנו תם
149, 132-133, 127-128, 102, 59, 57	רש"ר הירש

מפתחות נושאים

38	אהבה ושנאה גם יחד
88	אהבת הקב"ה מצד הכרת האמת
142	אהבת הקב"ה משיגים ע"י אהבת תורה
126	אהבת עוה"ז ועוה"ב, כמו ב' נשים צרות זל"ז
71	איש ואשה, יחס הראוי ביניהם
111	אמונה, מביאה לידי שמחה
84	אמת, דוברי אמת תפילתם מתקבלת
97-98	אסמכתא גם היא מהתורה
14, 11	בטחון בהקב"ה
76, 75	בל תשחית, בחטא של בזבזנות
99	בקיאות עדיפה מהעיון
153	בקשת ליחנק, היתלה באילן גדול

9	ברכות, מאה ברכות ביום
38	גאותם של אנשי מפלגה
12	גמר המצוה
69, 68	דבורים בטלים
149, 131	דיבור בין בני חברותא, בלי כעס וקנטור
68	דיבור, חמשה חלקי הדיבור
17	דיבורו האדם, קודם חידוש קטן ואח"כ חידוש גדול
69	דין וחשבון, הם שני ענינים
19	הבדלה, שפיכת יין מהכוס (ט"ז)
95-96	הלכה, טעם שרבני זמננו חלוקים זע"ז בפסקיהם
42	הסתפקות במועט
144	הצלת העשוק, ולא לסבול מעשה עוול
88	הקב"ה הוא היחיד הנמצא מציאות מוחלטת
67	השתדלות טבעית, היא חובה
77	ותקין, מעלת תפלת ותקין
128, 22	זמן, ניצול הזמן
77	זריזות מורה על הכרת ערך המצוה
13	חוזק החסידות, בתחילתה
82	חומרות יתירות
74, 73	חומרות, אין לנו להוסיף מעצמנו
76	חוסך יותר מדאי, אין ה' שומר לבריאותו
82	חיוך על הפנים
146	חכמה, לא להיות נחפז מדאי
60	חסד, מתי יש להפסיק לימוד למענו
61	חסד, סגולה לקבלת תפילותיו
44	חסידות המעשים, אין לפרסם
41	חסידות, אין לנהוג לפני הלועגים
26	חסידות, הגדרת המדה
75	חסכון בחיי כלכלה של האדם
134	יסורין של אהבה
26, 25	ישראל, דבקים במדת החסד
58	ישראל, מעלת הנפש הישראלית
18	ישראל, צדיקים מזכים לשאר דרגות העם
17	כבוד אב ואם, הכרת טובה
149, 131	כעס אסור אפילו בעת לימוד תורה
29	כעס, אסור אפילו אם לשם מצוה
30	כעסן שוכח את לימודו
16	כפיית טובה
81	כפייתיות
123	כתיבת דברי תורה, בסוף היום או סוף הלילה?
107	לימוד או מתפלל, יחוש שהוא מול שכינה
102	לימוד בביטוי שפתיים

105	לימוד בגירסא ואינו חושב כלום, אין לו שכר
115-116	לימוד בחברותא
118-119	לימוד חכמות העולם
141-142, 112	לימוד לשמה, ולימוד לא לשמה
12	לימוד מסכת, חייבים לגמור אותה
151	לימוד תורה לשמה, הגדרתה
36, 35	לימוד תורה, בלי יצר הרע לניצוח
103-104	לימוד תורה, כאילו יש רק יום א' לחיות בו
60	לימוד תורה, מתי להפסיק כדי לגמול חסד
31	לימוד, יש ללמוד כל חלקי התורה
32	לימוד, יש ללמוד ללא הפסקות
101	לימוד, כל פעם כמו פעם ראשונה
153, 104	לימוד, להבין טעם הדבר
152, 150	לימוד, לחזור שוב ושוב
136	לימוד, לשבת במקום קבוע ללימודו
137, 46	לימוד, נטיית נפש נקבעת בית הלידה
71	לימוד, סגנון דיבור בין בני חברותא
65	לימוד, סדר נכון בלימודו
151	לימוד, עיקר בתורה ללמד לאחרים
153, 104	לימוד, עיקר גדול הוא להבין לימודו
47	לימוד תורה, במקצוע שהאדם חפץ בו
40	מזכה את הרבים, גודל זכותו
34	מחלוקת שיש בזמננו בכמה ישיבות
33	מחלוקת, הוכחה שאינה לשם שמים
62	מנוחה ושלוש
7	מסירות נפש כדי לא לבייש
87, 86	מעשי חול והם לשם שמים
12	מצוה, להקפיד להשלים אותה
109	משה רבנו היה לומד תורה ושוכח
118-119	מתינות
126	מתיקה, מרגילה הלשון לתורה
113	נישואין בגיל מאוחר
82, 81	נקיון הגוף לתפלה
130	סחורה, מיעוט סחורה
83, 82	ספק דרבנן לקולא
96	ספרים, אלו שע"פ דבריהם לקטנו פירוש זה
12	עז כנמר, גיבור כארי
59	עזות, מתי היא טובה ומתי לא
70	ענוה אינה רק שלילת הגאווה
71	ענוה, יחסו של האדם לאשתו
70	ענוה, כיצד כתוב על ה' שהוא מתגאה?
81	עצבים, מחלת העצבים

76	עשיר, הנותן מתנה לעשיר
14	פחד מהצרה, מביא עליו את הצרה
144-145	פלפול עקום, להתרחק ממנו
132-133	פתי, המאמין לכל דבר ששומע מאחרים
73	צדק, מה פרוש המלה
75	ציפורי נוי בביתו של אדם
8	קבר, להנצל מחיבוט הקבר
76	קישוט הבית כדי לסלק מחלת הנפש
137	קנאה באחרים שהם חכמים ממנו
132	קנאה בגשמות
46	קנאת סופרים, היא חסרון
77	קריעת ים סוף בזכות זריזות אברהם
147	רב הטועה בהוראה, מה עונשו
23	רב, לא כל אחד ראוי לתואר זה
99	רב, עדיף לשמוע מרב חי מהלימוד בספר
120	רבנו תם, שיוצאים ידי חובה בלימוד בבלי לבד
145-146	רבנות, להתרחק ולא לרוץ אחרי משרה
79	רחיצת הגוף בתשעה ימי אב
11	רפואה, הפונה לרופא אבל יבטח בה'
124-125	שיחה ודיבור, ההבדל ביניהם
123-124	שינה טובה, מועילה ללימוד צלול
110	שמחה, סגולה לרוח הקודש
49	שמחה, עיקר שכר המצוה על השמחה בה
50	שמחת האדם תגרור אחריה שמחה נוספת
52	שנאה לישראל, מעכבת קבלת התפלה
52	שנאה, את מי מותר לשנוא
53, 52	שנאה, ביאור גודל החטא
37	שנאת חינום, שנאה ללא סיבה הלכתית
29	תוכחה, אם ע"י כעס, פטורים מהמצוה
141-142, 112	תורה לא לשמה, איזה מותר ואיזה הוא אסור
99-101	תורה שבע"פ אין לכתוב, טעם לזה
153-154	תורה, אמירת הלכה בשם מי שלא אמר אותה
31	תורה, חובה ללמוד כל חלקי התורה תורה, עיין ערך: לימוד
120	תלמוד בבלי, בלימודו פטורים משאר לימודים
126	תענוג, אופנים שזה מותר
56	תפלה, אפילו אחרי מצב של יאוש
55	תפלה, באיזה קצב לבטא את המלים
77	תפלה, מעלת תפלת ותיקין
61	תפלה, סגולה שתתקבל אם יעסוק בחסד
52	תפלה, תנאי מוקדם לה שלא ישנא ישראל